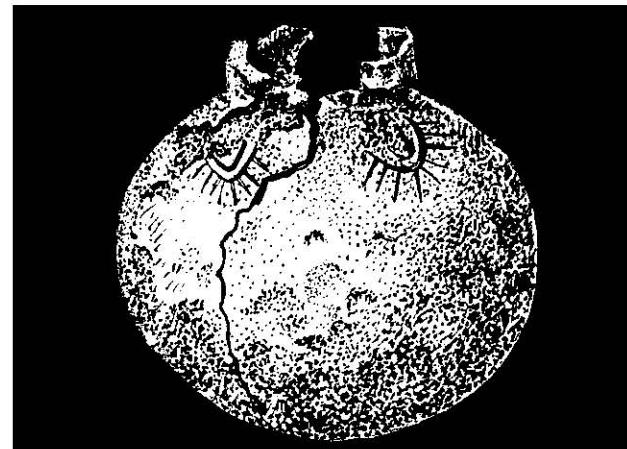

АРХЕОЛОГІЯ

64 * 1988

В сборнике помещены статьи по вопросам истории и археологии каменного века, публикации и сообщения о новых открытиях на территории УССР, материалы по охране памятников истории и культуры.

Для археологов, историков, краеведов, преподавателей и студентов вузов.

У збірнику вміщено статті з історії і археології кам'яного віку, публікації та повідомлення про нові відкриття на території УРСР, матеріали про охорону пам'яток історії та культури.

Для археологів, істориків, краєзнавців, викладачів та студентів вузів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

I. I. Артеменко (відповідальний редактор), *B. Ф. Генкіг* (заступник відповідального редактора), *B. D. Баран*, *C. D. Крижицький*, *B. H. Станко*, *P. P. Толочко*, *O. Г. Шапошникова*, *O. M. Приходнюк* (відповідальний секретар), *B. M. Даниленко*

Адреса редколегії
252014 Київ 14, вул. Видубицька, 40
Інститут археології АН УРСР
тел. 295-35-81

Затверджено до друку вченою радою Інституту археології
АН УРСР

Редакція літератури з соціальних проблем
зарубіжних країн, археології та документалістики

64 АРХЕОЛОГІЯ

ЗАСНОВАНО В 1971 р.

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

КІЇВ НАУКОВА ДУМКА 1988

СТАТТІ

О. О. КРОТОВА

Про господарську діяльність пізньопалеолітичного населення степової зони Східної Європи

Реконструкція економічних систем минулого необхідна для відтворення конкретно-історичного розвитку стародавніх суспільств.

Палеоекономічні розробки С. М. Бібікова та В. М. Масона вперше в радянському палеолітознавстві розглядають господарство епохи палеоліту як економічну систему, реконструкція якої пов'язана з вивченням цілого ряду джерел — географічного середовища, фауністичних та рослинних решток, археологічних і етнографічних матеріалів¹.

Радянські етнографи розробили поняття про господарсько-культурний тип (ГКТ) для характеристики суспільств історичного часу, що знаходяться на одному рівні соціально-економічного розвитку та існують у подібних природно-географічних умовах². В. Р. Кабо пропонує реконструювати первісні суспільства на основі етнографічних аналогів та моделей³.

Л. Л. Залізняк розробив методику практичного використання названих вище теоретичних принципів для вивчення соціально-економічної системи суспільств мисливців та збирачів фінального етапу палеоліту Східної Європи *.

* Див. статтю Л. Л. Залізняка в цьому збірнику.

В даній статті спробуємо охарактеризувати систему господарювання та пов'язаного з ним способу існування пізньопалеолітичного населення степової зони Східної Європи. Для цього використаємо палеогеографічні реконструкції, палеозоологічні та археологічні матеріали, етнографічні аналоги.

Специфіка господарської діяльності пізньопалеолітичного населення степової зони неодноразово відмічалась в історіографії.

Першим вказав на своєрідність пам'яток півдня європейської частини ССРП П. П. Єфименко, вважаючи їх появу результатом переселення мисливців на зубрів, носіїв культури «східносередземноморського складу» з більш південних районів. Дослідник пов'язував специфіку даної культури та господарства з особливостями ландшафтно-географічного середовища та фауни регіону⁴.

Степову зону, проміжну між прильдовиковою та середземноморською областями, розвитку пізньопалеолітичної культури виділив П. Н. Борисковський. Серед рис, що об'єднують пам'ятки цієї зони, він підкреслював специфіку господарства (масове облавне полювання на зубрів), домінування сезонних мисливських стійбищ без слідів постійних жителів⁵.

Однак ці дослідники не відокремлювали характеру системи господарювання від специфічних рис розвитку культури, тобто археологічної культури, що відображає етнічні особливості окремих груп населення, їх генезис. Тому М. Д. Гвоздовер і Г. В. Григор'єва, довівши різнокультурність пам'яток степової зони, разом з запереченням її існування як виразника єдиного культурного (тобто етноісторичного) явища, відкинули і висновок про специфіку господарства регіону⁶.

Вперше на необхідність розмежування уявлень про господарську та етноісторичну специфіку степової зони вказав С. В. Смирнов. Він вважає, що різнокультурні пізньопалеолітичні пам'ятки азово-чорноморських степів об'єднують специфіка господарювання населення та пов'язані з нею деякі особливості життєвого циклу і проявів матеріальної культури⁷.

М. І. Гладких розробив основні принципи визначення співвідношення ГКТ і історико-етнографічних областей для епохи пізнього палеоліту. Він виділив на території України кілька ГКТ пізньопалеолітичного часу, в тому числі ГКТ мисливців на зубрів причорноморських степів⁸.

Г. В. Григор'єва звернула увагу на північноамериканські аналоги місця облавного загінного полювання на бізонів в Амвросіївці⁹.

Ми більш детально розглядаємо подібні аналоги, що дало нам змогу інтерпретувати амвросіївське костище бізонів як місце багатоголового загінного полювання, під час якого мисливці використали зручні для полювання топографічні умови місцевості, доповнивши їх штучним спорудженням. Ми приєднуємося до погляду М. І. Гладких при існування ГКТ мисливців на зубрів причорноморських степів. Однак вважаємо доцільним називати його ГКТ мисливців на степові види тварин, маючи на увазі, що нарівні з зубром (бізоном) велика роль як об'єктам полювання належала іншим стадним травоїдним — коню, сайгаку¹⁰. І. В. Сапожников останнім часом підтримує точку зору П. П. Єфименко та П. І. Борисковського про степову зону¹¹. Нижче охарактеризуємо ГКТ пізньопалеолітичних мисливців степової зони.

За даними палеогеографів, південну частину Східної Європи протягом пізнього палеоліту займав степ, хоча його кордони та склад фауни і флори у різні відрізки цієї епохи й не були стабільними. Оцінка природного середовища першої його половини різна. Частина дослідників гадає, що це була холодна льдовикова пора з суворим кліматом, який лише наприкінці змінився теплим (брянським) інтерстадіалом¹². Інші вважають його досить теплим періодом, коли клімат та кордони рослинних зон були в основному подібні сучасним¹³.

Друга половина епохи (пізньовалдайський час) характеризувалася наступом льдовикового щита та його пізнішою деградацією, що супроводжувалися встановленням на більшій частині території Східної Європи суворого континентального клімату, гіперzonальної природної структури, регресією Чорноморського басейну, пересиханням Азовського моря. Все це привело до зменшення ролі лісової рослинності, домінування відкритих просторів, «змішання» видів фауни різних кліматичних зон¹⁴.

На півдні Східної Європи в цей час розповсюджувався перигляціально-степовий тип рослинності з невеликими ділянками лісостепового характеру (південний перигляціальний лісостеп) — на Донбасі та південній частині Волино-Подільської височини. Типи рослинних зон цього періоду, на думку палеогеографів, не мають сучасних аналогів¹⁵.

Серед представників тваринного світу в степовій зоні переважали мешканці відкритих просторів (бізон, кінь, сайгак, лисиця-корсак та ін.)¹⁶.

В. І. Бібікова та Н. Г. Белан, вивчивши фауністичні рештки пізньопалеолітичних пам'яток України, виділили Дніпровське Надпоріжжя та Північнопричорноморський степ в особливий степовий (або бізоно-вий) локальний варіант поширення представників пізньопалеолітичної териофауни¹⁷.

Основу ГКТ степової зони складало полювання його населення на великих травоїдних відкритих просторів — бізона, коня, сайгака, північного оленя. Серед фауністичних решток пам'яток цього ГКТ абсолютно домінує бізон, в деяких — він єдиний представник териофауни (Амвросіївка, Велика Аккаржа, Золотівка I), друге місце займає кінь, зрідка зустрічається сайгак, північний олень. Останній представлений нерівномірно, помітні деякі региональні особливості у співвідношенні його з іншими видами тварин.

Якщо в цілому в степовій зоні північний олень зустрічається епізодично, то в Надпоріжжі його рештки становлять 20% загальної кількості великих травоїдних, нарівні з конем¹⁸. Детальний розгляд фауністичних решток надпорізьких пам'яток показує, що в Осокорівці I, де північного оленя найбільше, його знайдено в горизонтах II—III, що датуються азілем, в більш давніх (IV—V) горизонтах решток північного оленя не було¹⁹.

Серед археологічних пам'яток причорноморських степів є значні за площею (до кількох сотень м²), з численним кам'яним інвентарем (від десятків до сотень тис. екз.). Є й такі, що являють собою скupчення культурних решток площею 20—50 м², представлених переважно невеликою кількістю (від декількох сотень до тис. екз.) кам'яних виробів.

До перших можна віднести Кам'яну балку II (основний горизонт), Муралівку, Золотівку I, Анетівку I, деякі горизонти Осокорівки I. Плями культурного шару, пов'язані на деяких пам'ятках зі слідами вогнищ, дослідники інтерпретують як сліди наземних жител з внутрішніми, а іноді й зовнішніми вогнищами²⁰. На інших культурний шар порушений, що затруднює фіксацію та інтерпретацію таких об'єктів як житла та вогнища (Велика Аккаржа, Анетівка I).

Прикладом другого типу пам'яток, що являють собою невеликі скupчення культурних решток, виступають Янісоль в Приазов'ї, Говоруха, Минівський яр, Ями в басейні Сіверського Дінця, Кайстрова балка I—III в Надпоріжжі, можливо, Сагайдак I в Північно-Західному Причорномор'ї²¹.

Особливу увагу привертає Амвросіївка. Це комплекс, що включає костище бізонів та стоянку. Перше знаходиться в рівчаку на відкосі яру і містить залишки, на думку І. Г. Підоплічко, від 1000 бізонів (окремі кістки, частини скелетів, черепи). Серед кісток знайдено 25 кістяних накопечників списів (цілих та фрагментів) і крем'яні знаряддя — пластини та мікровістря. На стоянці, віддаленій від костища

на 250 м, знайдено дещо інший інвентар — розколотий кремінь (в тому числі різноманітні знаряддя праці), прикраси, подрібнені кістки бізона. Комплекс більшість вчених інтерпретують як місце облавного загінного полювання на бізонів та місце мешкання і утилізації мисливської здобичі²².

Поки що не до кінця зрозумілим (до повної публікації матеріалів) є характер Анетівки II, де виявлено велику кількість фауністичних решток (головним чином бізона), розколотого кременю, виробів з рогу та кістки. За попередніми публікаціями²³ привертає увагу змішаний характер матеріалів, властивий для амвросіївського костища (кістки, частини скелетів, черепи), з одного боку, і стоянки (різноманітні крем'яні знаряддя) — з іншого. Очевидно, можна припустити, що стоянка знаходилася поряд із костищем і розмивання їх території призвело до змішання матеріалів обох об'єктів.

Деяке уявлення про мисливські знаряддя ГКТ степової зони дають кістяні наконечники списів та, можливо, дротиків, знайдені в амвросіївському костищі та Анетівці II. Очевидно, ці знахідки фіксують їх використання в момент полювання. На амвросіївській стоянці теж виявлено дрібні фрагменти подібних наконечників²⁴.

На амвросіївському костищі відмічено також близько сотні крем'яніх мікрорісток та їх фрагментів, які звичайно інтерпретують як елементи складних наконечників списів із кістки та дерева²⁵. Як гадає Д. Ю. Нужний, не виключена також можливість їх використання як наконечників стріл.

За аналогіями з Амвросіївкою можна було б допустити й використання в таких же цілях мікролітів з інших степових пам'яток, на що вказували дослідники²⁶. Але цілий ряд фактів показує, що прямо-го зв'язку специфіки кам'яного інвентаря із спеціалізацією мисливства не було. М. Д. Гвоздовер досить аргументовано довела це для цілого ряду пам'яток європейської частини СРСР та Кавказу. Вона показала, що ні великий вміст мікролітів, ні специфічні форми та розміри кам'яних знарядь цих пам'яток не пов'язані з полюванням їх мешканців на ті чи інші види тварин. Крім того, вона гадає, що мисливці при переході з однієї ландшафтної зони в іншу та зміною об'єктів полювання могли існувати, не змінюючи набору мисливських знарядь. Відмінності в наборі кам'яних знарядь різних пам'яток вона пов'язує з етнічними особливостями груп населення — відмінностями в їх генезисі, шляхах розселення тощо²⁷.

Не можна цілком орієнтуватися і на результати трасологічного аналізу у розв'язанні питання про належність будь-якої категорії крем'яного інвентаря (в тому числі мікролітів) до мисливської діяльності. Так, вивчення слідів використання на мікролітах з Амвросіївської стоянки та Муралівки показало, що вони використовувались як проколки, голки — в Амвросіївці²⁸, як проколки та знаряддя для скобління абразивного матеріалу (очевидно, вохри) у Муралівці²⁹. Але такі ж самі мікроліти амвросіївського типу з костища не мали слідів утилізації, які б свідчили про використання їх як знарядь, аналогічних виробам із стоянки³⁰. Тобто розв'язання питання про причетність мікролітів степових пам'яток до специфіки полювання не може бути вирішено на матеріалах стоянок. Бо знаряддя полювання, які по тій чи іншій причині втратили своє функціональне призначення, на стоянках могли використовуватись як будь-які інші знаряддя. Тому найкраще трасологічні дослідження провадити комплексно, на матеріалах пам'яток різних господарських типів.

Для реконструкції ГКТ мисливців степової зони можлива розробка моделі на основі археологічних та етнографічних матеріалів про мисливців на бізонів Великих рівнин Північної Америки. Крім того, можна зауважити як етнографічні паралелі на підставі подібних природно-географічних умов та однакового рівня розвитку виробничих сил відомості про засоби полювання та спосіб існування примітивних

мисливців та збирачів степів і напівпустель деяких інших територій (тасманійців і австралійців, бушменів Південної Африки, деяких племен Південної Америки) ³¹.

Повна характеристика такої моделі не входить в завдання статті. Вона потребує спеціальної, значно більшої за обсягом праці. Для характеристики основних рис ГКТ пізнього палеоліту степової зони Східної Європи заличимо археологічні та деякі етнографічні матеріали, а також відомості біологів про фізіологічні особливості та поведінку степових видів тварин.

На Великих рівнинах Північної Америки, що займають територію чотирьох прикордонних штатів США і Канади (Альберта, Саскачеван, Монтана, Вайомінг) в долинах рік Південний Саскачеван, Міссурі та Іелоунгстоун з фінально-палеолітичного часу до кінця XIX ст. існувала культура палеоіндійських та індійських мисливців на бізонів.

Характерні риси культури мисливців на бізонів в дійсності проявляються в матеріалах культури Плано (10—7 тис. років тому), коли в Північній Америці відбулися зміни кліматичних умов та фауністичних комплексів, на зміну мамонту і деяким іншим видам великих травоїдних прийшов один із їх сучасників — бізон, що став основним об'єктом полювання для населення Великих рівнин до XIX ст. включно.

До цієї культури належать кілл-сайтс — пам'ятки місць колективних загінних полювань палеоіндійців ³². До появі на Великих рівнинах у XVI—XVII ст. європейців і розповсюдження завезених із Старого Світу коней особливих змін в системі господарювання й способі існування піших мисливців на бізонів не відбувалося. Це були невеликі групи, що мешкали на значній відстані одна від одної.

Під тиском сусідніх племен і європейців на рівнини переселилося багато племен з прилеглих територій. Деякі з них вже знали обробку землі. Після переселення вони стали кінними мисливцями на бізонів. Їх культура, що склалася на основі культури піших мисливців, набула своєрідних рис, зумовлених традиціями прийшлих племен і впливом європейської цивілізації (кінь, вогнепальна зброя, комерціалізація бізонового промислу). Деякі зміни відбулися і в соціальних відносинах — склалися великі племена, зросла роль вождів, з'явилися елементи майнової нерівності ³³.

Тому ми можемо заличити як найбільш достовірні аналогії археологічні матеріали та етнографічні відомості (свідчення європейців) про піших мисливців «доконтактного» періоду.

З 50-х років і до цього часу в Північній Америці ведуться активні дослідження археологічних пам'яток на Великих рівнинах. Удосконалення методики дослідження, з одного боку, і широке використання етнографічних матеріалів — з іншого, дали можливість американським дослідникам повно характеризувати соціально-економічну систему мешканців Великих рівнин.

Способи полювання не були стабільними протягом року у зв'язку з сезонними міграціями бізонів. Дослідники повідомляють про велику рухливість стад бізонів — у зв'язку з швидким стравленням трав'яного покриву, наявністю чи відсутністю гнусу у певних місцях тощо. Крім того, добре відомі постійні сезонні міграції цих тварин, очевидно, звязані з фенологією вегетації рослинності і товщиною снігового покриву, восени — на південь, весною — на північ.

Кожна географічна популяція бізонів мала більш або менш постійні маршрути, в результаті чого виникали добре набиті шляхи, що поєднували зимові та літні місця мешкання тварин. Індійці добре знали ці шляхи і користувалися ними для організації полювання ³⁴.

Крім того, мисливці на бізонів враховували розміри та склад об'єднань тварин, їх поведінку, наскільки вони набрали вазі — залежно від статі, віку й пори року.

Основою полювання на бізонів був колективний загін, який забезпечував основну кількість продуктів, необхідних для існування

мисливських общин. Але піші мисливці використовували його не у всі пори року. Найкращий час для загінного полювання — осінь — початок зими. Бізони в цей час збираються у великі стада, ідуть вже підсохлу траву, що добре впливає на якість м'яса (воно сухіше, довше зберігається). Саме в цей час індійці запасали м'ясо на зиму³⁵.

Влітку теж колективно полювали, але на менші групи тварин, м'ясо в цей час не заготовляли. Весною — на початку літа бізони здебільшого паслися невеликими групами, що об'єднували кількох корів з телятами та підлітками. Самці трималися від таких груп окремо. Деято більші об'єднання створювалися в період гону. Але для великих загінних полювань цей час був не зручний, бо тварини збуджені, насторожені, загнати їх у пастку дуже важко³⁶. Тому група мисливців підкрадалася до невеликого стада корів з телятами, брала їх у кільце. Якщо в стаді траплялися бики, їм давали змогу відокремитися, бо м'ясо їх влітку малоцінне. Інших тварин забивали списами.

Взимку — на початку весни індійці здебільшого полювали індивідуально на поодиноких тварин. Провадилося таке полювання рідко і частіше всього бувало вимушеним, коли кінчалися запаси продуктів і з'являлася загроза голоду.

До індивідуальних способів полювання відноситься спосіб «скраду», коли один мисливець або невелика група непомітно пересувалися за бізоном, поки не вдавалося підкрасти до нього поблизу і вбити³⁷.

Як один із методів полювання «скрадом» можна відзначити наближення групи мисливців, озброєних луками і стрілами, до стада бізонів, замаскувавшись у шкіри вовків³⁸. Очевидно, цей спосіб оснований на оборонній реакції бізонів. Звичайно при наближенні хижаків до стада створювалося коло, в центрі якого знаходилися корови з телятами, а в зовнішньому кільці — бики, що з виставленими наперед рогами зустрічали небезпеку³⁹. Очевидно, це й давало змогу мисливцям, замаскованим під вовків, максимально наблизитись до бізонів і з мінімальною відстані стріляти.

Все ж основою полювання у мисливців на бізонах був колективний загін. Серед археологічних пам'яток на Великих рівнинах досліджено багато місць загінного полювання (кілл-сайт), що включають залишки бізонів та мисливського озброєння (кам'яні, а іноді й кістяні наконечники списів, пізніше — стріл). Часто поруч з такими місцями знаходиться і стоянка (Мортлач, Броскіnton, Хед-Смешт-Ін). Відомі також стоянки, що знаходилися окремо⁴⁰.

Для організації загінного полювання велике значення мала оцінка мисливцями топографічних умов місцевості, від яких значною мірою залежав успіх загону. Дослідники поділяють за цією ознакою відомі на Великих рівнинах місця загінного полювання.

Найбільш поширеним способом у палеоіндіанів був загін бізонів у яр з крутими відкосами (Олсен-Чаббек, Мортлач, Броскіnton), глибокі западини на бортах великого яру (Галл-лейк), верхів'я рову (Стоун-біч). Використовувались також круті скелі з нависи (Хед-Смешт-Ін), іноді — кручі над річками (Плейнз'ю, Пілкомб, Бонфай-Шелтер), піщані дюни (Каспер, Файнли), тераси на крутому береговому відкосі (Сімонсон)⁴¹.

На місцях загінного полювання трапляються рештки від кількох десятків до кількох сотень бізонів⁴². Іноді на грунтах одноразового використання кілл-сайт частина бізонів лишалася незикористаною. Так, в Олсен-Чаббеку із 190 особин — 39 лишалися незайманими⁴³.

Деякі пам'ятки мають сліди неодноразового використання протягом кількох сезонів (Каспер), а іноді — сотень чи навіть тисяч років. В таких місцях нагромаджувалися багатошарові вісклади (Галл-лейк, Сімонсон, Велтер-фолт).

Європейці — свідки загінного полювання піших індійців у «до-контактний» період (Е. Умфревіл, П. Фідлер та ін.)⁴⁴ залишили описи як самих загонів, так і процесу. «Загоновий комплекс» включав загін (кораль з дерев'яних колод, гілок, часто присипаних землею) або місце «скидання» (урвище, крутий спуск, що іноді закінчувався внизу огорожею-коралем). Крім того, споруджувалися «крила загону» — дві лінії дерев'яних шестів, кам'яних пірамід або куч бізонового гною, розташованих на відстані 10—12 м одне від одного. Лінії розходилися від загону зовнішніми кінцями на відстань до 2 км.

Організація загінного полювання потребувала колективних дій значної кількості людей (часто декількох общин) і розподілу функцій. Підготовка починалася з розвідки місця, де знаходилося стадо бізонів. Потім, поки одна група (будівники загону) споруджувала кораль і крила загону, інша — «манщики», — замасковані у шкірі бізонів мисливці, підкрадались до стада і, звертаючи на себе увагу лідерів, заманювали стадо, змушуючи його просуватися в бік загону. Далі підключаючися «заманючі бігуни» — 3—4 чоловіки, які легко гнали стадо вперед, поки воно не досягало «крил загону», де бізонів змушували бігти швидше. В цей час приступали до виконання своїх обов'язків «охоронники крил загону», що розміщувалися біля шестів або кам'яних пірамід, розмахували шкірами бізонів, направляючи тварин до короля або урвища.

Якщо ж кораль або місце «скидання» бізонів не знаходилися біля урвища, або крутого спуску, куди бізони падали й давили одне одного, то біля входу в кораль спеціально робили перепад висот, підсилаючи землю або сніг.

У коралі бізонів вбивали списами або стрілами з луків найбільш досвідчені мисливці, що чекали на них.

Спосіб загінного полювання базувався на цілому ряді особливостей фізіології та поведінки бізонів. По-перше, він був можливий у час, коли бізони збиралися у велиki стада і були відносно спокійні. Мав значення і стадний інстинкт тварин, звичка слідувати за лідером. Крім того, налякані чимось бізони в стаді бігли єдиною спресованою масою, і окремі тварини в такому разі не здатні були відділитися⁴⁵.

Дослідники вказують на велике значення, яке надавали індійці різним ритуальним діям, що супроводили такі колективні полювання⁴⁶.

Основною соціальною одиницею піших мисливців на бізонів була невелика община, що включала кілька сімей. Літом і восени кілька таких общин об'єднувалися для колективного полювання, взимку вони розсіювалися, ділилися на невеликі групи або й окремі сім'ї⁴⁷. Велика рухливість стад біzonів на Великих рівнинах змушувала ці общини вести кочовий спосіб життя.

Полювання на бізонів давало індійцям все необхідне для існування. Дослідники вказують, що вони високо цінували жир та жирне м'ясо бізонів не тільки за смакові якості, а й як висококонцентроване джерело енергії. За аналізом кісткових решток бізонів на кілл-сайті Гарнсей видно, що залежно від пори року, коли провадилося полювання, статі та віку тварин залежав ступінь їх жирності. У зв'язку з цим розчленування туш забитих тварин мало відбірковий характер. Худі тварини могли бути залишені нерозчленованими⁴⁸.

Заготовлене заздалегідь м'ясо індійці сушили, в'ялили. З розтертого в порох сушеного м'яса, змішаного з жиром і ягодами, готовували «пеммікан» у вигляді пасти, яка могла довго зберігатись⁴⁹. Крім м'яса, жиру та мозку, що йшли у їжу, індійці використовували шкіри — для виготовлення одягу та покривання жител, мозок також використовували для дубління шкір, кістки — для виготовлення знарядь, роги — як посуд. Мабуть, вказує Д. Уайт, не було жодної частини тіла бізонів, яка б не використовувалася⁵⁰.

Аналіз етнографічних даних про примітивних мисливців та збирачів ГКТ степів і напівпустинь (австралійців, тасманійців, бушменів, ботокудів та ін.) показує, що вони мали багато спільногого в соціально-економічній організації. В системі господарювання переважали колективні полювання на великих травоїдних тварин відкритих просторів. Соціальна організація прямо зв'язана з системою господарювання, що залежала від циклічності природних змін та забезпеченості продовольчими ресурсами. Основу соціальної системи у названих народів складала локальна або родова община. Залежно від сезонів та забезпеченості продовольчими ресурсами ці общини збиралися для ведення колективного господарства, або ж розсіювалися на невеликі групи чи окремі сім'ї. В особливо сприятливі пори року збиралися в одному місці до кількох общин, наприклад, для проведення колективних загінних полювань. Залежно від такої системи ведення господарства відбувалися посезонні зміни місць мешкання, тобто ці мисливці та збирачі вели кочовий або напівкочовий спосіб існування⁵¹.

За наведеними даними можна оцінити археологічні джерела епохи пізнього палеоліту степової зони Східної Європи, скласти уявлення про характер ГКТ степових мисливців цього часу. Особливо чітко простежуються подібні риси з ГКТ мисливців на бізонів Великих рівнин Північної Америки. Вони проявляються у схожих способах полювання — колективному загоні (Амвросіївське костище, можливо, Анетівка II). Можна гадати, що інші способи полювання — скрад, переслідування — також існували в пізному палеоліті у Європі в цілому і в східній частині степу.

Деякі свідчення про них дають пам'ятки палеолітичного мистецтва Західної Європи. Широко відомі зображення бізонів зі стрілами або списами у тулубі (Hio)⁵², жанрова сценка з фігурами людини з птахоподібною головою, пораненого бізона, носорога та птаха на шести (Ляско)⁵³. Центральні фігури — бізон з випущеними нутрощами, у бойовій позі, з рогами, направленими до людини, що падає, знаходяться в очевидному, смисловому зв'язку. Цю сцену інтерпретують по-різному. Частіше всього — як магічне зображення, і пов'язують його з виконанням якихось ритуальних дій, можливо, обряду ініціації⁵⁴. Інша точка зору пропонує трактувати цю сцену як зображення конкретної дії — полювання на бізона⁵⁵. Не заперечуючи повністю останньої думки, ми згодні, зважуючи на велику роль ритуальних обрядів (в тому числі промислових) у житті примітивних мисливців та збирачів, з першою. Мабуть, первісний художник дійсно виконував це зображення в ритуальних, магічних цілях, але при цьому він міг уявляти якесь дійсне або близьке до дійсного явище. Тобто в опосередкованому вигляді твори первісного мистецтва здатні передавати якісні елементи реальної дійсності.

Спосіб існування — сезонні кочування та консолідація і розсіювання общин, очевидно, були характерні й для палеолітичних степових мисливців Східної Європи. Про це свідчать різні за розмірами, характером культурного шару та складом фауни стоянки. Одні з них, такі як Амвросіївська стоянка, Золотівка I і Велика Акаржа, фауністичні рештки яких представлені виключно бізоном, пов'язані з великими сезонними полюваннями на бізонів. Прикладом місця, де проводилося таке полювання за допомогою загону, є Амвросіївське костище.

Значні за розмірами та багаті знахідками, з різноманітною фауною стоянки Кам'яна балка II (основний шар), Муралівка, Анетівка I та деякі інші, очевидно, більш-менш довгочасного мешкання общини чи групи общин. Невеликі стоянки, такі як Янісоль, Ями, Говоруха, Мінівський Яр, Кайстрова балка I—III — сліди тимчасового мешкання невеликої групи або однієї сім'ї у пору року, малозабезпечену продовольчими ресурсами, коли общини тимчасово розсіювалися.

Таким чином, аналіз природного середовища, фауністичних решток, археологічних матеріалів, доповнений даними етнографії про мисливців та збирачів степів історичного часу, дає можливість скласти уявлення про характерні риси соціально-економічної системи, що існувала в пізному палеоліті у населення степової зони Східної Європи.

А. А. КРОТОВА

О хозяйственной деятельности позднепалеолитического населения степной зоны Восточной Европы

Резюме

В статье рассматривается специфика хозяйства населения степной зоны Восточной Европы в эпоху позднего палеолита. На основе новейших методических разработок по изучению экономики обществ эпохи палеолита автор дает краткую характеристику хозяйственно-культурного типа позднепалеолитических охотников степной зоны Восточной Европы.

Рассматривается комплекс источников — палеография региона, археологические материалы, археологические и этнографические аналоги о хозяйстве и образе жизни охотников на бизонов североамериканских прерий, охотников и собирателей степей и полупустынь. Анализ источников позволил автору определить основные черты хозяйственной системы и социальной структуры общества степных охотников позднего палеолита. Характерны преобладание коллективных загонных охот на степные виды животных, сезонный характер охоты и связанный с ним полукочевой и кочевой образ жизни, что отразились в регулярной, посезонной консолидации и распределении основных социальных единиц — локальных или родовых общин.

В археологических материалах степной зоны Восточной Европы это нашло отражение в существовании памятников загонной охоты на бизонов, стоянок разного типа — больших сезонных стойбищ у мест коллективных загонных охот, относительно долговременных стоянок и мест обитания небольших групп или отдельных семей.

¹ Бибиков С. Н. Некоторые аспекты палеоэкономического моделирования палеолита // СА. — 1969. — № 4. — С. 5—22; Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ. — Л. — 1976.

² Андрианов Б. В., Чубоксаров Н. Н. Хозяйственно-культурные типы и проблема их картографирования // СЕ. — 1972. — № 2. — С. 3—16.

³ Кабо В. Р. Теоретические проблемы реконструкции первобытности // Этнография как источник реконструкции первобытного общества. — М., 1979. — С. 60—106.

⁴ Ефименко И. П. Переднеазиатские элементы в культурах позднего палеолита Северного Причерноморья // СА. — 1960. — № 4. — С. 14—25.

⁵ Борисковский П. И. Проблема развития позднепалеолитической культуры степной области // VII междунар. конгр. антроп. и этнограф. наук (Москва, август, 1964). — М., 1964.

⁶ Гвоздовер М. Д. Позднепалеолитические памятники Нижнего Дона // САИ. — 1964. — № 5. — С. 37—41; Григорьева Г. В. Позднепалеолитические памятники Северо-Западного Причерноморья и Северного Приазовья. Автореф. дис. канд. ист. наук. — Л., 1968.

⁷ Смирнов С. В. Палеоліт Дніпровського Надпоріжжя. — К., 1973.

⁸ Гладких М. И. Прикарпатская зона ХКТ охотников и собирателей позднего палеолита // НОСА. — Киев, 1975. — Ч. 1. — С. 56—57; Гладких М. И. К вопросу о различии хозяйственно-культурных типов и историко-этнографических особенностей позднего палеолита // Палеоэкология древнего человека. — М., 1977. — С. 112—116.

⁹ Григорьева Г. В. Указ. соч. — С. 8.

¹⁰ Кротова А. А. Поздний палеолит... — С. 15; Кротова А. А. К вопросу об интерпретации Амвросиевского костища // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. — Донецк, 1986. — С. 14—15.

¹¹ Сапожников И. В. К вопросу о хозяйстве позднепалеолитической степной области // Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ. Тез. докл. III конф. молодых ученых ИА АН СССР. — М., 1986. — С. 131—132.

¹² Величко А. А., Морозова Т. Д. Основные черты палеогеографии Русской равнины в верхнем плейстоцене // Лесс — перигляциал — палеолит на территории Средней и Восточной Европы. — М., 1969. — С. 571—576; Палеогеография Европы за последние сто тысяч лет. — М., 1982. — С. 81—91.

¹³ Гричук В. П. Растительный покров перигляциальной области // Лесс—перигляциал—палеолит на территории Средней и Восточной Европы. — С. 59—64; Природа и древний человек. — М., 1981. — С. 132.

- ¹⁴ Палеогеография Европы за последние сто тысяч лет. — С. 16—26, 67, 109.
- ¹⁵ Палеогеография Европы за последние сто тысяч лет. — С. 107—108; Артюшенко А. Т. Растительность лесостепи и степи Украины в четвертичном периоде. — Киев, 1970. — С. 153—154; Пашкевич Г. А. История растительности Донбасса и Приднепровской равнины в верхнем плиоцене и антропогене // Палинология плиоцена и плейстоцена. — Киев, 1973. — С. 72—73.
- ¹⁶ Палеогеография Европы за последние сто тысяч лет. — С. 109—112.
- ¹⁷ Бибикова В. И., Белан Н. Г. Локальные варианты и группировки позднепалеолитического террикомплекса Юго-Восточной Европы // БМОИП (Отд. биол.). — 1979. — Т. 84. — Вып. 3. — С. 3—14.
- ¹⁸ Бибикова В. И., Белан Н. Г. Локальные варианты..., — С. 5; Бибикова В. И. Охотничий промысел в палеолите и мезолите Северного Причерноморья // КСИА АН СССР. — 1985. — Вып. 181. — С. 17—19.
- ¹⁹ Смирнов С. В. Вказ. праця. — С. 124—129.
- ²⁰ Праслов Н. Д. Некоторые специфические формы каменных орудий Мураловской палеолитической стоянки // КСИА АН СССР. — 1972. — Вып. 131. — С. 70—77; Праслов Н. Д., Иванова М. А., Малысова Е. С. Золотовка I — поселение охотников на зубров на Нижнем Дону // БКИЧП. — 1980. — № 50. — С. 168—175.
- ²¹ Кротова А. А. Культурно-хронологическое..., — С. 72; Борисковский П. И., Праслов Н. Д. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья. — М.; Л., 1964. — С. 29; Станко В. Н., Григорьева Г. В. Исследования памятников каменного века на р. Ингуле // Древности Понтигилья. — Киев, 1977. — С. 38—50.
- ²² Нидопличко И. Г. Амвросиевская палеолитическая стоянка и ее особенности // КСИА АН УССР. — 1953. — Вып. 2. — С. 65—69; Ефименко П. П. Первобытное общество. — Киев, 1953. — С. 550; Григорьева Г. В. Указ. соч. — С. 8; Кротова А. А. Культурно-хронологическое... — С. 53—54.
- ²³ Станко В. Н., Смольянинова С. П., Иванов Г. И. Раскопки позднепалеолитических стоянок Анетовка I и Анетовка II на Среднем Буге // Древности Северо-Западного Причерноморья. — Киев, 1981. — С. 5—17; Смольянинова С. П. Палеолит и мезолит Степного Побужья. Автореф. дис. канд. ист. наук. — Киев, 1985. — С. 20; Станко В. Н., Григорьева Г. В. Позднепалеолитическая стоянка Анетовка II // АО 1984. — М., 1986. — С. 310—311.
- ²⁴ Борисковский П. И. Палеолит Украины // МИА. — 1953. — № 40. — С. 361.
- ²⁵ Там же. — С. 339.
- ²⁶ Смирнов С. В. О хозяйственных отличиях позднепалеолитических памятников степной полосы европейской части СССР // Первобытный человек и природная среда. — М., 1974. — С. 149—152.
- ²⁷ Гвоздовер М. Д. Специализация охоты и характер кремневого инвентаря в палеолите // Первобытный человек и природная среда. — С. 48—52.
- ²⁸ Григорьева Г. В. Указ. соч. — С. 66.
- ²⁹ Филиппов А. И. Трасологический анализ каменного и костяного инвентаря из верхнепалеолитической стоянки Мураловка // Проблемы палеолита Восточной и Центральной Европы. — Л., 1977. — С. 167—181.
- ³⁰ Борисковский П. И. Палеолит Украины. — С. 336.
- ³¹ Чебоксарова И. А., Чебоксаров Н. Н. Народы, расы, культуры. — М., 1985. — С. 187.
- ³² Kehoe T. The Gull like site: a prehistoric bison drive site in South-Western // Milwaukee Publik Museum Publication in Anthropology and History. — 1973. — № 1. — Р. 170—188.
- ³³ Народы Америки. — Т. 1—2 // Народы мира. Этнографические очерки. — М., 1959. — С. 245—249.
- ³⁴ Баскин Л. М. Поведение копытных животных. — М., 1976. — С. 110, 113.
- ³⁵ Frison G. C. The Casper site. A hell gap bison on the high plains // Academic press, Inc. New York, San Francisco, London. — 1974. — Р. 19—20.
- ³⁶ Там же.
- ³⁷ Kehoe T. Op. cit. — Р. 170—188.
- ³⁸ Тэйлор Э. Первобытная культура. — М., 1939. — С. 109.
- ³⁹ Блон Т. Следы бизонов // Великие кочевья. — М., 1975. — С. 84—85.
- ⁴⁰ Kehoe T. Op. cit. — Р. 158—168; Frison G. C. Op. cit. — Р. 237.
- ⁴¹ Kehoe T. Op. cit. — Р. 158—168; Frison G. C. Op. sit. — Р. 11—14.
- ⁴² Kehoe T. Op. sit. — Р. 170—188. Frison G. C. Op. sit. — Р. 11—14.
- ⁴³ Wheat J. B. A paleo-indian bison kill // Scientific American. — 1967. — January. — Р. 44—52.
- ⁴⁴ Kehoe T. Op. sit. — Р. 170—188.
- ⁴⁵ Frison G. C. Op. sit. — Р. 16.
- ⁴⁶ Kehoe T. Op. sit. — Р. 170—188.
- ⁴⁷ Ibid. — Р. 187.
- ⁴⁸ Speth J. Bison kills and Bone conuts. — Chicago; London, 1983.
- ⁴⁹ Народы Америки... — С. 249.
- ⁵⁰ Wheat J. B. Op. sit. — Р. 44.
- ⁵¹ Народы Австралии и Океании // Народы мира. Этнографические очерки. — М., 1956; Кабо В. Р. Тасманийцы и тасманийская проблема. — М., 1975; Кабо В. Р. Первобытная доземледельческая община. — М., 1986.
- ⁵² Brezillon M. Encyklopedia kultur pradziejowych. — Warshawa, 1981. — S. 30, 139.

⁵³ Leroi-Gourhan A. Prehistoire de l'art occidental. — Paris, 1965. — Р. 74.

⁵⁴ Leroi-Gourhan A. Op. sit. — Р. 74. Окладников А. П. Утро искусства. — М., 1967. — С. 81—82; Придо Т. Кроманьонский человек // Возникновение человека. — М., 1979. — С. 128; Brezillon M. Op. sit. — S. 105.

⁵⁵ Мириманов В. Б. Первобытное и традиционное искусство. — М., 1973. — С. 137—140; Яневич А. А. Поздний мезолит и неолит Крыма // Автореф. дис. канд. ист. наук. — Киев, 1987.

Л. Л. ЗАЛІЗНЯК

Мисливці прильодовикової Європи в кінці палеоліту та на початку мезоліту

В кінці плейстоцену в прильодовиковій зоні Північної півкулі склалися своєрідні природно-кліматичні умови, що характеризувалися низькими температурами, сухістю та континентальністю клімату. В товщі льодовика були скуті значні маси води, в результаті чого рівень Світового океану понизився на 130 м, а тому площа суші значно збільшилася. Північні моря та океани вкрилися кригою майже до 45° північної широти. Поверхня льоду за своїми кліматоутворюючими факторами наближається до поверхні суходолу. На відміну від води лід відбиває сонячну радіацію і дуже мало зволожує атмосферу¹.

Таким чином, Північна півкуля в максимум похолодання за своїми кліматоутворюючими факторами наближалася до гіганської суші, що обумовило сухість перигляціального клімату. Замість вологих і теплих західних повітряних мас з Атлантики, що зараз приносять основну кількість опадів на Європейський материк, дув холодний та сухий північно-східний вітер з льодовикового щита. Зміна повітряної циркуляції над континентом ще більше знижила температуру та вологість клімату. Наприклад, в Поліссі в максимум похолодання річна норма опадів не перевищувала 200—300 мм, а середня температура зими була —30 °C².

Сухість клімату зумовила незначну хмарність і велику кількість сонячних днів протягом року. Крім того, на відміну від сучасних тундр прильодовикова зона лежала в середніх широтах, в результаті чого сонце над нею стояло досить високо, а світовий день та літній період був значно довший, ніж в сучасному Заполяр'ї. В результаті прильодовикова Європа отримувала дуже багато сонячної енергії, що створювало сприятливі умови для рослинного фотосинтезу³.

Холодні північно-східні вітри, промерзання ґрунтів та сухість клімату стримували розвиток дерев, що були природним конкурентом трав'яної рослинності. Лесовий пил, що приносив вітер з прильодовикової зони, змішувався зі снігом, сприяв його швидкому таянню, підвищував родючість ґрунтів⁴. Так, в прильодовиковій Європі склалися сприятливі умови для буйного розвитку трав, що були чудовим пасовиськом для численних плейстоценових травоїдних.

Через сухість клімату трави не перегнівали і не вищолачувались від осінніх дощів, а взимку під тонким сніжним покровом були легко доступні для травоїдних тварин⁵. З цієї ж причини в перигляціальних степах, на відміну від сучасних тундр, було мало боліт і озер, а значить і мошок, що дуже заважають випасу тундрових травоїдних⁶. Усе це зумовило дуже високу біомасу природного середовища прильодовикової Європи, що була базою розквіту прильодовикового мисливського господарства.

Відомо, що чим більше значення вікритих просторів в ландшафті, тим більша стадність травоїдних. Стадний спосіб життя має ту перевагу перед нестадним, що окремим тваринам не треба слідкувати за

безпекою від нападів хижаків. Однак, чим численніші стада, тим швидше вони витолочують та поїдають траву і тим більш рухливий спосіб життя вони вимушенні вести. Оскільки відкриті ландшафти — характерна риса кінця плеистоцену, то стадність травоїдних в цей час повинна була бути дуже високою. Цей фактор, як і різноманітний клімат з великими перепадами літніх та зимових температур був причиною дуже рухливого способу життя пізньоплеистоценових травоїдних, що регулярно здійснювали масові сезонні міграції на значні відстані⁷.

Природно-ландшафтні підзони в кінці плеистоцену простиралися паралельно краю льодовика і в Центральній та Східній Європі мали субмеридіональний напрям — з південного заходу на північний схід⁸. В таких умовах сезонні міграції травоїдних повинні були мати загальний напрям — південний схід — північний захід.

В літературі поширене визначення пізнього палеоліту як епохи, економічною базою якої було спеціалізоване колективне полювання на стадних травоїдних прильдовикових просторів⁹. В основі такого погляду на епоху лежать перелічені особливості прильдовикових природних умов: насамперед велика біомаса природного оточення та стадно-міграційний спосіб життя травоїдних. Однак воно не передає або не відбиває специфіки економіки палеоліту нелььдовикових територій, де травоїдні, як правило, нестадні, через те що ландшафти тут закриті лісові або гірські. Не підходить це визначення і для економіки прильдовикової зони під час потепління, коли холодні степи заростали лісами, а стадна фауна замінювалась на нестадну.

Мезоліт за своїми економічними характеристиками виступає як антипод пізнього палеоліту. Мезоліт — епоха, в основі економіки якої лежить неспеціалізоване індивідуальне мисливство на нестадних тварин, доповнюване рибальством та збиральництвом¹⁰. Таким чином, в основі економіки мезоліту лежить специфіка тваринного світу закритих ландшафтів і, передусім, нестадний спосіб життя травоїдних. Однак останній був характерний для тваринного світу нелььдовикової зони і в плеистоцені, задовго до початку мезоліту.

Неспеціалізоване полювання на нестадних травоїдних, доповнюване збиральництвом, як найбільш характерна риса мезоліту, лежало в основі економіки мисливців нелььдовикових просторів з найдавніших часів. Тобто мезоліт слід розглядати як заключний і закономірний етап розвитку нелььдовикової мисливської економіки. Для нього характерним є поширення ефективного дистанційного індивідуального озброєння (насамперед, лука та стріл) як закономірного результату розвитку озброєння мисливців закритих ландшафтів. Це нововведення, що фіксується поширенням універсальних наконечників стріл (геометричних мікролітів), різко підняло ефективність індивідуальних методів полювання, швидко призвело до скорочення поголів'я промислових тварин та кризи мисливського господарства¹¹.

Таким чином, корені мезолітичної економіки — в господарстві плеистоценових бродячих мисливців та збирачів нелььдовикових територій. Тому «мезолітизація», тобто поширення високоефективного дистанційного індивідуального мисливського озброєння, яким є лука та стріли, почалася тут ще в кінці плеистоцену. На це вказують знахідки наконечників стріл в формі геометричних мікролітів на півдні і в центрі Європи ще в пізньому палеоліті. Алередське потепління обумовило заростання лісами прильдовикових степів, зміну стадної фауни нестадною, що сприяло поширенню індивідуальних, мезолітичних методів полювання в Європі в фінальному палеоліті. Але повна заміна стадної фауни на нестадну сталася лише на грани плеистоцену і голоцену, що і зумовило остаточну заміну прильдовикового спеціалізованого мисливського господарства нелььдовиковим неспеціалізованим господарством на його останній мезолітичній стадії.

Прильодовикова Європа — найбільш вивчений регіон кам'яного віку. В умовах панування стадіальних уявлень про розвиток кам'яного віку виявлена тут зміна на грани плейстоцену і голоцену спеціалізованого колективного полювання на стадних травоїдних неспеціалізованим індивідуальним полюванням на нестадних тварин була перенесена на всі заселені людством території. Так, склалося уявлення про дві послідовні і всесвітні стадії розвитку кам'яного віку: пізній палеоліт та мезоліт. Піньопалеолітичний тип економіки в наведеному формулуванні є специфічним прильодовиковим явищем. Прильодовикова економіка остаточно склалася на пізніх етапах розвитку палеолітичного суспільства. Її виникнення і розквіт — результат освоєння людством прильодовикових просторів, що могло статися лише на досить високому рівні розвитку суспільства, враховуючи несприятливі кліматичні умови прильодовиків'я. Остаточне складення, максимальне поширення і розквіт прильодовикового мисливського господарства, зумовленого перигляційною природною специфікою, очевидно, відноситься до часу максимального поширення прильодовикових степових ландшафтів (16—18 тис. років тому).

Лук та стріли в прильодовиковому мисливському господарстві були малоефективні, передусім через великі розміри травоїдних мамонтового фауністичного комплексу, яких можна було регулярно добувати лише методом колективного загінного полювання. Крім того, лук та стріли ефективні при полюванні скрадом або з засідки в лісі або в горах, а не на відкритих прильодовикових просторах. Через ці причини лук було запозичено з півдня прильодовиковими мисливцями лише в фінальному плейстоцені, насамперед для зимового полювання на північного оленя. Саме взимку ці тварини ведуть нестадний спосіб життя на закритих ландшафтах лісової зони, де є можливості для індивідуального полювання скрадом за допомогою лука та стріл. Етнографічні аналоги фінально-палеолітичних мисливців на північного оленя (нганасани, тундрові юкагіри, ескімоси-карібу), що добували основну масу оленів під час колективної поколки навесні та восени, широко застосовували лук саме взимку для індивідуального полювання на оленів на їх лісових зимових пасовищах¹². Навики індивідуального полювання за допомогою лука та стріл відіграли важливу роль в історичній долі фінальнопалеолітичних мисливців прильодовикової Європи. Саме за їх допомогою останнім вдалося пристосуватися до лісових умов раннього голоцену і перейти на новий, мезолітичний етап розвитку.

В літературі висловлено думку про нівелювання матеріальної культури піньопалеолітичних мисливців та належності їх до одного господарсько-культурного типу¹³. Якоюсь мірою ця точка зору базується на певній однорідності прильодовикових ландшафтів, для яких були характерні відкриті біоценози зі слабо вираженою зональністю¹⁴. Існує також інша думка, до якої ми приєднуємося, про наявність у прильодовикових мисливців кінця пізнього палеоліту кількох господарсько-культурних типів¹⁵.

Дійсно, в прильодовиковій Європі в кінці плейстоцену в період максимуму похолодання панували однорідні гіперзональні природно-кліматичні умови (сухий, холодний, різоконтинентальний клімат, що обумовив панування від Балтики до Чорного моря холодних степів, населених стадними травоїдними). Однак, незважаючи на нівелюючий вплив зледеніння на ландшафтну зональність, в рослинному та тваринному світі намічалися підзони, що простягалися паралельно краю льодовика і мали субмеридіональну орієнтацію¹⁶.

Південну та Східну Прибалтику займала підзона прильодовикового тундростепу. Північні передгір'я Карпат, Полісся, Верхній Дніпро, басейн Десни, Волго-Оксське межиріччя займала підзона прильодовикового лісостепу. Перигляціальні степи тяглися від Північного При-

чорномор'я на схід¹⁷. Специфічні умови склалися в прильдовикових передгір'ях та горах Європи. Під час похолодань значний розвиток в гірських районах мала зона альпійських луків, що були чудовими літніми пасовиськами для численних стад степових та тундрових травоїдних.

Наявність в кінці плейстоцена в прильдовиковій Європі чотирьох вказаних природно-ландшафтних підзон з певною специфікою теріофауни обумовила складання тут чотирьох господарсько-культурних типів (ГКТ) прильдовикових мисливців: на мамонтів, на північного оленя, на бізонів¹⁸ та гірських.

Привертають увагу відмінності в топографії стоянок мисливців на мамонта та північного оленя, з одного боку, і степових мисливців на бізонів — з іншого. Якщо перші, як правило, розміщувались біля значних водних артерій (долин рік Дніпра, Десни, Дону та їх приток), то для других ця закономірність не характерна і стоянки з фаunoю бізона часто розташовані далеко від водоймищ (Амвросіївка, Велика Аккаржа, Анетівка та ін.).

Відсутність транспортних засобів для перевезення м'яса з місця масового колективного забою стадних травоїдних дає можливість пропустити, що пізньопалеолітичні стоянки розміщувались недалеко від місця колективного полювання. На це вказують і археологічні дані (Солютре, Амвросіївка, Анетівка 2). Стоянка Амвросіївка знаходиться на відстані 200 м від місця загонного полювання на бізонів.

З'язок стоянок мисливців на північного оленя з водою зрозумілий, враховуючи той факт, що основним засобом колективного полювання на тундрового оленя у всі часи всіх мисливських народів Півночі була поколка на воді на місцях традиційних масових переправ тварин через ріки під час їх сезонних міграцій¹⁹. Враховуючи факт тяжіння стоянок мисливців на мамонтів до значних водних артерій, що знаходить аналогії в топографії поколочних таборів мисливців на північного оленя, а також часті знахідки решток мамонтів та північних оленів в одних пізньопалеолітичних комплексах, можна припустити, що методи полювання на мамонтів, як і на північних оленів, були зв'язані з водою. На думку І. Г. Підоплічко, М. К. Верещагіна, Г. Ф. Барішнікова, мамонти здійснювали сезонні міграції по долинах рік, що течуть у меридіональному напрямку²⁰. Саме тут первісні мисливці могли добувати мамонтів, заганяючи їх в болото або на тонкий лід²¹.

Специфіка топографії стоянок степових мисливців на бізонів пояснюється методами полювання, що не були зв'язані з водою. Як свідчать археологічні та етнографічні дані, на бізонів полювали, заганяючи їх до природного урвища або в штучний загін²².

У літературі поширена думка про осілий спосіб життя прильдовикових мисливців пізнього палеоліту²³. Однак аналіз археологічних даних свідчить, що це положення не універсальне і стосується далеко не всіх прильдовикових мисливців. Більшість спеціалістів з причорноморської зони пізнього палеоліту дійшли до висновку, що рухливий спосіб життя і сезонний характер поселень — характерні риси економіки степових мисливців на бізонів²⁴. Недавно кочовий спосіб життя був зафікований для пізньопалеолітичних мисливців на бізонах азіатських степів²⁵.

Мисливці на північного оленя, як і мисливці на бізонах, були досить рухливими, змінюючи протягом року кілька сезонних поселень залежно від сезонних особливостей поведінки об'єкта полювання²⁶. Про кочовий спосіб життя свідчать відсутність довгочасних фундаментальних жител і слабонасичений культурний шар стоянок мисливців на північного оленя. Характерний приклад сезонного поселення дає стоянка Володимирівка, де простежено вісім слабонасичених культурних шарів, відокремлених один від одного тонкими стерильними про-

шарками²⁷. Аналогічність крем'яних комплексів усіх шарів та стратиграфія свідчать про багаторазове повернення на нетривалий час на те саме місце тієї ж групи мисливців.

Незмінні інстинкти стадних тварин, незважаючи на їх рухливий спосіб життя, зумовлюють постійність шляхів їх сезонних міграцій та незмінність розташування сезонних пасовищ²⁸. Тому прильдовикові мисливці, змінюючи місце проживання залежно від сезонних особливостей поведінки об'єкта полювання, в одні й ті ж пори року поверталися на ті ж самі місця. Так можна пояснити багатошаровість стоянки Володимирівка та її подібних. Однак при несприятливих стратиграфічних умовах залишки багатьох окремих короткочасних стоянок можуть злитися в один великий комплекс. Саме такі пам'ятки лягли в основу уявлень про велику численність общини пізньопалеолітичних мисливців, про осілий спосіб життя в пізньому палеоліті прильдовикової Європи, а також про наявність базових цілорічних поселень у мисливців на тундрового оленя та бізона.

Археологічні дані свідчать, що відносно осіло в прильдовиковій Європі жили лише мисливці на мамонтів. Доказом цього служать монументальні довгочасні житла з кісток мамонтів. Однак, як показав В. Я. Сергін, житла, а разом з ними і поселення, функціонували не більше 15 років, а, скоріше за все, протягом кількох років²⁹. Таким чином, кожні кілька років община мисливців на мамонтів змінювала місце проживання.

Можливим поясненням періодичних змін місць проживання мисливцями на мамонтів, як і іншими мисливцями на стадних тварин, є певні циклічні зміни шляхів сезонних міграцій стадних травоїдних. Відомо, що їх напрямок постійний, але конкретні їх шляхи періодично змінюються. Причиною змін є витолочення пасовищ численними стадами мігруючих тварин, що зумовлює циклічну зміну конкретних шляхів сезонних міграцій³⁰. Мисливська діяльність на традиційних шляхах сезонних міграцій травоїдних теж повинна була сприяти їх періодичній зміні. Все це спричиняло переселення мисливської общини на нове місце. Однак поновлення пасовищ та припинення полювань на старих шляхах сезонних міграцій тварин через деякий час приводило до їх відновлення. Це знову приваблювало на старе місце общину пізньопалеолітичних мисливців. Можливо, так виникали вузли різнокультурних пам'яток типу Костенко-Боршівського, що характерні для прильдовикової Європи.

За археологічними та етнографічними даними³¹, мисливці на північних оленів, як і мисливці на бізонів, на відміну від мисливців на мамонта, вели сезонно-осідлій спосіб життя. Тобто певні пори року община проводила на сезонних поселеннях, місце розташування яких було більш-менш постійним, що зумовлено незмінністю шляхів сезонних міграцій та місць сезонних пасовищ травоїдних. Основою сезонної осілості прильдовикових мисливців були високопродуктивні колективні полювання на стадних травоїдних під час сезонних міграцій весною — на північ, а восени — на південь.

Етнографічні дані свідчать, що найбільш продуктивними були осінні полювання, коли після літнього випасу тварини набирали максимальну вагу, а їх шкура була найвищої якості³². Оскільки осіння міграція травоїдних на південь передує початку холодів, то заготовлена восени велика кількість м'яса прекрасно зберігається протягом холодних осінніх та зимових місяців. Це давало змогу общині харчуватися за рахунок осінніх запасів м'яса протягом зими. Навіть у сучасній тундрі, продуктивність якої набагато менша продуктивності прильдовикового тундростепу³³, нунамюти Аляски під час осінньої поколки добували так багато оленів, що харчувалися їх м'ясом протягом усієї зими до початку весняної міграції оленів на північ. У таких випадках община жила єдиним поселенням на місці осінньої покол-

ки всю зиму³⁴. Якщо врахувати той факт, що частина тварин, як правило, залишається зимувати на північних літніх пасовиськах, що створює додаткову можливість для мисливської общини поповнити запаси м'яса взимку, то досить вірогідно, що прильводовикові мисливці на оленя та бізона зимували на поселеннях на місці колективного осіннього полювання.

Під господарсько-культурним типом М. М. Чебоксаров розумів «певний комплекс особливостей господарства, який склався у різних народів, що знаходилися на близьких рівнях соціально-економічного розвитку і мешкали в подібних природно-географічних умовах»³⁵.

Господарсько-культурний тип спеціалізованих мисливців на мамонтів був поширеній в підзоні прильводовикового лісостепу в центральних районах Східної Європи³⁶, в басейнах рік Дніпра, Десни, Дону (Мізин, Межирічі, Добранічівка, Кирилівка, Радомишль, Гагаріне, Пушкарі, Авдеєве, Єлісеєвичі, Костенки 1, 3, 4, 5, 8, 9, 11 та ін.). Найбільш характерні його риси: відносно осілий спосіб життя, монументальні житла з кісток мамонтів, скульптура з бивня мамонта.

Господарсько-культурний тип спеціалізованих мисливців на північного оленя зародився в середині пізнього палеоліту (Сунгир)³⁷, але отримав максимальне поширення в фінальному палеоліті в «вік північного оленя» (Мадлен Західної Європи, гамбургська, аренсбургська, свідерська культури). Дуже велика амплітуда сезонних міграцій північного оленя в пізньому плейстоцені від прильводовикових тундростепів Прибалтики до стелів Північного Причорномор'я³⁸ спричинила широке розповсюдження стоянок спеціалізованих мисливців на оленя. Вони зустрічаються від перигляціального тундростепу (Сунгир, Штельмор, Мейендорф) до південного кордону прильводовикового лісостепу (Володимиrivка, Кокореве та ін.). Міграція гірської різновидності північного оленя між передгір'ями та альпійськими пасовиськами створила умови для існування спеціалізованих мисливців на оленя в прильводовикових передгір'ях та горах (численні фінальнопалеолітичні пам'ятки басейну Дністра, свідерські стоянки гірського Криму).

Однак роль поколки як основного способу полювання на північного оленя була значно вищою у рівнинних мисливців, ніж у гірських. Спосіб життя мисливців на північного оленя передгір'їв, мабуть, наблизився до способу життя окремого господарсько-культурного типу прильводовиків'я — мисливців гір.

Похолодання в кінці плейстоцену привело до зниження кордону зони альпійських лук в горах Європи більше ніж на 1000 м³⁹. Альпійські луки були чудовими літніми пасовиськами для стадних травоїдних (північних оленів, коней, сайгаків, куланів та ін.), що мігрували на зиму в передгірні ліси та лісостепи. Так створилися сприятливі умови для розвитку прильводовикового гірського мисливського господарства, в основі якого лежало колективне полювання на стадах степових та тундрових травоїдних, сезонно мігруючих між альпійськими луками та передгір'ями, доповнюване індивідуальним полюванням на нестадних лісових та гірських ссавців (благородний та гіантський олень, сарна, косуля, кабан, ведмідь). Гірські мисливці, особливо взимку, часто мешкали в печерах та скельних навісах.

В основі економіки господарсько-культурного типу мисливців прильводовикового степу лежало колективне полювання на степових стадах травоїдних і, передусім, на бізона. На відміну від мисливців на мамонтів прильводовикового лісостепу степові мисливці вели рухливий спосіб життя, мешкали на сезонних поселеннях і будували легкі, тимчасові житла⁴⁰. Характерною рисою їх матеріальної культури є широке використання в мисливській діяльності дротиків з кістяними пазовими вкладишевими наконечниками. Знахідки таких знарядь на Амвросіївському костиці, а також наконечники з бізонових костищ

Північної Америки свідчать, що дротики у степових мисливців на бізонів використовувалися при загонному полюванні, а скоріше всього — для бою тварин в загонах. Господарсько-культурний тип мисливців на бізонах, що почав формуватися на початку пізнього палеоліту, в кінці плейстоцену поширюється в степах Північної Америки та Євразії (Амвросіївка, Велика Аккаржа, Қам'яна Балка, Анетівка 2, Чорнозер'я 2).

Кліматичні зміни в прильдовиковій Європі на грані плейстоцену та розвиток первісного суспільства привели до зникнення одних палеолітических господарсько-культурних типів, переходу на вищу ступінь розвитку інших та виникненню нових голоценових ГКТ привласнюючої економіки. Так, у фінальному палеоліті зникає ГКТ мисливців на мамонтів. Археологічні матеріали свідчать, що в прильдовиковій Європі в ранньому голоцені розвивалися ГКТ мисливців на морського звіра, тундрових мисливців, на лісових мисливців, осідлих рибалок у берегів великих річок, степових мисливців, мисливців гірських лісів. Чотири останніх археологічно зафіксовані на Україні.

Особливістю природно-кліматичних змін на грані плейстоцену та голоцену була консолідація на місці гіперзональних відносно однорідних прильдовикових ландшафтів чітких природно-ландшафтних зон⁴¹. В ранньому голоцені в Заполяр'ї сформувалася тундрова зона, а на місці перигляціальних степів — зона раннього голоценових степів. За своїми природно-ландшафтними умовами та фауною вони значною мірою нагадували прильдовикові степи та тундростепи. Це створило умови для переходу ГКТ тундрових мисливців та мисливців на бізонах на новий голоценовий етап розвитку. ГКТ степових мисливців в Євразійських степах продовжував розвиватися до неоліту (кукрекська культура), а можливо — і до енеоліту. В преріях Північної Америки він існував ще в XIX ст.

В прильдовикових горах потепління на грані плейстоцену та голоцену спричинило скорочення площі гірських пасовиськ і поширення закритих лісових ландшафтів. Зміна стадної фауни на нестадну привела до переростання ГКТ гірських прильдовикових мисливців в ГКТ мезолітических мисливців гірських лісів. Цей тип мисливського господарства існував в горах Південної та Центральної Європи, Криму та Кавказу протягом всього раннього голоцену до енеоліту включно. Саме до цього часу на стоянках гірських мисливців у великій кількості зустрічаються геометричні мікроліти, що виконували функцію наконечників стріл. Найбільш характерною рисою річного господарського циклу раннього голоценових гірських мисливців були сезонні переходи слідом за мігруючими лісовими травоїдними весною — вверх на яли, а восени — вниз у передгірні ліси.

Розмерзання та потепління арктических морів зумовило збільшення в них кількості планктону, що стало причиною різкого підвищення кількості морських ссавців. На арктических узбережжях створились умови для виникнення і розквіту ГКТ мисливців на морського звіра.

Дещо нагадує останній ГКТ осілих рибалок великих річок, що, судячи за матеріалами розкопок в Дніпровському Надпоріжжі, почав формуватися тут в ранньому голоцені. На півострові Ігрінь та в інших місцях Надпоріжжя досліджено великі округлі мезолітичні напівземлянки діаметром 7—9 м зі значною кількістю кісток риб серед фауністичних решток. В усіх етнографіческих мисливців та рибалок помірної зони заглиблени в землю житла, як правило, використовувалися взимку. Матеріальна культура мезолітических мешканців півострова Ігрінь дещо нагадує культуру ітельменів Камчатки, коряків та кереків Чукотки, нивхів, ульчів, нанайців пониззя Амуру та деяких інших осілих етнографіческих рибалок басейнів великих річок та морських узбережж⁴². Ці народи вели більш-менш осілий спосіб життя, а іх господарський рік ділився на літній риболовний та зимовий мисливський періоди. Взимку вся община з п'яти — десяти окремих сімей жила в одно-двох за-

глиблених в землю житлах, а на літо кожна сім'я переселялася в окремий курінь, що влаштовувався недалеко від зимової напівземлянки на березі річки. Влітку землянка від дощів руйнувалася, тому восени всією общинною будували нове зимове житло, використовуючи часто старий будівельний матеріал. Основою харчування була риба, але взимку інтенсивно полювали на копитних прирічкових лісів, а також займалися підльодовим ловом риби.

У зв'язку з потеплінням та зволоженням клімату в прильодовикової Європі створилися винятково сприятливі умови для поширення лісів. У ранньому голоцені остаточно сформувався і поширився в лісах помірної зони Старого та Нового Світу ГКТ мисливців на нестадних травоїдних лісових зонах, що генетично пов'язаний з плейстоценовим привласнюючим господарством закритих ландшафтів нельодовикової зони.

Етнографічні й археологічні дані свідчать про наявність в межах ГКТ окремих їх варіантів, обумовлених специфікою природного оточення. Наприклад, більшість кукрекських мисливців полювала на степових та лісостепових травоїдних північнопричорноморських степів. Однак кукрекське населення Криму, за О. О. Яневичем, здійснювало сезонні вертикальні перекочовки слідом за мігруючими степовими тваринами навесні вверх на яйли, а восени вниз в степи Північного Криму. Таким чином, кукрекські мисливці Криму утворювали окремий варіант ГКТ степових мисливців передгір'я, що дещо наблизався вертикальними міграціями до ГКТ гірських лісових мисливців.

Якщо врахувати, що фауна стоянки Мирне на 2/3 складається з залишків тварин закритих біотопів (тур, благородний олень, кабан) і лише на 1/3 з тварин відкритих степових біотопів (кінь, осел, сайгак), то можна припустити, що в межах ГКТ степових мисливців існував варіант мисливців лісостепу. Він повинен був мати деякі переходні риси між ГКТ мисливців степу та ГКТ мисливців лісів. Зокрема, значення лука та стріл як знаряддя полювання в умовах закритих лісівих ландшафтів у мисливців лісостепу повинно бути більшим, ніж у степових мисливців. У цьому відношенні цікава відсутність крем'яних наконечників стріл у степових кукрекських мисливців і значна їх кількість у лісостепових мисливців гребениківської культури (трапеції).

Факти свідчать, що ГКТ первісних мисливців не залишаються незмінними, а розвиваються під впливом змін в природному середовищі та в продуктивних силах суспільства. Тому слід відрізняти окремі варіанти ГКТ, обумовлені специфікою природного оточення, від етапів їх розвитку.

В ГКТ тундрових мисливців на північного оленя простежується чотири послідовні етапи розвитку. Мадленський етап почався з поширення гарпунного бою оленів на переправах під час сезонних міграцій, свідеро-аренбургський — з луку та стріл, раннього голоценовий етап пішіх мисливців — з човна та нарт, протонеолітичний — транспортного оленярства та собаківництва.

ГКТ мисливців лісів помірної зони завершується етапом хутряного полювання, що поширилось за останні сторіччя в зоні тайги внаслідок проникнення в первісні суспільства тайги товарних відносин та винищення традиційних об'єктів м'ясного полювання за допомогою вогнепальної зброї. Хутряний промисел потребує великої мобільності мисливців, що призвело до поширення в зоні тайги оленячого та собачого транспорту.

О. О. Яневич переконливо показав наявність трьох етапів розвитку ГКТ гірських мисливців в Криму в ранньому голоцені.

Два послідовних етапи розвитку простежуються в ГКТ мисливців степів Євразії: плейстоценовий та раннього голоценовий. В преріях Північної Америки цей же ГКТ має третій, заключний етап кінних мисливців прерій. Оскільки ні прерій, ні тундри не є повним аналогом

прильводовикових степів та тундр, то й згадані ГКТ мисливців степів та тундр на прильводовикових етапах розвитку дещо відрізнялися від більш пізніх голоценових етапів. Однак вони є послідовними ступенями розвитку одних господарсько-культурних типів, що дає право використовувати з певними поправками дані по етнографічним мисливцям на тундрового оленя та бізона для реконструкції пізньопалеолітичних суспільств мисливців на північного оленя та бізона. При таких реконструкціях слід враховувати, що в ранньому голоцені господарсько-культурні типи мисливців тундри, степу та гір перейшли на мезолітичний етап розвитку, що характеризується поширенням лука, стріл та транспортних засобів (човен, ручні нарти, лижі).

Ці новації, насамперед, є результатом розвитку продуктивних сил мисливського суспільства, але стимулювалися вони значною мірою змінами в природній обстановці. Так, поширення лука та стріл у ранньому голоцені стимулювалося поширенням закритих лісових біоценозів не тільки в лісовій, а навіть в степовій та тундровій зонах. Лук, стріли, транспортні засоби були необхідні раннього голоценовим мисливцям для підвищення продуктивності привласнюючого господарства в умовах природного зниження біomasи раннього голоценового оточення порівняно з прильводовиковим.

Таким чином, прильводовикова економіка являє собою результат адаптації мисливців на нестадних тварин нельводовикової зони до специфічних перигляціальних умов, що характеризуються передусім відкритими ландшафтами та стадною фаunoю. Оскільки відкриті ландшафти зі стадними травоїдними зберігаються в голоцені (тундрова та степова зони), то частина господарсько-культурних типів, що сформувалися в кінці пізнього палеоліту (мисливці на північного оленя, степові мисливці на бізона), продовжує розвиватися і в ранньому голоцені. Тобто вказані чотири господарсько-культурні типи фінального палеоліту слід віднести до групи споріднених господарсько-культурних типів мисливців відкритих просторів, що розвивалися з кінця палеоліту майже до сучасності.

Специфіка прильводовикової економіки зумовлена природно-ландшафтними особливостями перигляціальної зони. Тому її господарсько-культурні типи особливо поширювалися в холодні і сухі періоди плейстоцену разом з поширенням відкритих перигляціальних ландшафтів зі стадною фаunoю. Потепління вели до заростання степів лісами і до заміни стадної фауни на нестадну. Тому в теплі періоди плейстоцену прильводовикове господарство відступало на північ, залишаючи місце нельводовиковим мисливцям на нестадних тварин. Прикладом таких процесів може служити поширення в прильводовикової Європі в алередське потепління мисливців на лісових тварин.

Однак остаточна заміна відкритих прильводовикових ландшафтів закритими лісовими зі зміною стадної фауни на нестадну стала лише на грани плейстоцену та голоцену. В зв'язку з цим мезоліт виступає як вища, заключна фаза нельводовикової економіки, в основі якої лежало полювання на нестадних тварин закритих ландшафтів, доповнюване збиральництвом. Лук та стріли, будучи визначальною рисою мезолітичного рівня розвитку мисливського господарства, є знаряддям індивідуального полювання в закритих ландшафтах. А виходить з'явився він як закономірний результат розвитку продуктивних сил мисливців нельводовикової зони палеоліту. Наслідком поширення ефективного мисливського озброєння стала криза мисливського господарства, що поряд з луком та стрілами стала визначальною рисою мезоліту як епохи⁴³.

Охотники приледниковой Европы в конце палеолита и в начале мезолита

Резюме

Экономика приледниковых охотников, в основе которой лежала специализированная коллективная охота на стадных млекопитающих, является относительно поздним явлением, окончательно сложившимся в конце позднего палеолита в результате освоения человеком холодных приледниковых пространств. Ввиду наличия в перигляциональной зоне слабо выраженных природно-ландшафтных подзон с определенной спецификой терриофауны, в конце палеолита сложились древнейшие этапы хозяйственно-культурных типов (ХКТ) тундровых охотников на северного оленя, степных охотников на бизона, горных охотников и охотников на мамонта.

Мезолитическое охотничье хозяйство, в основе которого лежала индивидуальная охота на нестадных животных закрытых ландшафтов, представляет собой высший и заключительный этап развития присваивающей экономики охотников и собирателей пеледниковой зоны палеолита.

- ¹ Величко А. А. Природный процесс в плейстоцене. — М., 1973. — 256 с.
- ² Палеогеография Европы за последние 100 тысяч лет. — М., 1982. — 154 с.
- ³ Величко А. А. Указ. соч. — С. 94; Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ. — М., 1976. — 195 с.; Clark G. The Earlier Stone Age settlement of Scandinavia. — Cambridge, 1975. — Р. 48.
- ⁴ Верещагин Н. К. Почему вымерли мамонты. — Л., 1979. — С. 166.
- ⁵ Формозов А. Н. О фауне палеолитических памятников европейской части СССР // Природа и развитие первобытного общества. — М., 1969. — С. 70—73.
- ⁶ Верещагин Н. К. Указ. соч. — С. 178.
- ⁷ Формозов А. Н. Указ. соч. — С. 70; Палеогеография Европы... — С. 113.
- ⁸ Величко А. А. Указ. соч. — С. 108; Палеогеография Европы... — Карта 11.
- ⁹ Долуханов П. М., Хотинский М. А. Палеогеографические рубежи голоцен и мезо-неолитическая история Европы // Первобытный человек и природная среда. — М., 1974. — С. 211—217.
- ¹⁰ Долуханов П. М., Пашкевич Г. А. Палеогеографические рубежи верхнего плейстоцена — голоцен и развитие хозяйственных типов на юго-востоке Европы // Палео-экология древнего человека. — М., 1977. — С. 140.
- ¹¹ Бібков С. М. Деякі вузлові питання археологічної науки на Україні // Вісн. АН УРСР. — 1957. — № 6. — С. 3—12.
- ¹² Симченко Ю. Б. Культура охотников на оленей Северной Евразии. — М., 1976. — 310 с.
- ¹³ Арутюнов С. А. Этнические общности доклассовой эпохи // Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе. — М., 1982. — С. 77.
- ¹⁴ Величко А. А. Указ. соч. — С. 112.
- ¹⁵ Гладких М. И. Прикарпатская зона хозяйственно-культурного типа охотников и собирателей позднего палеолита // НОСА. — Киев, 1975. — Ч. 1. — С. 56; Степанов В. П. Природная среда и зональность первобытного хозяйства в эпоху верхнего палеолита на территории СССР // Проблемы общей физической географии и палеогеографии. — М., 1976. — С. 300—322.
- ¹⁶ Палеогеография Европы... — Карта 11.
- ¹⁷ Там же. — Карта 11.
- ¹⁸ Гладких М. И. Указ. соч. — С. 56.
- ¹⁹ Симченко Ю. Б. Указ. соч. — С. 90—94, 282.
- ²⁰ Нидоличко И. Г. О ледниковом периоде. — Киев, 1951. — Т. 2. — С. 29; Верещагин Н. К., Барышников Г. Ф. Вымирание млекопитающих в четвертичном периоде Северной Евразии // Млекопитающие Северной Евразии в четвертичном периоде. — Тр. зоол. ин-та. — Л., 1985. — Т. 131. — С. 10.
- ²¹ Верещагин Н. К. Указ. соч. — С. 144.
- ²² Kehoe T. The Gull lake Site: A prehistoric bison drive in South-Western Saskatchewan. — Milwakc, 1973. — 206 р.
- ²³ Формозов А. Н. О времени и исторических условиях сложения племенной организации // СА. — 1957. — № 1. — С. 13—25.
- ²⁴ Ефименко П. П. Переднеазиатские элементы в памятниках позднего палеолита Северного Причерноморья // Там же. — 1960. — № 4. — С. 14—25; Борисковский П. И. Проблема развития позднепалеолитической культуры степной области. — М., 1964. — С. 1—19; Смирнов С. В. О хозяйственных отличиях позднепалеолитических памятников степной полосы европейской части СССР // Первобытный человек и природная среда. — М., 1974. — С. 152—155; Станко В. Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. — Киев, 1982. — С. 86—88.
- ²⁵ Генинг В. Ф., Петрин В. Т. Позднепалеолитическая эпоха на юге Западной Сибири. — Новосибирск, 1985. — С. 61, 62.
- ²⁶ Симченко Ю. Б. Указ. соч. — С. 285; Gubser N. Nunamiat Eskimos. Hanters

- of Caribou. — London, 1965. — 384 p.; Clark G. The Mesolitik settlement in Northern Europe. — Cambridge, 1975. — P. 93.
- ²⁷ Черніш О. П. Володимирська палеолітична стоянка. — К., 1953. — 75 с.
- ²⁸ Симченко Ю. Б. Указ. соч. — С. 285.
- ²⁹ Сергін В. Я. О хронологическом соотношении жилищ и продолжительности обитания на позднепалеолитических поселениях // СА. — 1974. — № 1. — С. 3—11.
- ³⁰ Симченко Ю. Б. Указ. соч. — С. 75.
- ³¹ Там же. — С. 285; Gubser N. Op. cit. — Р. 165; Kehoe T. Op. cit. — 206 р.
- ³² Моуэт Ф. Люди оленьего края. — М., 1963. — С. 131—135; Симченко Ю. Б. Указ. соч. — С. 90—94; Kehoe T. Op. cit. — 206 р.; Gubser N. Op. cit. Р. 175, 176.
- ³³ Массон В. М. Указ. соч. — 195 с.
- ³⁴ Gubser N. Op. cit. — Р. 165.
- ³⁵ Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова И. А. Народы, рассы, культуры. — М., 1985. — С. 177.
- ³⁶ Шнирельман В. А. Демографические и этнокультурные процессы эпохи первобытной родовой общины // История первобытного общества. — М., 1986. — С. 455.
- ³⁷ Бадер О. Н. Сунгир. Верхнепалеолитическая стоянка. — М., 1978. — 255 с.
- ³⁸ Пидопличко И. Г. Указ. соч. — С. 69.
- ³⁹ Гладилин В. Н., Пашкевич Г. А. Палеогеография среднего и позднего Виорма Закарпатья по данным исследований в пещере Молочный Камень // Палеоэкология древнего человека. — С. 110.
- ⁴⁰ Ефименко П. П. Указ. соч. — С. 14—25; Борисковский П. И. Указ. соч. — С. 1—19; Станко В. М. Указ. соч. — С. 86; Генинг В. Ф., Петрин В. Т. Указ. соч. — С. 6; Кротова А. А. Поздний палеолит Северского Донца и Приазовья // Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — Київ, 1985. — С. 16.
- ⁴¹ Долуханов П. М., Пашкевич Г. А. Указ. соч. — С. 139.
- ⁴² Антропова В. В. Культура и быт коряков. — Л., 1971. — С. 53—55; Старкова Н. К. Ительмены. Материальная культура XVIII — 60-е годы XX вв. — М., 1976. — С. 36, 41; Леонтьев В. В. Этнография и фольклор коряков. — М., 1983. — С. 20, 35, 39.
- ⁴³ Бібіков С. М. Вказ. праця. — С. 3—12.

О. Н. СОРОКІН, Л. С. ФРОЛОВ

Про спільні та відмінні риси пісочнорівської та ієнівської культур

Кінець 70—початок 80-х років був переломним етапом у дослідженнях мезоліту Деснянського та Волго-Оксинського басейнів. Відкриття нових пам'яток і кількісне нагромадження матеріалу дали можливість дослідникам запропонувати нові схеми культурного членування. В пізньому мезоліті Волго-Оксинського басейну була виділена ієнівська культура¹, а Деснянського — пісочнорівська².

Уже в перших публікаціях матеріалів з ієнівських пам'яток (Алтинове, Чорна Грязь, Ладижине і ін.) автори відзначали близькість їх матеріалів з крем'яним комплексом відкритої у 1940 р. стоянки Пісочний Рів на Десні³. Наступні дослідження ієнівських і пісочнорівських пам'яток показали значний рівень спільноті між ними. Спробуємо визначити її міру на основі аналізу матеріалів обох культур.

До пісочнорівської культури в басейні Десни відносяться такі пам'ятки: Пісочний Рів, Гирло Ревки IV та група стоянок біля с. Комягине на верхній Судості. Епонімна пам'ятка культури — стоянка Пісочний Рів — знаходиться на мису надзаплавної тераси правого берега р. Десни. Мезолітичні залишки перекриваються шарами юхнівського та роменського часів. Розкопками М. В. Воєводського в 1940, 1945—1947 рр. на цій виявлено понад 5 000 крем'яних виробів, в тому числі понад 200 знарядь. Нуклеуси підпризматичних форм, одно- і двоплощинні для пластин та аморфні для відщепів. Серед знарядь переважають кінцеві скребки на відщепах, але є й подвійні, округлі та з виступом. Різці косоретушовані та на куту зламаної пластини, подвійні, виготовлені на відщепах. Дві знахідки із колекції Пісочного Рову, названі М. В. Воєводським та О. О. Формозовим «черешковими наконечниками стріл, близькими до свідерських». Але на обох відсутня основна відзнака свідерського наконечника — плоска ретуш на

черевці. Привертає увагу і факт розміщення ударного горбика пластини на кінці пера вістря, а не в районі його черешка. Останній ретушно обрамлений з одного боку, а з іншого є лише заломи. Таким чином, перед нами не наконечники, а випадкові форми, які функціонально, якщо судити за характером ретуші, служили як свердла. Однак мова йде лише про дві конкретні речі. Наявність же черешкових наконечників стріл в пісочнорівських комплексах — не випадкове явище, воно підтверджується знахідками на інших пам'ятках цієї культури і матеріалами розкопок 1980, 1981 рр. Пісочного Рову⁴.

Поскільки двобічно оброблені сокири колекції походять із пошкоджених ділянок шару, то не брались до уваги. Сокири пісочнорівської культури мають інші форми і будуть описані нижче.

У 1980 р. О. Н. Сорокіним було розкопано ряд пізньомезолітичних стоянок біля с. Ком'ягине Брянського р-ну, Брянської обл. Пам'ятки розташовані на першій та другій терасах р. Судость. правої притоки Десни. Найбільш цікаві з них стоянки Ком'ягине 2 Б та Ком'ягине 4⁵.

Інвентар стоянки Ком'ягине 2 Б нараховує близько 30 000 крем'яних знахідок. Більша частина представлена відщепами та уламками (81,2%). Для нуклеусів характерна неправильна форма. Більшість з них призначена для виготовлення відщепів і лише 12 мають негативи пластин на робочих поверхнях. На відщепах виготовлено понад 80% всіх знарядь. Переважають скребки (110 екз.), більшість із яких не мають стійких форм (кінцеві на відщепах та на пластинах, підокруглі, бокові та кутові скребки). Друга за кількістю група знарядь — різці; їх 14. Вони представлені трьома типами — з неретушованою площинкою сколу; з площинкою, зрізаною різцевим сколом та з ретушованою площинкою сколу. Є поодинокі комбіновані знаряддя. Наконечників стріл 10. Серед них асиметричні наконечники з боковою виїмкою, поперечні або зі скошеним лезом та черешкові з постаренсбургським характером обробки. Є 18 трапецій високих та середніх пропорцій. Виготовлені вони, як і два трикутники, із відщепів.

Численні знаряддя для рубання (22 екз.) — тесла і сокири піддовальної чи підтрапецієподібної форми і з перехватом, долота. Є також перфоратори, скобелі на відщепах з широкими і вузькими дугоподібними виїмками, косі вістря, пластини затуплені ретушшю, так звані обушкові ножі тощо.

На стоянці Ком'ягине 4 трапилось понад 10 000 крем'яних предметів. Серед них аморфні багатоплощинні нуклеуси, нуклеуси двоплощинні призматичні та зі змінною орієнтацією площинок. Основний тип знарядь — мікроліти; трапецій знайдено 39, серед них високі, середні та низькі, виготовлені на відщепах та пластинах. Різці (36 екз) представлені всіма основними типами: косі і поперечно-ретушовані, кутові, серединні, подвійні тощо. Скребки (31 екз.) — кінцеві, округлі, скошені, подвійні кінцеві, бокові, мікроскребки. Поодинокими екземплярами представлені трикутники, ланцет, слабоскошені і тупоспинні мікропластиинки і пластиини, косі вістря, обушкові ножі, перфоратори, знаряддя для рубання тощо.

Комплекси стоянок Ком'ягине 2 А, 2 В, 3 і гирло Ревки IV близькі до описаних вище.

Таким чином, для пам'яток пісочнорівської культури характерне домінування розвиненої відщепової техніки. Нуклеуси для пластиин нечисленні. Олівцеподібні нуклеуси відсутні зовсім. Процент пластиин в комплексах не перевищує 10, причому переважають серед них нерегулярні. Широко використовувалась техніка краєвого ретушування, включаючи контрударну ретуш. Сокири оброблялися технікою оббивки. Спорадично зустрічається двобічне краєве ретушування. Скребків більше, ніж різців; переважають кінцеві скребки на відщепах і різці на зламі пластиин чи відщепу. Багато геометричних мікролітів, тра-

пецій, трикутників; вони неправильної форми і великих розмірів. Наконечники стріл постаренсбургські черешкові, з бічною віймою, по-перечно лезові. Сокири і тесла піддовальної, підтрапецієподібної форми, часто з перехватом; є скобелі.

В басейні верхньої Оки поселень ієнівської культури тепер відомо близько двох десятків: Ладижине I і III, Брагіне, Буравльонка, Добропокровське, Гирло Біленької, Дальній острів Тростенського III, VIII, VII та ін.⁶ Розглянемо матеріали деяких з цих пам'яток *.

Стоянка Дальній Острів⁷, виявлена 1972 р. В. В. Сидоровим, знаходиться в Рузівському р-ні Московської обл. в північній частині торфовища біля Тростенського озера за 0,5 км від його корінного берега. У розкопі трапилось близько 3 000 крем'яних виробів. У колекції є нуклеуси для пластин і підпризматичні, торцеві, олівцеподібні та аморфні для відщепів. Більшість середніх розмірів та широкі. На пластинах виготовлено 77% усіх знарядь. Серед них кінцеві скребки, різці з ретушованою та неретушованою площинкою сколу, частіше подвійні або потрійні. Крім них знайдено асиметричні наконечники стріл, у тому числі з бічною віймою та зі скощеним лезом, симетричний постаренсбургський наконечник, вкладиші з фрагментів пластин і комбіновані знаряддя, скобелі з широкими дугоподібними віймами, обушкові ножі, плічкове свердло та сокира з перехватом.

На корінній терасі північного берега озера Тростенського В. В. Сидоровим при участі авторів досліджено (переважно зборами) ряд інших ієнівських пам'яток. Серед них стоянки Тростенська III (північна та південна), VII, VIII, X та ін.

З Тростенської III (північної) походить понад 3 000 кременів, серед них близько 100 нуклеусів та 300 речей з повторною обробкою. Трапились одно- та двоплощинні нуклеуси для пластин конічної та олівцеподібної форми, призматичні, торцеві. Але переважають аморфні нуклеуси для відщепів. Серед знарядь багато кінцевих, скощених та бокових скребків, різці з ретушованою та неретушованою площинкою сколу. Крім них знайдені черешкові наконечники стріл, трикутники, пластини з поперечнозрізаним ретушю кінцем, вкладиші із уламків пластин, ножі та пилки, скобелі з широкими та малими віймами, перфоратори, сокири та тесла підпрямокутної форми, а також комбіновані знаряддя на пластинах.

Тростенська III (південна стоянка) має понад 2 500 кременів, 88 нуклеусів і нуклеподібних уламків та близько 150 знарядь. Переважають аморфні нуклеуси для відщепів, але є й нуклеуси для пластин конічної, підконічної, призматичної та клиноподібної форми. На пластинах виготовлено 0,5% усіх знарядь. Домінують різці з ретушованою та неретушованою площинкою скола (31 екз.), кінцеві і скощені скребки на відщепах (28 екз.). Є косі вістря, вкладиші на уламках пластин, верболисті наконечники з черешком, ніж з загострюючою ретушю, пилки, скребки, підпрямокутні сокири та тесла, тесло з перехватом, комбіновані знаряддя. Цікава знахідка мікрорізця.

Матеріали Тростенської III (гори), VII, VIII, X, Нікольської I і Озерної II нечисленні і істотно не відрізняються від перелічених стоянок Тростенського озера.

В Таруському р-ні Калузької обл. на лівому березі Оки О. С. Фроловим досліджено стоянки Ладижине I—III. Інвентар стоянки Ладижинська III налічує понад 3 500 кременів, серед яких понад 50 нуклеусів і понад 200 знарядь⁸. Є підпризматичні, торцеві, зі зміненою орієнтацією, дископодібні і аморфні нуклеуси для відщепів та пластин. На пластинах виготовлено 35% всіх знарядь. В колекції є кінцеві і скощені

* Територія ієнівської культури охоплює весь Волго-Оксинський басейн, але верхньо-волзькі пам'ятки трохи відрізняються від окських, розгляд яких виходить за рамки даної праці.

шенні скребки, різці з ретушованою та неретушованою площиною скола, одно- та багатовімчасти скobelі-свердла, вироби із скошеним ретушю кінцем, асиметричні наконечники стріл та наконечники з поперечним лезом, тупокутий трикутник, ланцетоподібне вістря, сокири з перехватом, кайло. Стоянки Ладижине I, II за найбільш представленими типами схожі з Ладижиним III. Серед поодиноких форм на стоянці Ладижинська I присутні постсвідерські верболисті наконечники стріл на пластинах.

В Перемишльському р-ні Калузької обл. на правому березі Оки О. Н. Сорокіним розкопувалась стоянка Брагіно⁹, де виявлено понад 10 000 кременів, серед них понад 1500 знарядь. Техніка первинного розщеплення базується на одноплощинних ядрищах підконічної форми, але присутні олівцеподібні, призматичні та аморфні нуклеуси. Розвинена мікро- та макролітична техніка; знаряддя на пластинах складають 30,5%. Переважають різці на зламі заготовки, але виразні й різці з ретушованою площадкою сколу. Знайдені кінцеві, з виступом, бокові, округлі, скошені та подвійні скребки, пластини з загострюючою ретушю, обушкові ножі, скobelі з широкими і дугоподібними виїмками, пилки, свердла та проколки, комбіновані знаряддя, косі вістря та слабоскошені пластини, вкладиши з фрагментів пластин, 11 високих трапецій, трикутник. Є в колекції наконечники стріл з боковою виїмкою та черешком, виготовлені в постаренсбургських традиціях і два постсвідерських наконечники стріл. Значна серія рубальних знарядь (24 екз.) — долот та тесел, серед яких виділяються вироби з перехватом, підовальної, підтрапецієподібної і підпрямокутної форми. Є одне тесло типу «транше».

Невеликі, але виразні колекції стоянок Добропокровська, Буравиївка, гирло Біленької доповнюють серії знарядь з ладижинських, тростенських та брагінських стоянок.

Таким чином, техніка первинної обробки ієнівської культури базується на паралельній системі розщеплення одно- та двоплощинних ядрищ конічної та призматичної форми і хаотичної системи розщеплення аморфних нуклеусів. Типи нуклеусів різні. Пластиначаста техніка досягла високого удосконалення, на що вказують пропорції, правильна форма самих пластин і наявність на стоянках Дальний Острів, Нікольська I, Озерна II, Тростенська VII, Брагіне, Добропокровська олівцеподібних нуклеусів. Але основною заготовкою в культурі був відщеп. В техніці повторної обробки використовувалась крута притуплююча ретуш, іноді контрударна (обушкові ножі), а також полога загострююча ретуш при оформленні леза ножів, та плоска — при обробці чешків нечисленних постсвідерських наконечників. Використовувались техніка оббивки і двобічна краєва ретуш при обробці лез рублячих знарядь. Широко розвинуті різцева, макро- і мікролітична техніка обробок. Це знайшло своє відображення в типологічній різноманітності різців, рублячих знарядь та мікролітів. У ряді останніх вкажемо на присутність геометричних форм, таких, як трапеції і трикутники.

Спостерігається майже повсюдне крім Брагінного, Ладижиного III і частково Тростенського III (південна) переважання скребків над різцями: кінцевих та скошених, виразні серії і бокових подвійних, округлих та скребків з виступом. Різці представлено трьома головними типами та їх варіантами, поміж них найбільше виробів на уламку або кінці пластини. Виразні рубаючі знаряддя, в тому числі сокири й тесла з перехватом, підовальні, підтрапецієподібні і підпрямокутних форм. Широко представлені косі вістря, ножі, включаючи обушкові, перфоратори, поміж яких зустрічаються макросвердла, пластиинки та відщепи з поперечно зрізаним ретушю кінцем, вкладиши та уламки пластин, скobelі з дугоподібними або рідше — прямими виїмками, постаренсбургські наконечники стріл черешкові, з бічною виїмкою, поперечно- й косолезові. Знайдені трапеції і трикутники, постсвідерські

Основні типи кам'яного інвентаря (1—72).

наконечники стріл. Ланцетоподібні вістря та мікрорізці зустрічаються епізодично, можливо, на останнє значною мірою впливає стан дослідженості пам'яток. Такі, в загальних рисах, ознаки пам'яток ієнівської культури.

Порівняємо тепер ознаки обох культур — пісочнорівської та ієнівської (таблиця; рисунок). Із наведеного вище та результатів таблиці видно:

1. Основним матеріалом для виготовлення знарядь є відщеп.
 2. У всіх комплексах (також різночасових) макролітична індустрія поєднується з мікролітичною технікою повторної обробки.
 3. На окських та деснянських лам'ятках широко використовується техніка притуплюючої та пологої ретуші.

4. Спостерігаються схожий склад крем'яного інвентаря як за групами в процентному складі, так і за їх типами.

5. Риси неоднаковості між пам'ятками незначні і проявляються переважно в різному рівні розвитку пластинчастої техніки, використання на окських стоянках мікрорізцевої техніки транше, наявності поодиноких типів знарядь, таких, як постсвідерські наконечники стріл.

Проте зазначені розбіжності не такі суттєві, а деякі з них можуть бути легко пояснені рівнем збереженості та дослідженості пам'яток, хронологічними межами в часи існування цих пам'яток, сезонністю тощо.

Таким чином, подібність крем'яних індустрій у регіонах, що розглянуто в пізньому мезоліті, вказує на належність ієнівської і пісочнорівської культур до однієї культурної спільноти.

Розходження окської (ієнівської) та деснянської (пісочнорівської) культур пов'язані, можливо, з тим, що пісочнорівська розвивалася у відносно ізольованих умовах, розуміючи під цим відсутність явних впливів на характер цих пам'яток. На ієнівську культуру значно впливали культури свідерської традиції, можливо бутівська Волго-Оксько-го басейну. Цей вплив проявляється в першу чергу в розвитку пластинчастої індустрії та в присутності таких типів знарядь, як постсвідерські наконечники стріл.

Основні типи кам'яного інвентаря пісочнорівської та ієнівської культур*

1. Нуклеуси одноплощинні олівцеподібні
2. —, — підконічні
3. —, — підпризматичні
4. —, — торцеві
5. —, — аморфні
6. —, — двоплощинні призматичні
7. —, — підпризматичні
8. —, — зі зміненою орієнтацією
9. —, — багатоплощинні аморфні
10. Скребки кінцеві
11. —, — подвійні
12. —, — скосені
13. —, — подвійні
14. —, — з виступом
15. —, — подвійні
16. —, — кінцеві з виступом
17. —, — округлі
19. —, — бокові
20. —, — подвійні
21. —, — з краями, що сходяться
22. —, — кутові
23. —, — кінцево-бокові
24. —, — скосені — подвійні бокові
25. Скребки скосені — бокові
26. —, — аморфні (скребачки)
27. Скребла
28. Різці косоретушовані
29. —, — подвійні, потрійні і т. д.
30. —, — поперечно-ретушовані
31. —, — подвійні, потрійні і т. д.
32. —, — на зламу заготовки або на кінці заготовки
33. —, — подвійні, потрійні і т. д.
34. —, — з площинкою, підправленою сколом
35. —, — поперечні з ретушованою площинкою
36. —, — з неретушованою площинкою
37. —, — комбіновані
38. Мікрорізці з ретушованою площинкою
39. Трапеції високі
40. —, — середні
41. —, — низькі
42. Трикутники різnobедрені гострокутні
43. —, — нерізnobедрені тупокутні
44. Вкладиші з одним підгостреним краєм

* Номер типів знарядь у таблиці відповідає номеру на рис. 1.

45. —, — затупленим краєм
 46. —, — з мікроретушою по краю
 47. —, — з поперечно-ретушованим кінцем
 48. —, — з увігнуто-ретушованим кінцем
 49. Вістря зі скощеним кінцем
 50. —, — з прямим затупленим краєм
 51. —, — з дугоподібно затупленим краєм
 52. —, — з двома ретушованими краями, що сходяться
 53, 54. Наконечники стріл черешкові
 55. Наконечники стріл з боковою виїмкою
 56. Ромбічні вістря
 57. Наконечники стріл з поперечним лезом
 58. Пластини (ножі) з підгостреним краєм
 59. —, — з затупленим обушком
 60. Скоби одновіймчасті
 61. —, — багатовіймчасті
 62. Свердла симетричні
 63. —, — асиметричні
 64. Макросвердла
 65. Проколки симетричні
 66. Сокири, тесла відовальні
 67. —, — підтрикутні
 68. —, — трапецієподібні
 69. —, — прямокутні
 70. —, — з перехватом
 71. Долота однолезові
 72. Кайла

О. Н. СОРОКИН, Л. С. ФРОЛОВ

О сходных и различных чертах в песочниковской и иеновской культурах

Резюме

Известные памятники верхней Оки (Ладыжино I и III, Брагино, Добропокровская, Тростянская VII и др.) и Верхней Десны (Песочный Ров, Комягино 2 Б и 4 и др.), относящиеся к иеновской и песочниковской культурам, объединяет целый ряд сходных черт: преимущественно отщеповая индустрия, сочетание макро- и микролитической техники вторичной обработки, наличие затупливающей ретуши, сходный состав каменного инвентаря.

Черты различия между памятниками этих регионов не столь значительны и проявляются преимущественно в разном уровне развития пластинчатой индустрии.

Авторы считают что рассматриваемые культуры относятся к культурной общности позднего мезолита.

¹ Кольцов Л. В. Мезолитическое поселение Верхнего Поволжья // Археология и палеография мезолита и неолита Русской Равнины. — М., 1984. — С. 82—97.

² Tellegin D. J. Fragen der Chronologie und Periodisierung des Mesolithikums in der Ukraine // Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam. — Potsdam, 1981. — Bd. 14. — S. 315—322; S. Tellegin D. Я. Мезолітичні пам'ятки України. — К., 1982. — С. 160—170; Сорокин А. Н. Новые данные по мезолиту Десны // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР (Тез. докл. респ. конференции молодых ученых). — Киев, 1981. — С. 14.

³ Кольцов Л. В. Мезолитический слой стоянки Алтыново // КСИА АН СССР. — 1972. — Вып. 131. — С. 87—90; Крайнов Д. Я. Новая мезолитическая стоянка Черная Грязь // Там же. — С. 91—98; Фролов А. С., Жилин М. Г. Новые памятники мезолита на Верхней Оке // СА. — 1978. — № 1. — С. 228—233.

⁴ Зализняк Л. Л. Исследование мезолитических памятников на Средней Десне // АО — 1981. — М., 1983. — С. 260—261; Сорокин А. Н. Комягино 2 Б — новый мезолитический памятник в бассейне Десны // Тр. ГИМ. — 1984. — Вып. 52. — С. 17—24.

⁵ Сорокин А. Н. Разведки и раскопки в Рязанской и Калужской областях // АО — 1982. — М., 1984. — С. 87.

⁶ Фролов А. С. Новые памятники мезолита на Верхней Оке // АО — 1976. — М., 1977. — С. 77; Фролов А. С. Работы на Верхней Оке // АО — 1977. — М., 1978 — С. 92—93; Жилин М. Г., Фролов А. С. Мезолитическая стоянка Ладыжино III // СА. — 1981. — № 2. — С. 255—260; Сидоров В. В. Мезолитические памятники в Подмосковье // АО — 1969. — М., 1970. — С. 46—47.

⁷ Сидоров В. В., Жилин М. Г. Стоянка Дальний Остров в Подмосковье // СА. — 1975. — № 2. — С. 244—249.

⁸ Фролов А. С. Новые памятники мезолита... — С. 77; Жилин М. Г., Фролов А. С. Мезолитическая стоянка Ладыжино III. — С. 255—260.

⁹ Сорокин А. Н. Разведки и раскопки в Рязанской и Калужской областях... — С. 87.

В. І. НЕПРІНА

Виникнення та розвиток рибальства на території України

Реконструкція господарської діяльності стародавніх суспільств базується переважно на археологічних матеріалах: знаряддях праці, зв'язаних є тією чи іншою галуззю виробництва, рештках кісток, виявлених в культурних нашаруваннях поселень, а також в пам'ятках мистецтв, в яких трудова діяльність знаходить певне відображення.

У ряді монографій, присвячених вивченню окремих епох або поселень, вміщено розділи з аналізом рибальського інвентаря та спробами реконструювання характеру рибальської діяльності¹. В працях останнього часу, в яких досліджуються окремі регіони України, питання господарства пов'язуються з характером природного середовища цих регіонів².

У даній статті розглянемо за археологічними даними рибальську діяльність людини на Україні з часів її виникнення, розвитку протягом кам'яного віку та її значення для суспільства тієї епохи.

Річкова мережа на території України належить до басейнів двох морів — Чорного та Азовського. Більшість рік, таких як Дніпро, Десна, Прип'ять, Сіверський Донець, або лівобережні притоки Дніпра (Супій, Сула, Псел, Ворскла, Орель, Самара) мають рівнинний характер, інші — гірські: Дністер, Прut, Тиса та річки Гірського Криму. Озера на Україні заплавного походження. Болота й заболочені землі займають близько 3% всієї території республіки. Багато боліт у давнину також були озерами особливо в районах Полісся. Ріка Дніпро, займаючи центральне положення, була основним водним рубежем і разом із системою приток та озер становила основний басейн, навколо якого відбувалися історичні події.

Поселення та стоянки найдавніших епох звичайно тяжіють до водних басейнів — місце, наблизених до мисливських та рибальських угідь, вони поширені і по всіх географічних зонах України: лісовій, лісостеповій, степовій та гірській.

Про рибальство давніх епох свідчать предмети рибальської праці, виявлені при розкопках: сітки, човни, весла, грузики, гачки, остроги, блешні, гарпуни тощо, а також кістки риб. Виготовляли ці речі з органічних матеріалів — деревини, кістки, рогу, стулок черепашок. Вироби з цих матеріалів погано зберігаються серед культурних решток, тому дані про таку важливу галузь тогочасного господарства, як рибальство, фрагментарні.

Рибальство як нова господарська діяльність людини виникла наприкінці льодовикової епохи, яка відповідає пізньому палеоліту. На це вказують знахідки кісток риб і рибальських знарядь серед матеріалів стоянок пізнього палеоліту Криму, Подністров'я, Надпоріжжя й Подесення. Кістки сома знайдені в Осокорівці, щуки — на Новгород-Сіверській стоянці та невизначувані кістки риб — у Чулатові (за Підоплічком). До цього ж часу можна віднести гарпун та уламок рибальського гачка з шарів I і II-а стоянки Молодове V (рис. 1, 6)³, а також уламок гачка з бивня мамонта з Мізина⁴ (рис. 1, 16).

Зміни географічного середовища, спричинені зникненням льодовиків та встановленням умов, близьких до сучасних, привели до змін флори та фауни, а в зв'язку з цим і господарської діяльності людини. Цей період відомий в літературі як період кризи колективного палео-

літичного мисливства на великих стадних тварин, що привела до виникнення індивідуального полювання за допомогою лука та стріл на великих нестадних тварин в мезолітичний час⁵. Зараз існує думка про динамічний зв'язок діяльності первісної людини із зовнішнім середовищем, яке впливає на характер його господарської діяльності та на виробничі сили людського суспільства. Встановлено також, що суспільство вибирало таку форму господарської діяльності, яка забезпечувала одержання максимального енергетичного продукту при мінімальному ризику, а також тісний зв'язок екосистем із певним типом господарства стародавнього населення⁶.

В палеоліті рибальство мало ще такий вид полювання⁷, коли риба висліджувалася й поражалася за допомогою гарпунів та острогами.

Крім риби ловили й молюсків, м'ясо яких також вживалося в їжу. Не виключено, що саме збирання річкових і морських молюсків привело до виникнення рибальства, коли в зв'язку з вичерпанням звичних харчових ресурсів почались пошуки нових джерел харчування при нових умовах життя.

В мезолітичний час рибальство починає утверджуватися як галузь привласнюючого господарства. Основними джерелами вивчення рибальства в мезоліті на території України є матеріали Криму, Надпрієжжя й Подністров'я. В результаті вживання молюсків лишились великі скupчення стулок мушлів, які трапляються на ряді стоянок (Мурзак-Коба, Ігрінь 8). Вважається, що рибальство в мезолітичний час на відміну від палеоліту здійснювалося не тільки засобом забивання гарпунами та острогами (рис. 1, 4, 7—9), а й ловленням на жерлицю та блешні. На це вперше вказав С. М. Бібіков, коли запропонував вузькі подовжені трапеції з зубцями мезолітичного часу вважати блешнями⁸. Аналогічні трапеції він відзначав у Фатьма-Кобі, третьому шарі Шан-Кобі, Мурзак-Кобі, Балін-Коші, Кукреці, Алачуці та Карабі-яйлі, а також у тарденузьких комплексах дюнних стоянок Сіверського Дінця. Останнім часом на основі функціонального аналізу цей тип трапецій визначають як вістря до стріл (рис. 2, 1—3)⁹.

Серед інших рибальських знарядь використовувалися гарпуни з кісток або рогу; їх виявлено в Мурзак-Кобі (рис. 1, 4, 7, 9, 10), Карап-Кобі (рис. 1, 13) та Шан-Кобі. Але необхідно відзначити, що гарпуни вживалися не лише в рибальстві, а частіше для полювання на тварин (за Л. Л. Залізняком). За рештками кісток з Сюрені I і II визначені такі види риб: вирезуб, чорноморський лосось, річкова форель, голохвіст.

Дослідники вважають, що в мезоліті ловили рибу також за допомогою лука¹⁰.

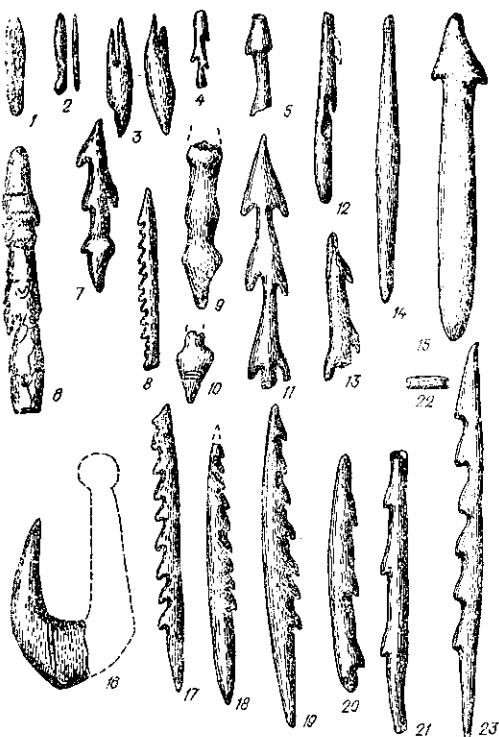

Рис. 1. Прилади для плетіння сіток: Сурський остров I (1, 3, 22); II (2); гарпуни: Мурзак-Коба (4, 7, 9, 10); Сурський остров II (5, 12); Карап-Коба (13); Молодове V (6); Дерев'ка (поселення) (15); Погорілівка—Коса (8, 17, 18—19, 23); Погорілівка—Есмань (21); Нові Санжари (20); жерлиці: Дерев'ка мольгильник (14); гачки: Мізин (16).

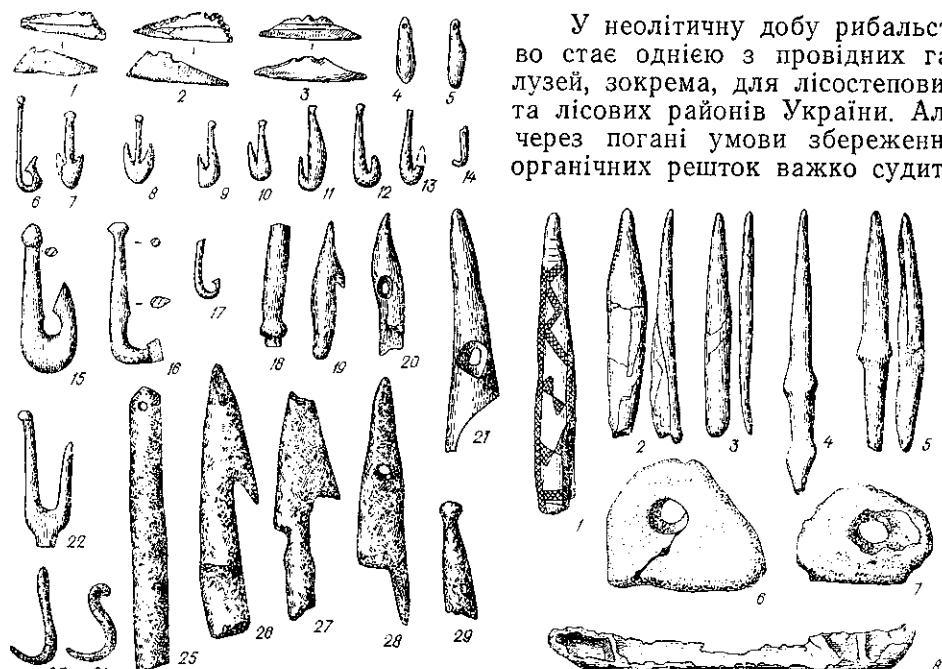

Рис. 2. Трапецієподібні вістря з Криму (1—3); блешні з емалі іклів кабана; Мітьків та Базьків острови на Південному Бузі (4—5); гачки кістяні:

Сурський острів II — житло (6—7); Ображіївка (9); Погорілівка—Коса (10—13); Базьків острів (14); Райгородок (15); Дерев'ка поселення (16); Середній Стир II (17); Волоське (22); гачки мідні: Лука-Брубловецька (23—24); гарпуни: Михайлівка (18—19); Стрільча Скеля (20—21, 25—29)

Рис. 3. Вироби з кістки, пісковику та дерева:

Сурський острів I (1); II (2—5). Олександрія (неолітичний шар) (6—7), обрив р. Оскіл (8).

про обсяг і значення цієї галузі господарства.

В середовищі кримської неолітичної культури даних про рибальство майже немає, лише за деякими матеріалами Керченського півострова видно, що рибальство зберігає характер попередньої епохи¹¹.

Буго-дністровська культура у своєму господарстві мала вже відтворюючі форми — землеробство і скотарство, але рибальство в ній мало велике значення. Це було зумовлено багатством рибних угідь у басейнах річок Південного Бугу та Дністра. В. М. Даниленко відзначав постійне тяжіння стоянок буго-дністровської культури до води і знахідки в нашаруваннях поселень та стоянок кісток вирізуба; серед рибальських знарядь він опублікував гачок та блешню з поселень на Базьковому і Мітьковому островах с. Скибінці. Гачок кістяний, блешні — з емалі ікла кабана¹² (рис. 2, 4—14). На поселеннях цієї культури звичайні також скупчення черепашок. Дністровські поселення за культурними ознаками близькі до побузьких. За даними В. І. Маркевича, на їх площі зустрічалися потужні скупчення риб'ячої луски та кісток риб, хоча знарядь рибальства тут не знайдено. Це можна пояснити тим, що рибальство у неоліті цього типу вже набуло човно-сіткового характеру (що, як вважає В. І. Маркевич, властиво для всієї культури), крім того, воно підкріплювалося збиранням молюсків¹³.

Інша ранньонеолітична культура України з відтворюючим господарством — сурсько-дніпровська — дала виразні та різnobічні матеріали, пов'язані з рибальством¹⁴. З поселень на Сурському острові походять одно- й двобічні гарпуни (рис. 1, 5, 11), два кістяних гачки (рис. 2, 6—7), прилади для плетіння сіток (рис. 1, 1—3, 22; 3, 2—5), а також зображення рибальських сіток та верш тонкими врізними лініями на кістяному кинжалі (рис. 3, 1).

У неолітичну добу рибальство стає однією з провідних галузей, зокрема, для лісостепових та лісових районів України. Але через погані умови збереження органічних решток важко судити

У Дніпро-Донецькому регіоні такі ранньоенеолітичні культури, як струмільська та лисогубівська вже мали відтворюючі форми господарства в їх початкових проявах. Вони поширені в зоні лісу і лісостепу, які відзначаються багатством мисливських та рибальських угідь, тому в розвитку відтворюючих форм помітне певне гальмування. За думкою В. М. Даниленка, таке становище веде до того, що із плином часу навики в практиці відтворюючого господарства ніби втрачаються; він мав на увазі пам'ятки розвиненого неоліту дніпро-донецької культури — Моства, хут. Тетерівський, Віта-Литовська (пізня група)¹⁵.

Населення лисогубівської культури практикувало примітивне землеробство та скотарство, судячи за знахідками зернотерок та розтирачів південнобузьких типів, мотик та копалок, кісток свійських тварин — биків та собак на Лисогубівському поселенні.

Рибальство та збирання річкових і сухопутних молюсків широко практикувалося. Комплекс рибальських знарядь лисогубівської культури відомий за знахідками у Погорілівці-Косі (рис. 1, 8, 17—19, 23; 2, 9—13), Есмані (рис. 1, 21) та Ображайївці (рис. 2, 8)¹⁶. Велика топологічна близькість матеріалів культури з матеріалами сурсько-дніпровської дозволяє припускати також човново-сітковий характер рибальства у населення лисогубівської культури. Відзначенні елементи відтворюючого господарства в них, можливо, зникають у зв'язку з просуненням племен мисливців і рибалок з ямково-гребінцевою керамікою довгівського типу в середовище північного сходу України в IV—III тис. до н. е., які залишили тут пам'ятки типу неолітичних шарів поселення Гришівка¹⁷. Культура цього типу займала значні території лівобережної України наприкінці IV—III тис. до н. е., частково витісняла або співіснувала із культурою пам'яток типу Вирчища та Волинцеве і лисогубівськими¹⁸.

В середовищі племен дніпро-донецької культури дані про рибальство одержані на пам'ятках лісостепової смуги. У неолітичному шарі Олександрії знайдено кілька грузил до сіток (рис. 3, 6—7), у кручині р. Оскіл трапився стародавній дерев'яний човен, виготовлений вогнедовбалльним способом¹⁹. На всіх могильниках маріупольського типу у великій кількості зустрічалися кістки риб, головним чином сазана й вирезуба. За даними Вовнізького лівобережного могильника, в окремих похованнях було знайдено від однієї до сорока рибин великих за розмірами і вагою, в середньому від 10 до 12 кг²⁰. На Дереївському могильнику неолітичної доби виявлено жерлицю та гарпун (рис. 1, 14—15). Сітковий характер рибальства цих племен вважається безсумнівним²¹.

Рибальство в культурі з ямково-гребінцевою керамікою поряд з мисливством відіграє важливу роль в економіці, але через малочисленність фактичних даних не можна скласти уявлення про характер діяльності саме такого роду. В цьому плані можна розглянути матеріали стоянки Довге на Верхньому Доні, серед яких знаряддя рибальства доброї збереженості²². На інших стоянках і поселеннях України цієї культури (Погорілівка—Коса, Есмань, Вирчище тощо) відомі кістки річкових риб — сома та щуки.

Такі розвинені енеолітичні культури, синхронні деякий період неолітові з ямково-гребінцевою керамікою, як трипільська, середньосторгівська, ямна практикують рибальство як доломіжну галузь до розвинутих відтворюючих форм економіки, яка доповнює та урізноманітнює раціон їжі. Збирання молюсків у середовищі енеолітичних культур вже не відоме, але воно є серед населення з ямково-гребінцевою керамікою. Так, на площі Гришівської стоянки у житлах, датованих III тис. до н. е., трапилися значні скupчення стулок річкових молюсків²³. В енеолітичний час знаряддя рибальства виготовлялися також з кістки — це гарпуни та гачки (рис. 1, 14—15; 2, 16—22, 25, 26—29),

на трипільському поселенні Лука-Брубловецька відомі вже гачки з міді (рис. 2, 23—24).²⁴

Рибальство одержало відображення в пам'ятках духовної культури населення кам'яного віку — енеоліту на території України, але такі дані нечисленні. Це вже і згаданий вище кинджал з пазами до геометричних вкладишів із Сурського острова, на якому зображені знаряддя рибальства. На Кам'яній Могилі поблизу Мелітополя відомо кілька плит неолітичного часу (№ 4, 7, 17) із зображеннями сіток, рибин в сітках, верші, а також рибоподібні чуринги. Очевидно, ці зображення є наслідком магічних дій давніх людей, які були покликані забезпечити успішну ловлю риби.²⁵

Цей короткий огляд даних, які свідчать про виникнення та розвиток рибальського промислу в кам'яном віці — енеоліті України, показує його неоднакове значення в різні періоди. Розглянутий вид господарства виник як допоміжний промисел у середовищах верхньопалеолітичного і ранньонеолітичного населення із початковими формами відтворюючої економіки — землеробства і скотарства. В такому ж значенні зберігається воно і в енеоліті. Але серед племен лісової та лісостепової зон рибальство разом з мисливством займає основне місце в економіці тогочасного суспільства. Тут важливо підкреслити також факт виникнення ловлі риби за допомогою човнів та сіток — той фактор виробництва, який зумовив перехід до неолітичного способу життя і знаменує кінець мезолітичного господарювання, коли рибальство пройшло шлях становлення й розвитку. Це положення відноситься до тих культур неоліту України лісової та лісостепової зон, які не практикують відтворюючих форм господарства, а інтенсифікують рибальство і мисливство. В результаті цього їм вдалося перейти до більшої осілості, забезпечити своє відтворення і розширення у просторі, поліпшити умови свого існування. Таке місце рибальства в так званій неолітичній революції.

В. И. НЕПРИНА

Возникновение и развитие рыболовства на территории Украины

Резюме

Рыболовецкий промысел имел неодинаковое значение в разные периоды истории древности. Во время своего возникновения в среде верхнепалеолитического человеческого общества и ранненеолитического населения с ранними формами производящей экономики (земледелия и скотоводства) он был, несомненно, вспомогательным, такое его значение сохраняется в энеолите. Но в среде племен леса и лесостепи рыболовство наряду с охотой занимает важнейшее место в экономике. Здесь важно подчеркнуть также тот факт, что возникновение интенсивной формы рыболовства, то есть ловли рыбы с помощью сетей и лодок, является тем фактом производства, который обусловил переход к неолитическому образу жизни и знаменует конец мезолитического хозяйства, когда рыболовство проходит свой путь становления и развития. Это положение относится к тем культурам неолита леса и лесостепи Украины, которые не практикуют производящих форм хозяйства, а интенсифицируют рыболовство и охоту, что позволило им перейти к большей оседлости и обеспечить свое воспроизводство и расширение в пространстве, улучшить условия своего существования. Таково место рыболовства в так называемой неолитической революции.

¹ Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура. — К., 1968. — С. 204—215; Телегін Д. Я. Середньостогівська культура. — К., 1973. — С. 131—153; Даниленко В. Н. Неоліт України. — Київ, 1969. — С. 165; Мацкевої Л. Г. Мезоліт и неоліт Восточного Крыма. — Київ, 1977. — С. 126—147.

² Черныш А. П. Развитие присваивающего хозяйства и характер природной среды в палеолите и мезолите на территории Прикарпатья // Палеоэкология древнего человека. — Киев, 1977. — С. 120—122.

³ Черныш А. П. Указ. соч... — С. 120—121.

⁴ Шовкопляс И. Г. Мезинская стоянка. — Киев, 1965. — С. 203.

⁵ Бибиков С. Н. Позднейший палеолит Крыма // Материалы по четвертичному пе-

- риоду СССР. — 1950. — Вып. 2. — С. 118—126; Бибиков С. Н. Раскопки в навесе Фатьма-Коба и некоторые вопросы изучения мезолита Крыма // МИА. — 1966. № 126. — С. 139.
- ⁶ Долуханов П. М., Пашкевич Г. А. Палеоэкологические рубежи верхнего плеистоцена и развитие хозяйственных типов на Юго-Востоке Европы // Палеоэкология древнего человека. — М., 1977. — С. 135—136.
- ⁷ Векилова Е. А. Стоянка Сюрень I и ее место среди палеолитических местонахождений Крыма и ближайших территорий // МИА. — 1957. — № 59. — С. 312.
- ⁸ Бибиков С. Н. Раскопки в навесе Фатьма-Коба в 1956 г. // КСИА АН УССР. — 1959. — Вып. 8. — С. 114—121.
- ⁹ Нужный Д. Ю. Об использовании острый и геометрических микролитов // Материалы каменного века на территории Украины. — Киев, 1984. — С. 31—32.
- ¹⁰ Векилова Е. А. Указ. соч. — С. 312; Векилова Е. А. Каменный век Крыма. Некоторые итоги и проблемы // МИА. — 1971. — № 173.
- ¹¹ Мацкевич Л. Г. Указ. соч. — С. 126—147.
- ¹² Даниленко В. Н. Указ. соч. — С. 165.
- ¹³ Маркевич В. И. Неолит Молдавии. — Кишинев, 1974. — С. 175.
- ¹⁴ Даниленко В. М. До питання про ранній неоліт південної Наддніпрянщини // Археологія. — 1950. — Т. 3. — С. 119—147.
- ¹⁵ Даниленко В. Н. Неолит Украины. — С. 36.
- ¹⁶ Неприна В. И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. — Киев, 1976. — С. 36—37.
- ¹⁷ Березанская С. С. Неолитическая стоянка у хут. Гришевка на Средней Десне // СА. — 1975. — № 2. — С. 148—167; Неприна В. И. До вивчення неолітичної доби на території Північно-Східної України // Археологія. — 1982. — Вип. 41. — С. 3—15.
- ¹⁸ Неприна В. И. Лисогубовское поселение раннего и развитого неолита в лесной полосе Левобережной Украины // Материалы каменного века на территории Украины. — Киев, 1984. — С. 107—123.
- ¹⁹ Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура. — С. 205.
- ²⁰ Шнер Г. І. Зуби риб з Вовнишкого лівобережного могильника // АП УРСР. — 1956. — Т. 6. — С. 162.
- ²¹ Телегін Д. Я. Дерейський неолітичний могильник // Археологія. — 1964. — Т. 16. — С. 152.
- ²² Левенок В. П. Долговская стоянка и ее значение для периодизации неолита на Верхнем Дону // МИА. — 1965. — № 131. — С. 223—251.
- ²³ Березанская С. С. Указ. соч. — С. 151—155.
- ²⁴ Бибиков С. Н. Поселение Лука-Брулевецкая // МИА. — 1953. — № 38. — С. 189, 192.
- ²⁵ Рудинський М. Я. Кам'яна Могила. — К., 1961. — С. 31.

Ю. Г. КОЛОСОВ, В. Н. СТЕПАНЧУК, В. П. ЧАБАЙ

Нові мустєрські стоянки Південно-Західного Криму

Протягом останніх двох десятиріч основні роботи по вивченю раннього палеоліту Криму проводилися в східній частині півострова. Іх результатом стало відкриття значної кількості стоянок та виділення нової мустєрської акайської культури¹. Поява нової для Криму ранньопалеолітичної культури була певною несподіванкою, адже вже в середині 60-х років здавалося, що кількість ранньопалеолітичних пам'яток півострова навряд чи збільшиться. Така думка базувалася на наявності численних стоянок в західній частині Криму. Та виявилося, що мало досліджених східні райони спростували таке уявлення для всього півострова взагалі, з одного боку, а з другого, як це не парадоксально, ствердили його ще більше для Західного Криму. Таким чином, західний регіон виявився незаслужено забутим дослідниками палеоліту.

У вересні 1985 р. Кримською палеолітичною експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом Ю. Г. Колосова проведено розвідки на горі Қабазі, що за 12 км на південний від м. Сімферополя, біля с. Малинівки.

Історія дослідження гори Қабазі налічує вже понад 100 років. В 1880 р. К. С. Мережківським тут було виявлено другу (після Вовчого Гроту) давньопалеолітичну стоянку в Росії. 1951 р. стоянка Ка-базі була вдруге відкрита О. О. Щепінським, який зібрав виразний матеріал мустєрського часу². У 1954—1955 рр. О. О. Формозовим проведені стаціонарні дослідження стоянки³. На початку 60-х років розвідками В. Ф. Петруня виявлено кілька локалізованих ділянок з крем'яними виробами різних періодів (від раннього палеоліту до енеоліту), визначено найбільш перспективні для стаціонарного дослідження пункти⁴. У 1969 р. тут проведені невеликі розвідки Ю. Г. Колосовим⁵.

1980 р. О. О. Клюкіним та О. О. Щепінським відкрито дві нові палеолітичні стоянки: Малинівка I (пізньопалеолітичну) — на другій терасі р. Альми та Малинівка II (мустєрську) — на третьій терасі⁶.

Наприкінці 70 — початку 80-х років на схилах під скелястим плато Қабазі були розбиті тераси, які в кількох випадках порушили відклади з культурними залишками мустєрського часу.

1982 р. Ю. П. Зайцевим виявлено шар з фауністичними та крем'яними знахідками на ділянці, яка за наявністю чітко локалізованого підйомного матеріалу була визначена В. Ф. Петрунем та Л. С. Білокриском як Қабазі II. 1983 р. В. Ю. Коен тут зробив зачистку⁷.

1985 р. Кримською палеолітичною експедицією досліджено ще три самостійних пункти з культурним шаром. Таким чином, на схилах гори Қабазі на сьогодні відомо п'ять стратифікованих пам'яток: Қабазі I (відкрита К. С. Мережківським та досліджена О. О. Формозовим), Қабазі II, III, V (відкрита роботами Кримської палеолітичної експедиції 1985 р.), Қабазі IV (відкрита Ю. П. Зайцевим 1982 р.). Коротко зупинимося на дослідженях нами стоянках.

Қабазі II знаходиться за 50 м на південний — південний-захід від останнього «лобу» плато Қабазі на схилі, напроти крайньої (південно-

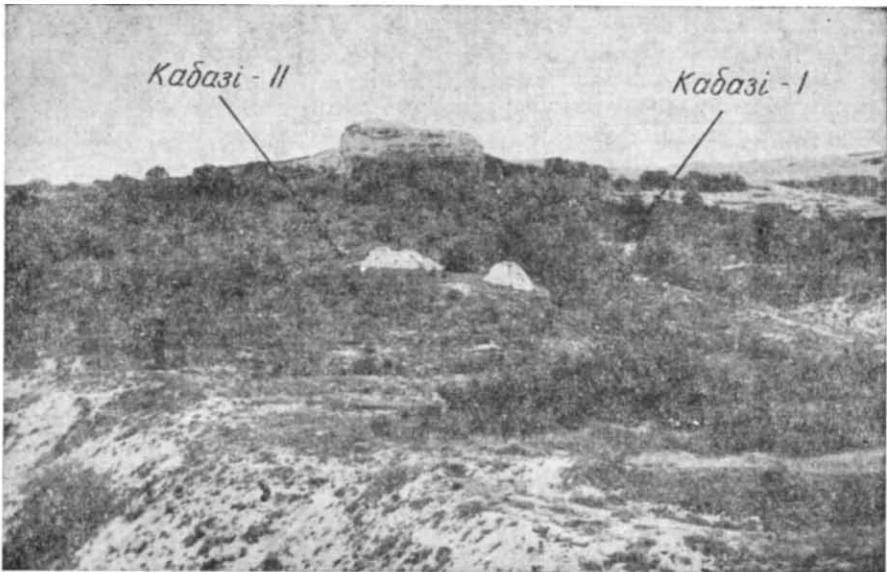

Рис. 1. Загальний вид Қабазі I, II.

східна околиця) садиби с. Малинівка 1-а. Першою зверху штучною терасою було порушене протягом близько 10 м культурні нашарування стоянки (рис. 1).

У 1986 р. було розбито розкоп площею 6 м², який виявив таку стратиграфію (рис. 2, I):

1) гумус з дрібним щебенем (—2,25—2,40 м від умовного «0» по лінії кв. Л); 2) гумусований суглинок з рідким щебенем середніх розмірів (—2,40—3,15 м), в якому виділені 1-й та 2-й горизонти першого культурного шару; 3) вапняковий затілок (—3,15—3,30 м); 4) жовтий суглинок з прожилками розкладеного вапняку (—3,30—3,60 м). В ньому виділені 1-й та 2-й горизонти другого культурного шару; 5) сильно-щебистий жовтий суглинок (3,60—4,10 м) включає 3—7-й горизонти другого культурного шару; 6-7) жовтий суглинок з дрібною вапняковою кришкою (—5,00—7,70 м). Виділяються окремі скupчення знахідок на глибинах: —5,52—6,00 м; —6,34—6,50 м; —6,60—6,65 м; на глибині — 7,00 м виявлені вапнякові плити обвалу (?); 8) сірий грубозернистий суглинок з численними знахідками молюсків *Helix* (—7,70—8,80 м). Культурні залишки відзначенні на глибині —8,30—8,31 м; 9) світло-сірий суглинок з дрібною вапняковою кришкою та численними молюсками *Helix* (—8,80—10,00 м). На глибинах — 930 та 980 м трапились окремі знахідки кременю.

Материка не виявлено. Кожний з виділених горизонтів культурних шарів стоянки фактично являє собою давню жилу поверхню. Невелика площа розкопу не дала можливості виявити будь-які особливості в поширенні крем'яного та фауністичного матеріалів.

Крем'яна індустрія першого культурного шару. Протопризматичні та радіальні нуклеуси представлені приблизно в однаковій кількості. Індекс пластин 9,5; рівень фасетажу невисокий (загальний 37,5; вузький — 19,4).

Із 38 знарядь 15 фрагментовані і лише 23 можна визначити на рівні класу. Серед знарядь переважають скребла та ножі (11 екз.) Поряд із звичайними для всіх мустьєрських індустрій простими прямыми (рис. 2, III) та випуклими, подвійними прямыми виділяється група специфічних підпрямокутних (рис. 2, IV), підтрикутних (рис. 2, VI), по-перечно-випуклих тильнопотоншених (рис. 2, VII). Гостроконечників — 4 екз.: леваллуазький атиповий ретушований, підтрикутний, та два

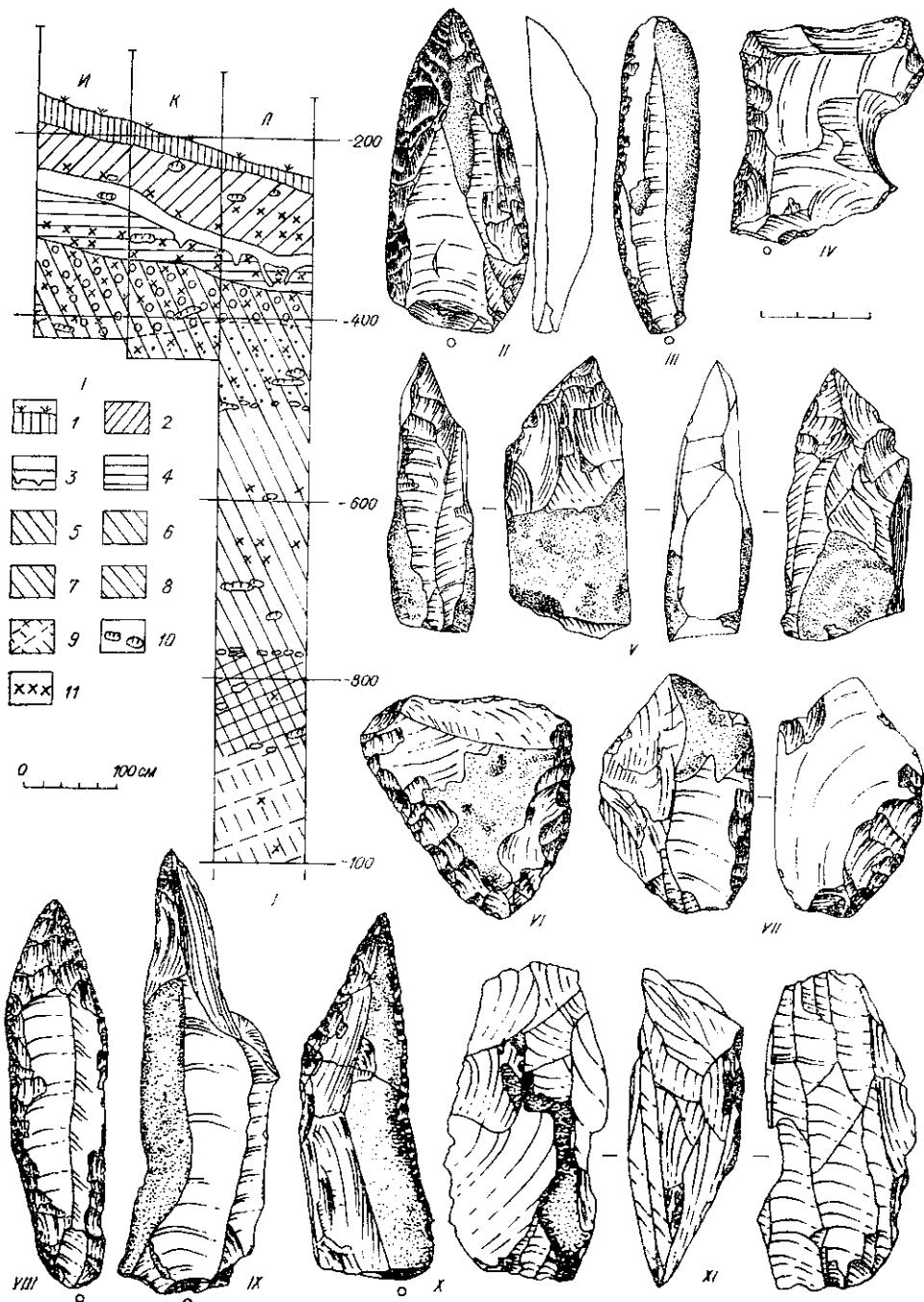

Рис. 2. Кабазі ІІ. I — профіль по лінії «10». II—VII — знаряддя першого культурного шару, VIII—X — знаряддя другого культурного шару, XI — нуклеус.

I — гумус, 2 — гумусований суглинок, 3 — вапняковий натвок, 4 — жовтий суглинок з розкладеним вапняком, 5 — сильно-щебнистий жовтий суглинок, 6 — середньо-щебнистий жовтий суглинок, 7 — жовтий суглинок з дрібною вапняковою кришкою, 8 — сірий грубозернистий суглинок, 9 — світло-сірий суглинок з дуже дрібною вапняковою кришкою, 10 — плитки вапняку, 11 — знахідки обробленого кременю

лавролистих (рис. 2, II). Досить чисельні зубчасті знаряддя (6 екз.), серед яких переважають кутові типи. Двобічні знаряддя представлені одним мініатюрним ручним рубильцем, що, на нашу думку, являє собою заготовку для виготовлення двобічно-обробленого гостроконечника або наконечника (рис. 2, V).

Крем'яна індустрія другого культурного шару. Як вже відзначалось, до другого культурного шару входить дев'ять жилих горизонтів. Жоден з них поки що не являє собою статистично повноцінного джерела для типологічного аналізу особливостей крем'яних комплексів. Разом з тим помітних відмінностей між індустріями окремих горизонтів другого культурного шару виявити не вдалося, що дозволяє з відомою мірою певності стверджувати їх генетичну єдність та попередньо аналізувати інвентар всіх горизонтів як єдиний комплекс.

Із 17 нуклеусів 15 належить до протопризматичних, два фрагментарних не визначені. Радіальних нуклеусів немає, поздовжні лише 2 екз., інші 13 нуклеусів відображають різноманітні прийоми паралельно-зестрічного розщеплення: бі-повздовжні (рис. 2, XI), бі-повздовжньо-суміжні (рис. 3, 8), бі-повздовжньо-альтернативні та бі-поперечні. Індекс пластин 31, фасетаж загальний 61,4, вузький — 34,9.

Таким тином, техніка розщеплення другого культурного шару характеризується переважно використанням бі-повздовжнього прийому протопризматичного принципу розщеплення, високим рівнем пластинчастості при широкому застосуванні підправки ударних площин нуклеусів.

Усього в другому культурному шарі виявлено 128 знарядь (81 екз. — цілих). Двобічно оброблені знаряддя відсутні. Гостроконечники — 27 екз.: підтрикутних три (один з них базально потоншений) (рис. 3, 2), трикутних з двома вістрями — один (рис. 3, 7), підвербо-листих — п'ять (рис. 2, VIII), напівсегментоподібних — один (рис. 3, 3), кутових — три, вістрійноретушованих — вісім (рис. 2, IX; 3, 15), косоретушованих — два (рис. 2, X; 3, 1), уламків вістер — чотири. Ножі та скребла (39 екз.) представлені переважно однолезовими знаряддями (31 екз.) (рис. 3, 4; 6, 9—11), серед яких інколи зустрічаються обушкові форми (рис. 3, 5, 12, 13). Подвійних — тільки шість (рис. 3, 11), поперечних — два. Умовно виділено п'ять скребків. Скребки другого шару далекі від пізньопалеолітичних, форми їх не стійкі. В літературі за такими скребками закріпилася назва «мустьєрських». Вийчастих та зубчастих знарядь небагато — лише дев'ять. Трапилася одна проколка.

Через незначну кількість матеріалу з глибин — 5,00—10,00 м неможливо застосувати типолого-статистичний метод аналізу крем'яного інвентаря. Різка зміна кольору та структури суглинку з глибини 7,70 м та поява тепполюбивого виду молюсків вказують на зміну кліматичних умов. Можливо, що цей новий для Кабазі II вид відкладень можна пов'язувати з рис-вюрмським інтергляціалом. Треба відзначити знахідку на глибині 9,3 м двобічно-обробленого скребла з зубчастим робочим лезом (рис. 3, 4).

Кабазі III знаходиться приблизно за 300 м на південний захід від Печери Храму та за 70—80 м на південь—південь—захід від скельних виступів на невеликому краплеподібної форми пагорба, з двох боків відокремленого великими балками. Тут зібрано матеріал мустьєрського та, не виключено, пізньопалеолітичного часів. Знахідки на першій терасі зустрічаються майже по всій її довжині протягом близько 30 м. Okremi знахідки поширюються вниз по схилу до четвертої тераси (блізько 30—40 м).

Шурф-зачистка в центральній частині пагорбу (1×2 м) був доведений до глибини 3,1 м. Материка не досягнуто. Уся товща нашарувань складена майже однорідним суглинком. Зачисткою виявлена така стратиграфія (рис. 4, I): 1) гумусований суглинок середньої щільноті з включенням дрібного щебеню (до 10 см потужністю); 2) щільний суглинок жовтого кольору з легким коричнюватим відтінком, слабо насичений дрібним щебенем (потужність шару до 60 см); 3) пухкий суглинок жовтого кольору з численним дрібним щебенем та вапняковими уламками до 10 см в перетині, потужність до 90 см; 4) пухкий

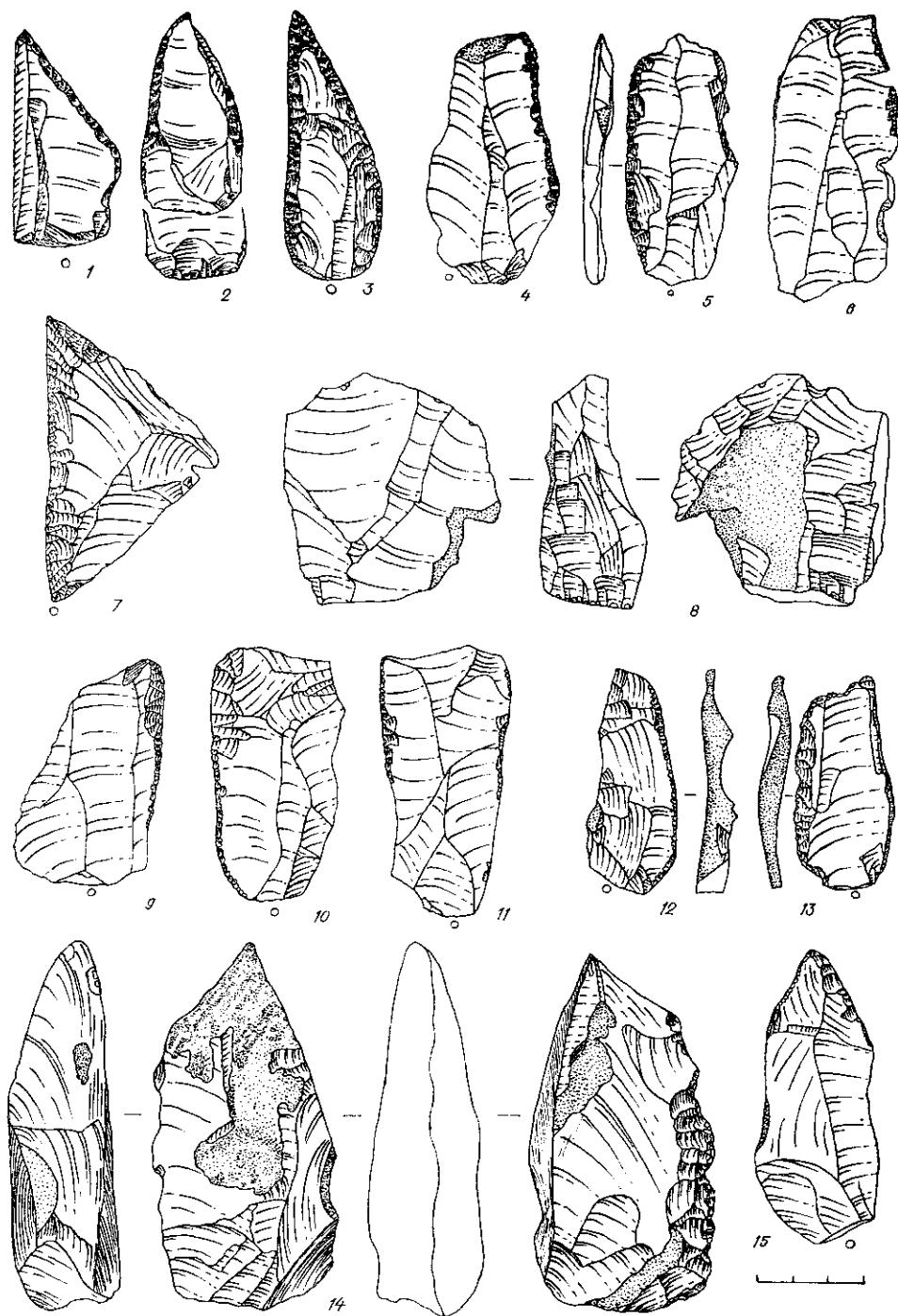

Рис. 3. Кабазі ІІ. 1—7, 9—13, 15 — знаряддя, 8 — нуклеус з другого культурного шару, 14 — скребло з глибини 930 м.

суглинок жовтого кольору однорідний за структурою з попереднім шаром, але з великими (до 60 см в перетині) уламками вапняку, потужність до 30 см; 5) пухкий, злегка пилюватий суглинок з нечисленною дрібною вапняковою щебінкою. Колір суглинку — жовтий з коричнюватим відтінком, потужність шару 1,2 м; 6) пухкий суглинок жовто-коричневого кольору з помітним сіруватим відтінком, більш, ніж попередній шар, насичений дрібним щебенем; зустрічаються також уламки вапняку до 10 см в перетині, потужність не з'ясована.

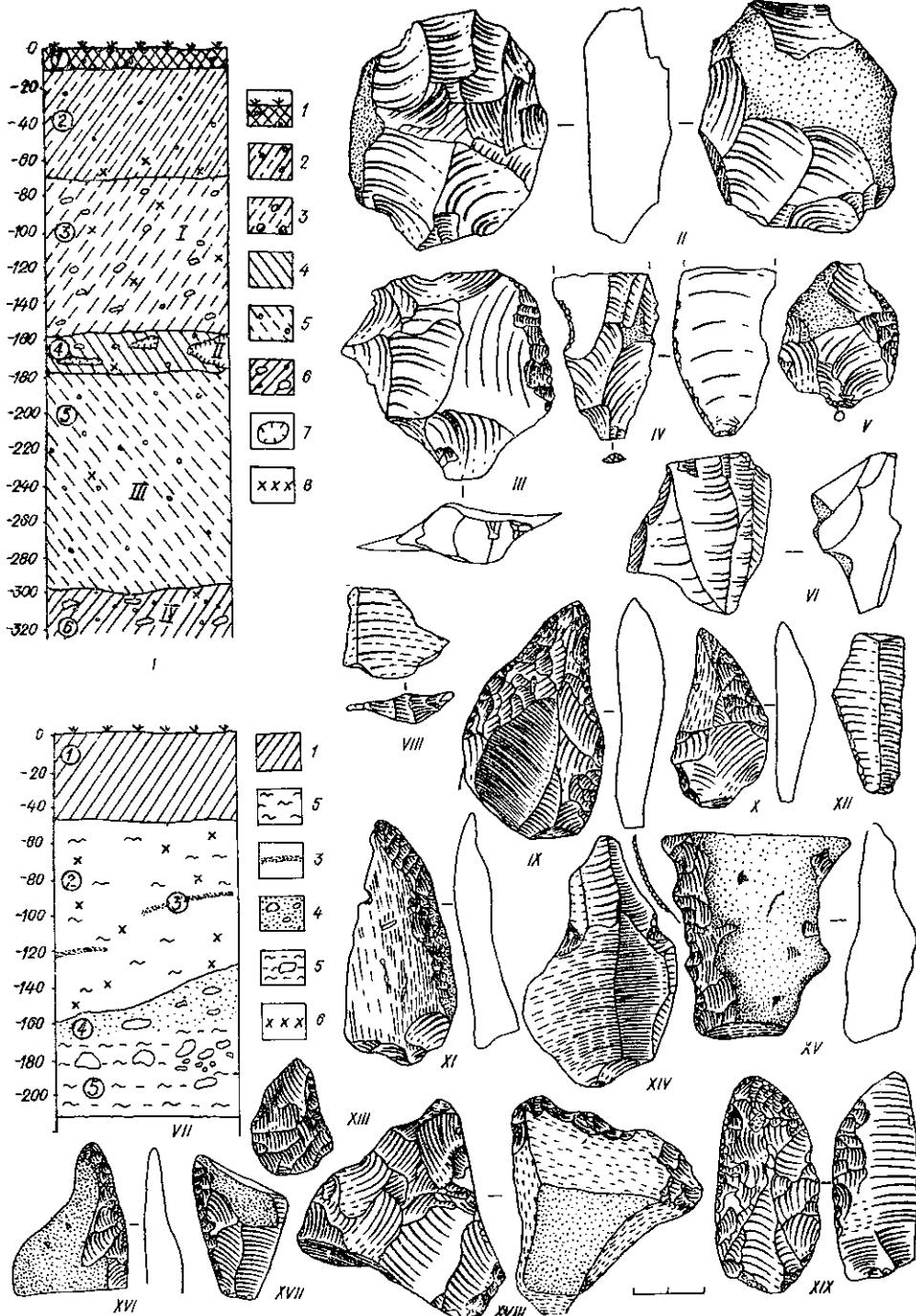

Рис. 4. Кабазі III (I—VI), Кабазі IV (VII—XIX).

I — стратиграфія (1 — гумус, 2 — жовтий суглинок, 3 — жовтий суглинок із щебенем, 4 — суглинок з уламками вапняку, 5 — пильний суглинок, 6 — жовто-коричневий суглинок, 7 — вапнякові плитки 8 — крем'яні знахідки); VII — стратиграфія (1 — гумус, 2 — суглинок, 3 — вуглисти прошарки, 4 — піщанистий шар, 5 — глинистий ґрунт, 6 — знахідки кременю)

Виявлено чотири горизонти залягання обробленого кременю: 1-й — глибина 0,5—1,3 м від сучасної поверхні (літологічно — низ другого шару та верхня частина третього). В матеріалах зачистки — до 10 кременів, більшість пластинчастих сколів; 2-й — глибина 1,7—1,8 м (під шаром з великими вапняковими уламками) — кілька крем'яних

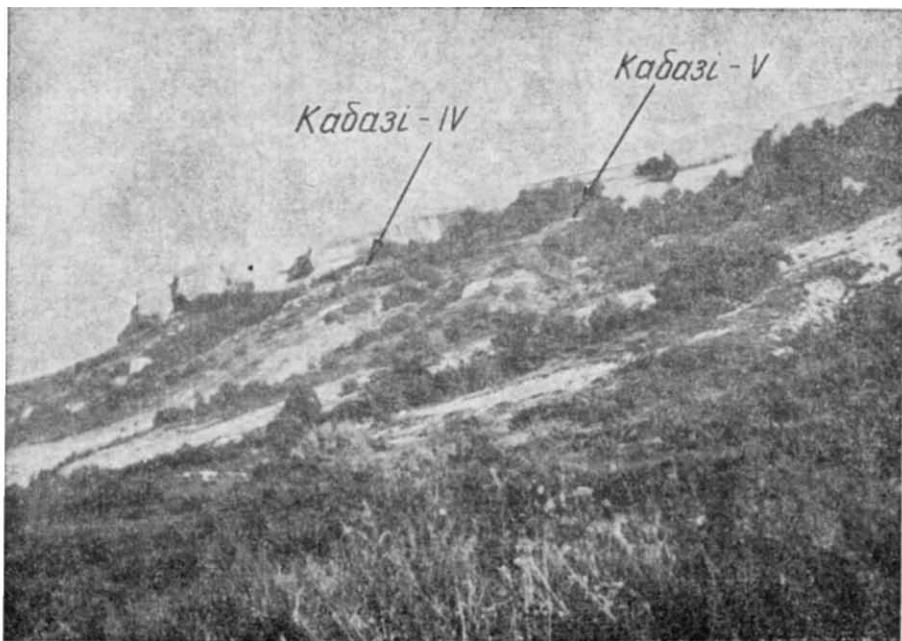

Рис. 5. Загальний вид Кабазі IV, V

відщепів; 3-й — глибина 2,2—2,6 м (середня частина відкладень п'ятого літологічного шару) — відщеп та луска; 4-й — глибина 2,95 м (контакт п'ятого та шостого літологічних шарів, в заповненні прошарку пухкого суглинка інтенсивного зелено-бурого кольору, потужність прошарку 2—3 см). Тут знайдено уламок двоплощинного повзуважнього нуклеусу (рис. 4, 6).

Невиразність та нечисленність матеріалів, виявлених у зачистці, не дають можливості датувати виявлені горизонти мустєрським часом. Але наявність у підйомному матеріалі таких типово мустєрських форм, як двобічний дископодібний нуклеус (рис. 4, II), скребла (рис. 4, III—V), відщепи з фасетованими п'ятками, дозволяє висловити припущення про мустєрський вік якогось з горизонтів стоянки.

Кабазі IV. Стоянка знаходиться за 50 м на захід від Печери Храму (рис. 5). Культурний шар, оголений штучним терасуванням схилу, поширюється на 35 м. В результаті зачистки В. Ю. Коеном⁸ була виявлена така стратиграфія відкладень (рис. 4, VII): 1) дерновий шар з включенням дрібного каміння (0,4 м); 2) суглинок світло-коричневого кольору (культурний шар) потужністю до 0,7 м; 3) вуглисти прошарки; 4) тонкий піщаний шар зеленуватого кольору з уламками вапняку потужністю 0,1 м; 5) зеленуватий глинистий ґрунт з уламками вапняку потужністю 0,6 м.

Внаслідок природної ерозії ґрунту нашарування мали неоднакову потужність на різних ділянках борту розрізу стоянки. Найбільша потужність нашарувань простежена на ділянці зачистки. В південно-західному напрямку товща зменшується, нижній, вапnistий, горизонт (5) замінюється на великий щебінь.

Культурний шар пов'язаний з однорідною товщею суглинку (літологічно другий шар). Простежуються тонкі лінзи вогнищ (3).

Крем'яний інвентар представлений уламком нуклеуса, п'ятьма сколами, десятими цілими та зламаними знаряддями. Нуклеус належить до радіально-однобічних (рис. 4, XVIII). Серед знарядь виділяються асиметричні гостроконечники (рис. 4, IX, X). Морфологічно близьким до класу гостроконечників є ніж з природним обушком (рис. 4,

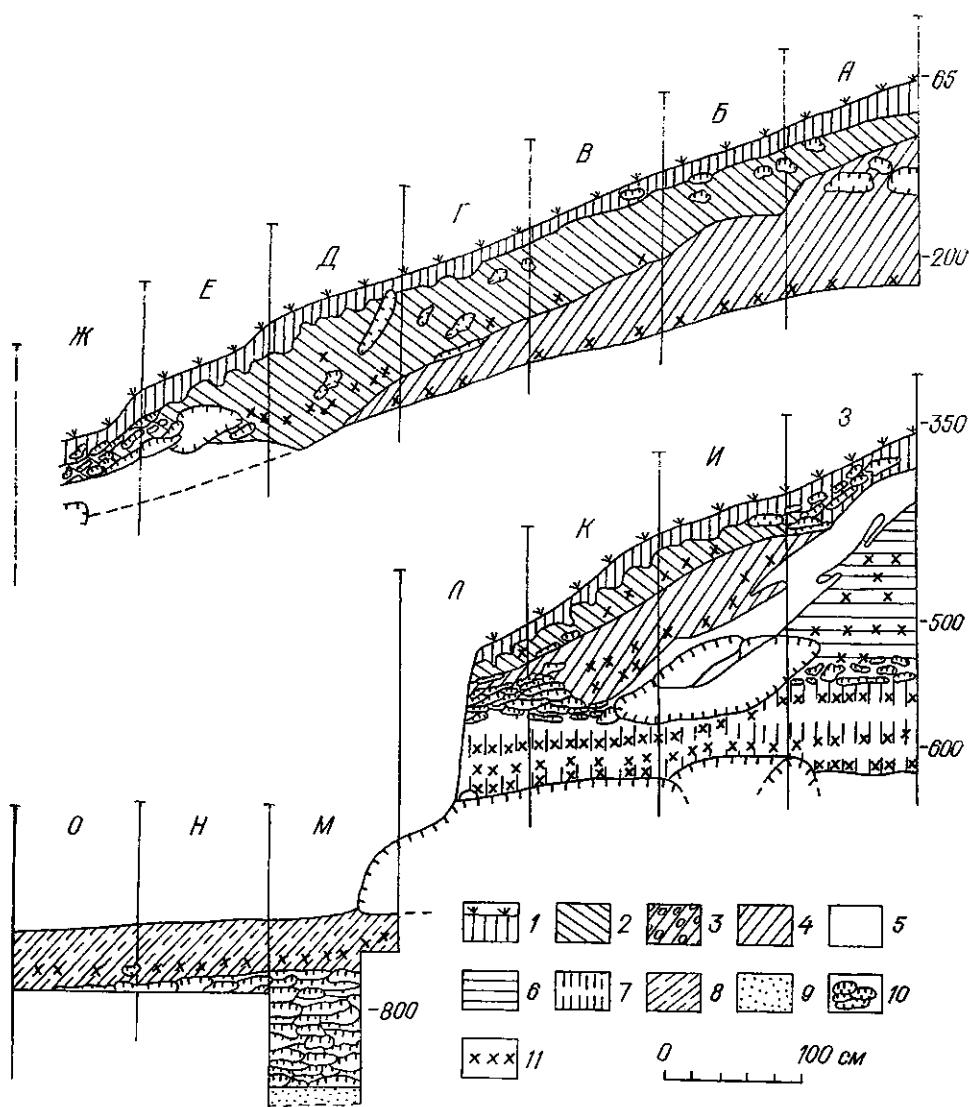

Рис. 6. Кабазі V. Профіль по лінії «ІО».

1 — гумус, 2 — гумусований суглинок, 3 — жовто-сірий суглинок з середньовеликими вапняковими плитками, 4 — жовто-сірий суглинок з вапняковими затівками, 5 — вапняковий натілок, 6 — жовтий суглинок, 7 — темно-жовтий суглинок, 8 — грубозернистий палевий суглинок, 9 — глауконітний пісок, 10 — плитки вапняку, 11 — крем'яні знахідки

XI). Ця близькість проявляється в наявності гострого обробленого паралельною ретушшю вістря. Такі знаряддя можуть бути віднесені і до гостроконечників з площинкою для упору руки. Скребла представлени ковергентним знаряддям з двобічною ретушшю правого леза та дорсальним потоншенням п'ятки (рис. 4, XIX). Трапилося одне зубчасте знаряддя (рис. 4, XV). Знайдено чотири уламки знарядь (рис. 4, VIII, XIII, XVI, XVII). Один з них можна з певною мірою достовірності визначити як уламок леваллуазького вістря (рис. 4, VIII).

Сколи представлені пластинчастим відщепом з фасетованою випуклою п'яткою, бі-повздовжньою огранкою (рис. 4, XIV) та чотирма пластинами з підпаралельною огранкою (рис. 4, XII).

Фауністичні матеріали, за визначенням В. І. Бібікової, належать двом особинам *Asinus Hidruntinus*.

Кабазі V. Стоянка знаходиться за 50 м на захід від місцезнаходження Кабазі IV та за 15 м від скелі вниз по схилу (рис. 5). Безпо-

середньо над стоянкою, між двома «лобами» плато, простежується пологий скелястий схил, який біля основи скелі достатньо крутий і досягає 30°. Штучне терасування оголило потужні (до 1,5 м) відкладення, що утримували обрій кремінь мустєрського часу, кістки та кісткове угілля. Численні знахідки кременю трапились на рівні першої штучної тераси протягом майже 30 м. Вниз по схилу знахідки поширювалися до 4—5 м тераси, стаючи вже поодинокими.

В 1986 р. на стоянці розкопана площа 21 м². Стратиграфія (рис. 6): 1) гумус; 2) гумусований суглинок з включенням середньовеликого щебеню (кв. А, Б, В) і великих уламків вапняку (кв. Г, Д, Е, Ж, З, І). Тут був виділений перший горизонт першого культурного шару; 3—4) жовто-сірий суглинок з включенням середньовеликих вапнякових плиток (кв. И, К, Л) та вапнякових затьоків (кв. А, Б, В, Г, Д). Виявлені тут знахідки ввійшли до 2-го горизонту першого культурного шару; 5) вапняковий затьок; 6) жовтий суглинок з дрібною вапняковою крошкою був виявлений тільки на кв. З. Виділений в ньому другий культурний шар відокремлюється від 2-го горизонту першого культурного шару вапняковим затьоком, а від 1-го горизонту третього культурного шару першим обвалом плит вапняку; 7) темно-жовтий суглинок з дрібною вапняковою кришкою знаходитьться між першим і другим (основним) обвалами і включає три відокремлені стерильними прошарками горизонти третього культурного шару; 8) грубозернистий палевий суглинок, в якому був виділений четвертий культурний шар. Суглиночок підстилається монолітним шаром вапнякової плитки без культурних залишків; 9) глауконітовий пісок без культурних залишків.

Незважаючи на велику кількість виробів з кременю в першому (1659) та другому (1131) культурних шарах, знаряддя представлені лише кількома десятками виробів. Серед знарядь першого культурного шару значне місце займають двобічно оброблені форми, які представлені підтрикутними наконечниками та їх уламками (рис. 7, 4, 1), напівсегментоподібними ножами (рис. 7, 14), специфічними заготовками для виготовлення біфасів (рис. 7, 6). Серед однобічно оброблених знарядь виділяється серія підсегментоподібних (рис. 7, 7, 9), кутових (рис. 7, 8) та інших (рис. 7, 13) типів гостроконечників. Зустрічаються поряд з однолезовими скреблами й ножами підпрямокутні (рис. 7, 11, 12) та обушкові (рис. 7, 10) вироби. Деяло більше можна сказати про технічні показники перших двох шарів. Протопризматичні та радіальні нуклеуси представлені в рівній мірі. Індекс пластин не перевищує 5, рівень фасетажу низький: загальний — 36,1, вузький — 17,5.

Дані технічні показники близькі до показників третього культурного шару. Як і в першому шарі, протопризматичні та радіальні нуклеуси (рис. 8, 15, 19, 20) представлені тут в приблизно рівній мірі. Індекс пластин — 4,6, загальний рівень фасетажу — 31, вузький — 13,9.

Всього в третьому культурному шарі знайдено 225 знарядь, з яких 27 — біфаси (12%). Цілих виробів, що піддаються визначенню на рівні класу, — 111 екз.

Наконечники представлені термінальним уламком (рис. 7, 2). Серед гостроконечників (32 екз.) найбільш численні лавролисті одно- і двобічно оброблені (рис. 7, 3; 8, 1—3), підсегментоподібні та близькі до них за формою кутові (рис. 8, 4, 6—8, 10, 12, 14). Досить часто при виготовленні гостроконечників практикувалися прийоми базального, термінального та бі-термінального потоншення (рис. 8, 8, 12, 14).

Скребла та ножі представлені 62 знаряддями. На відміну від Казбазі II майже половину знарядь цих класів (28 екз.) становлять вироби з конвергентним робочим краєм. Серед конвергентних виділяються напів- та сегментоподібні (рис. 8, 5, 18), сегментоподібні тильнопо-

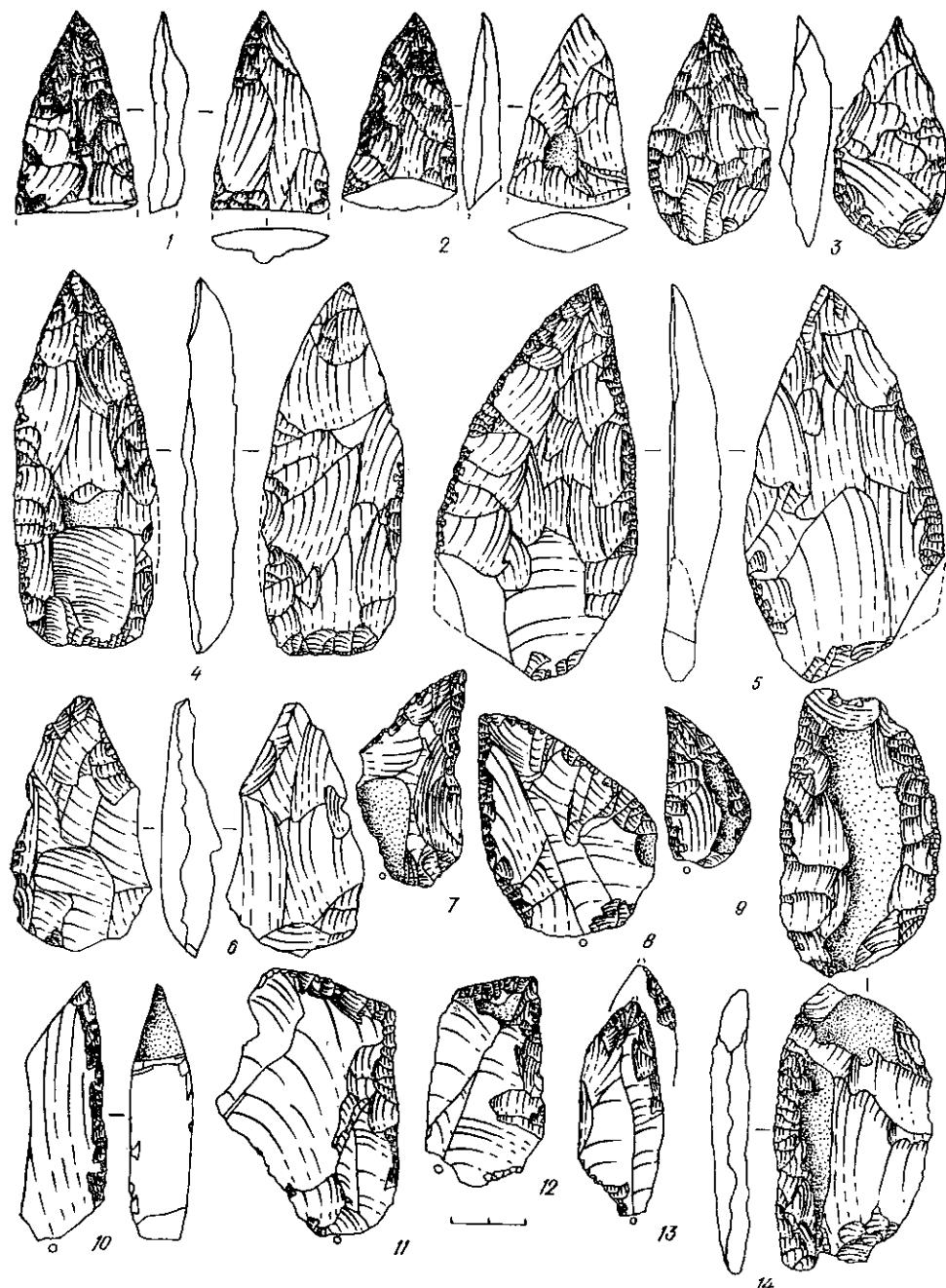

Рис. 7. Кабазі V. Знаряддя з першого (1, 4—14) та третього (2, 3) шарів.

тоншенні (рис. 8, 9), кутові (рис. 8, 16, 17) та кутові обушковоретушовані (рис. 8, 13), підпрямокутні (рис. 8, 11).

Зубчасті та виїмчасті знаряддя утворюють кількісно незначну групу — 12 екз. Виявлено одну проколку та три напівфабрикати біфасів.

Щодо індустрії четвертого культурного шару, то її техніко-типологічний габітус зостався через невелику кількість матеріалу невизначенним.

В цілому індустрії першого — третього культурних шарів можна розглядати як генетично пов'язані. Такі техніко-та типологічно-морфологічні риси комплексів, як невисокий індекс пластин, низький рівень фа-

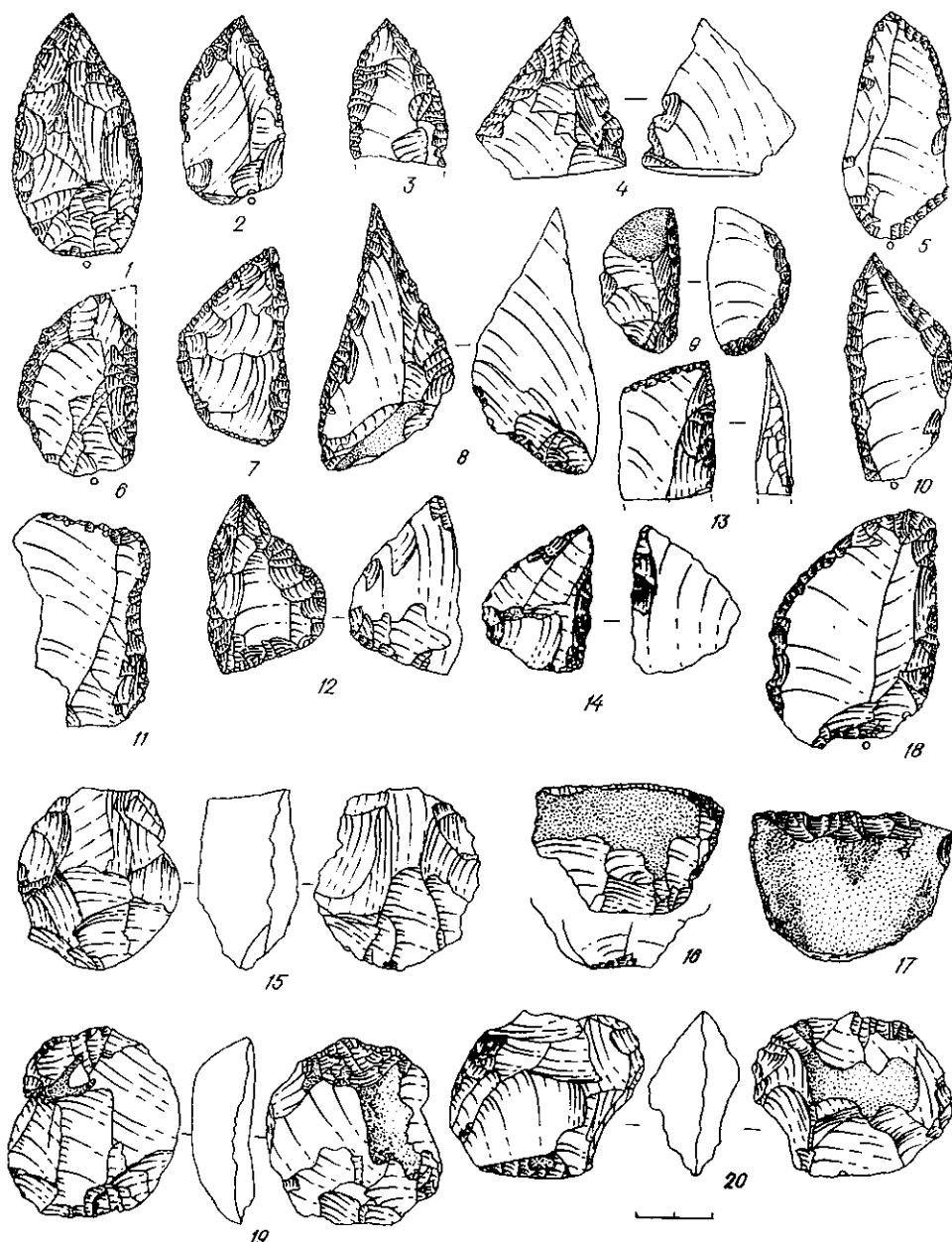

Рис. 8. Кабазі V. Крем'яні знаряддя (1—14, 16—18) та нуклеуси (15, 19, 20) з третього культурного шару

сетажу, наявність біфасів (12%), кутових та підрядомокутних (22,5%) сегментоподібних форм (11,7%), значна кількість гостроконечників (28%), двобічно оброблених наконечників та специфічних напівфабрикатів для виготовлення цих знарядь, дають можливість допустити генетичну спорідненість не тільки між окремими шарами, а й між індустріями в цілому Кабазі V та Старосілля.

Близька до цих пам'яток і індустрія першого культурного шару Кабазі II, яка була розглянута вище. Проте це твердження потребує ще подальшого уточнення.

Найближчою аналогією індустрії другого культурного шару Кабазі II є комплекс схилу Шайтан-Коби⁹, який теж характеризується високою пластинчатостю (20,9), значним рівнем фасетажу (загаль-

ний — 52,8, вузький — 34,7), переважанням протопризматичних нуклеусів, відсутністю двобічних форм, рідким використанням прийомів базального, термінального, тильного потоншення, формами гостроконечників (подовжені, підтрикутні, підверболисті, вістрійноретушовані), формами скребел та ножів (переважають повздовжні одно- та дволезові). Значно вищий рівень техніки первинного розщеплення другого шару Кабазі II вказує на більш пізній вік цієї пам'ятки.

Підводячи підсумок роботи Кримської палеолітичної експедиції на горі Кабазі, слід відзначити відкриття значної кількості нових багатошарових ранньопалеолітичних стоянок, перспективність яких для подальшого дослідження безсумнівна.

Якщо кожний шар рахувати за стоянку, то разом з Кабазі I в цьому мікрорайоні зараз стало відомо понад десяток стоянок ранньопалеолітичного часу. Отже, можна сподіватися, що в Західному Криму, подібно до Східного (район Ак-Кая), відкрито новий кущ стоянок, вивчення яких сприятиме розв'язанню ряду проблем раннього палеоліту півострова.

Ю. Г. КОЛОСОВ, В. Н. СТЕПАНЧУК, В. П. ЧАБАЙ

Нові мустєрські стоянки Юго-Западного Криму

Резюме

Данная работа посвящена публикации результатов разведок Крымской палеолитической экспедиции в районе Кабази близ Симферополя (Юго-Западный Крым) в 1985—1986 гг.

Работами экспедиции были открыты новые многослойные мустерьеские стоянки с богатым кремневым и фаунистическим материалом.

Таким образом, в настоящее время известно пять стратифицированных мустерьеских памятников на склонах горы Кабази, относящихся к вариантам мустье одно- и двухстороннее.

- ¹ Колосов Ю. Г. Мустерьеские стоянки района Белогорска. — Киев, 1983. — 207 с.; Колосов Ю. Г. Аккайская мустерьеская культура. — Киев, 1986. — 224 с.
- ² Щепинский А. А. Новые сборы на палеолитических стоянках в окрестностях Симферополя // КСИИМК. — 1954. — Вып. 54. — С. 71—75.
- ³ Формозов А. А. Мустерьеская стоянка Кабази в Крыму // СА. — 1959. — Т. 29—30. — С. 143—158.
- ⁴ Шетрунь В. Ф., Білокрис Л. С. Нові знахідки кам'яного віку в Криму // Археологія. — 1962. — Т. 14. — С. 167—183.
- ⁵ Колосов Ю. Г. Отчет о разведке Крымского палеолитического отряда в 1969 г. // НА ИА АН УССР. — 1969/14. — С. 12—13.
- ⁶ Клюкин А. А., Щепинский А. А. Новые палеолитические стоянки в отложениях террас р. Альма (Крым) // БКИЧП. — 1983. — Т. 52. — С. 156—164.
- ⁷ Коен В. Ю. Отчет о разведках в Бахчисарайском районе в 1983 г. // НА ИА АН УССР. — 1983/19. — С. 1—20.
- ⁸ Коен В. Ю. Там же. — С. 1—20.
- ⁹ Колосов Ю. Г. Шайтан-Коба — мустерьеска стоянка Криму. — К., 1972. — 151 с.

В. Ю. КОЕН

Нижньопалеолітичне місцевонаходження Чорна Терля в Криму

Місцевонаходження Чорна Терля виявлено Кримською палеолітичною експедицією під керівництвом С. М. Бібікова 1936 р.* Воно на горбистій частині правого берега р. Чорна недалеко від її виходу з каньйону. Ця місцевість розташована на шляху від с. Передове до с. Чорноріччя Севастопольського р-ну, в північно-західній частині Байдарської долини.

* Інформація та ілюстрації до статті надані С. М. Бібіковим.

Місцезнаходження — недалеко від великого родовища сірого крейдяного кременю. Знахідки локалізовані на поверхні у компактному стані — поруч зі скельними виступами материкової породи, ізольовані від родовища.

Матеріали з Чорної Терлі зібрані на поверхні, що обмежує можливості їх вивчення. Не можна не враховувати неповноту колекції, можливість природних пошкоджень кам'яних знарядь. Однак це однаковою мірою можна віднести до інших ашельських та ранньомустьєрських пам'яток, більшість з яких зустрічається в умовах повторного залягання.

На жаль, колекція знахідок з цього місцезнаходження не збереглася, і матеріал відомий лише за рисунками.

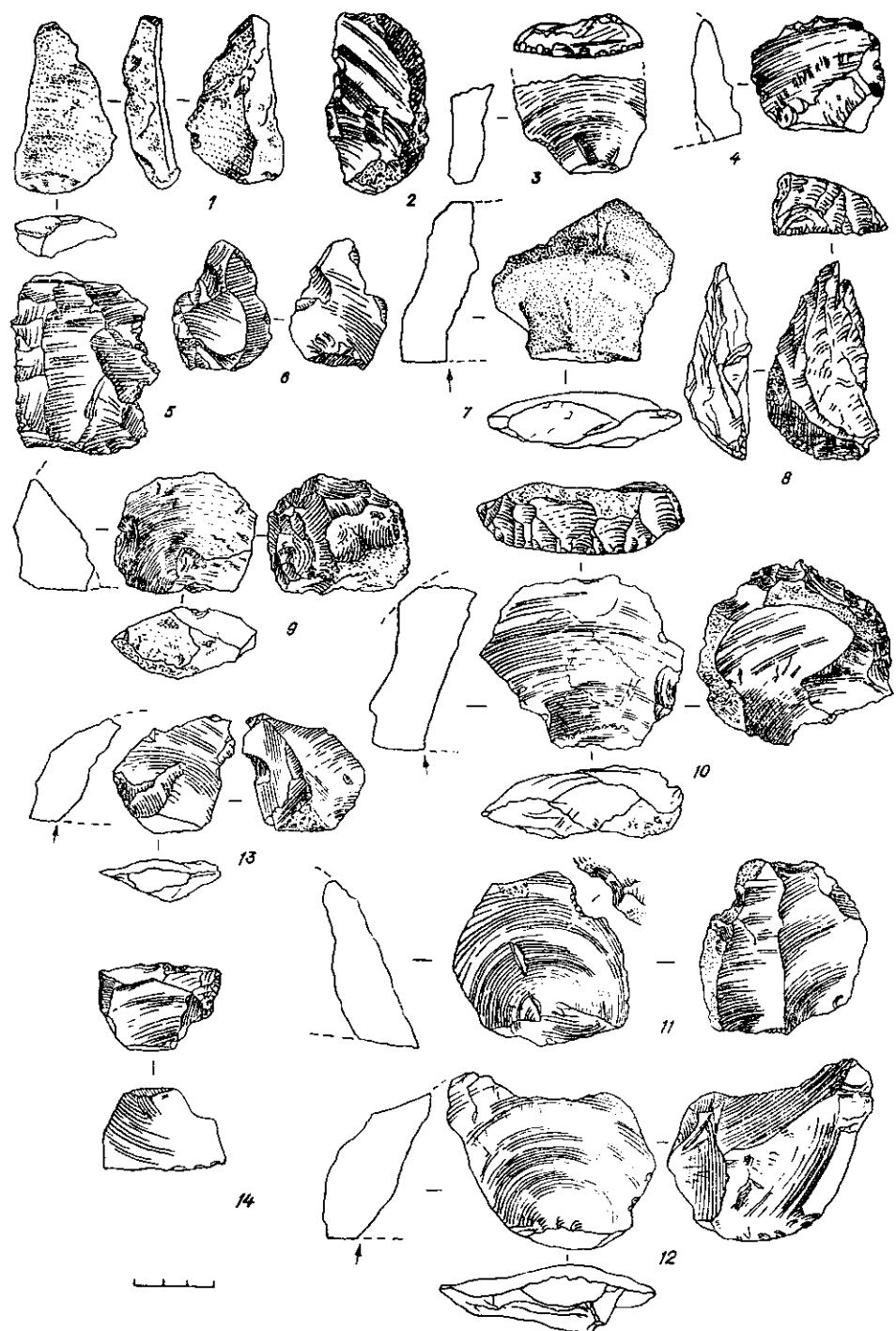
Вперше про них згадує С. О. Трусова у звітній статті про роботи Кримської палеолітичної експедиції 1936 р. Вона вказала на труднощі при датуванні матеріалів і попередньо віднесла його до раннього неоліту¹. Пізніше С. М. Бібіков датував цей комплекс мустьєрським часом².

У підсумковій праці з раннього палеоліту України Ю. Г. Колосов наводить думку В. М. Даниленка про більш архаїчний, ніж мустьєрський, вік матеріалів з Чорної Терлі і приєднується до неї³.

За останні десятиріччя вивчення нижньопалеолітичних пам'яток в Криму значно інтенсифікувалось, зрос інтерес до них. Все це робить необхідним введення невеликої, але виразної та своєрідної колекції з Чорної Терлі до наукового обігу.

Колекція складається з 5 відщепів та 9 знарядь. Подовжений відщеп неправильних обрисів та невеликих розмірів (5—3,5—1,2 см). Огранення спинки поздовжнє, ударна площаадка гладка, трохи скошена відносно осі сколювання (рисунок, 1). Масивний короткий (3,5—5—2,5 см) відщеп клетонського вигляду. Ударна площаадка гладка, широка, скошена відносно осі сколювання. Огранення відщепа радіальне (рисунок, 9). Масивний короткий відщеп стрільчастих обрисів. Ударна площаадка гладка, перпендикулярна осі сколювання (рисунок, 7). Масивний широкий косокутній відщеп з радіальним ограненням. Площаадка гладка (рисунок, 12).

Фрагментований в давнину масивний скол. Обриси бокової сторони змінені внаслідок спрацьованості чи природного пошкодження. Ударна площаадка гладка, перпендикулярна осі сколювання (рисунок, 3). Ніж з обушком. Виготовлений на заготовці середніх розмірів типу часточки або скиби. Лезо лише частково оброблене крайовою ретушшю. Другий бік знаряддя (аккомодаційний) вкритий кіркою (рисунок, 2). Масивний короткий скол (3,5—4,5—1,5 см). Гладка ударна площаадка скошена відносно осі сколювання. Можливо кінець знаряддя оброблено крутую неправильною ретушшю (рисунок, 4). Масивне просте продольне скребло. Виготовлене на поздовжньому відщепі з бі-продовжнім ограненням спинки. Лезо оброблено пологою зубчастою ретушшю (рисунок, 5). Скobel' виготовлений на підтрикутному відщепі з гладкою ударною площаадкою. Огранення відщепу підпаралельне. Робочі елементи представлені двома віймками, що нанесені з спинки та черевця. Можливо, що одна з віймок виникла внаслідок природного пошкодження (рисунок, 6). Кінцевий архаїчний скребок високої форми. Знаряддя виготовлене на відщеповій масивній (7,5—3,5—2,5 см) заготовці, торцева частина якої оброблена високою та крутую ретушшю. Робоча частина скребка має овально-опуклі обриси (рисунок, 8). Підокруглий скребок виготовлений на масивному та широкому відщепі з гладкою ударною площаадкою. Робоча частина оформлена крутую зубчастою ретушшю (рисунок, 10). Скobel' на типово клетонському відщепі. Масивна та гладка ударна площаадка скошена відносно осі сколювання. Знаряддя має підпаралельне огранення спинки. Віймка ретушована (рисунок, 11). Клектонський анкош виготовлений на короткому та широкому масивному відщепі (3,5—4—2 см)

Крем'яні вироби (1—14).

з гладкою, скошеною відносно осі сколювання ударною площинкою. Знайдя має плоске потоншення ділянки, що прилягає до його базальної частини (рисунок, 13). Кутове скребло виготовлене на відщепі з гладкою ударною площинкою. Початкові обриси заготовки змінені напівкруглою зубчастою ретушшю, що сходиться в куті (рисунок, 14).

Проаналізувавши описаний комплекс, можна визначити його основні техніко-типологічні особливості. Техніка первинної обробки виз-

начається використанням прийомів клектонського непластинчастого сколювання. Леваллуазькі сколи відсутні. Ограниченні деяких відщепів радіальне, підпаралельне, вказує на використання в індустрії комплексу дископодібного та протопризматичного сколювання. Повторна обробка представлена ретушшю крутую та пологою, часто зубчастою. В одному випадку застосовано прийом потошнення з черевця.

Знаряддя виготовлені на відщепах переважно типово клектонських та близьких до них архаїчних сколах. Двобічні форми, а також типові уніфасі відсутні.

До специфічних типів даного комплексу можна віднести так звані клектонські анкоші. За своїми техніко-типологічними показниками матеріали з Чорної Терлі близькі до ранньомустьєрських комплексів, яким притаманні клектонська техніка розколювання та зубчастий характер повторної обробки знарядь.

Серед нижньопалеолітичних пам'яток Криму лише нижній шар грота Кіїк-Коба та, можливо, знахідки ашельського типу, виявлені Ю. Г. Колосовим на третій терасі р. Мала Карасівка⁴, мають схожі характеристики. В Криму відомі і ашельські місцезнаходження: Шари, Каракуш, Бодрак та ін., яким притаманні виразні серії біфасів і трохи менше клектонських сколів⁵.

За даними Г. А. Бонч-Осмоловського, сколи індустрії нижнього шару Кіїк-Коби мають примітивний характер. Ударні площинки майже завжди нефасетовані, гладкі, мають великі розміри відносно відщепів. У повторній обробці переважає безсистемна зубчаста ретуш. Робочі краї знарядь прямі, іноді опуклі та займають майже всю периферію скола. Велику групу знарядь з нижнього шару Кіїк-Коби представляють різноманітні вироби з виїмками, в тому числі і клектонські, які надають своєрідний вигляд всьому комплексу⁶.

Незважаючи на наявність багатьох спільних рис між матеріалами з Чорної Терлі та нижнього шару Кіїк-Коби, все ж не можна назвати ці пам'ятки тотожними. Кожен з цих комплексів і, насамперед Кіїк-Кобинський, дуже специфічний.

Серед пам'яток сусідніх територій близькі аналогії слід шукати в клектонських індустріях Кавказу*.

Наявні у нас матеріали дуже обмежені, щоб з упевненістю віднести нижній шар Кіїк-Коби та Чорну Терлю до одного типу пам'яток. Однак вже тепер ясно, що вони мають своєрідний вигляд на фоні розвитку культури нижнього палеоліту Криму. Згідно з існуючою думкою, ашельські пам'ятки типу Бодрак були генетичною підосновою аккайської мустьєрської культури. Ім властиві специфічні серії біфасів⁸.

Цілком можливо, що Чорна Терля та близькі до неї пам'ятки мають попередників в клектонських індустріях Кавказу. Якщо ж вплив культури нижнього палеоліту Кавказу мав місце⁹, то ці пам'ятки є його конкретним проявом.

В. Ю. Коен

Нижнепалеолитическое местонахождение Черная Терля в Крыму

Резюме

В данной публикации вводится в научное обращение небольшая, но выразительная коллекция из местонахождения Черная Терля в Крыму. Если учитывать возраст находок — нижний палеолит, то эти материалы могут вызвать интерес специалистов и служить важным дополнением к еще плохо известным материалам этого времени в Крыму.

Основываясь на технико-типологических показателях данной индустрии, обнаруживается ее сходство с материалами нижнего слоя грота Кинк-Коба. Автор счи-

* До цієї групи належать «тейякські» місцезнаходження Яштуха з численними скребковими формами, а також мустьєрські пам'ятки так званої евеноської лінії розвитку⁷.

тает, что эти материалы выглядят обособленно на фоне развития раннего палеолита Крыма и предположительно связывает их генезис с кхелонскими индустриями Кавказа.

- ¹ Трусова С. А. Краткий обзор работ Крымской палеолитической экспедиции в 1936 г. // СА. — 1940. — № 5. — С. 301.
- ² Бибиков С. Н. Плотность населения и величина охотничьих угодий в палеолите Крыма // СА. — 1971. — № 4. — С. 13.
- ³ Колосов Ю. Г., Телегин Д. Я. Вивчення кам'яного віку на Україні // Археологія. — 1978. — № 26. — С. 21.
- ⁴ Там же.
- ⁵ Щепинский А. А. К вопросу об ашеле в Крыму // Исследования палеолита в Крыму. — Киев, 1979. — С. 91.
- ⁶ Бонч-Осмоловский Г. А. Гrot Киник-Коба // Палеолит Крыма. — 1940. — Вып. 1. — С. 76, 82—83, 87, 88, — табл. IV, 4.
- ⁷ Замятник С. Н. Палеолит Абхазии // Тр. Ин-та Абхазской культуры. — 1937. — Вып. 10. — 53 с.; Коробков И. И. К проблеме изучения нижнепалеолитических поселений открытого типа с разрушенным культурным слоем // МИА. — 1971. — № 173. — С. 78; Любин В. П. Ранний палеолит Кавказа // Археология СССР. — М., 1984. — Т. 1. — С. 65.
- ⁸ Колосов Ю. Г. Ранний палеолит Крыма (Культурно-хронологическая периодизация. Акайская мустерьерская культура) // Автореф. дис. ... докт. истор. наук. — Киев, — 1985. — С. 29—30.
- ⁹ Бибиков С. Н. О южных путях заселения Восточной Европы в эпоху древнего палеолита // Четвертичный период. — Киев, 1961. — Вып. 13—15. — С. 339—362.

В. К. ПЯСЕЦЬКИЙ

Оріньякська стоянка Іваничі на Волині

У східній частині Волинської височини і на північних схилах Подільської на основі зборів і невеликих розвідувальних розкопок у свій час була виділена так звана липська культура¹. Але після розкопок поблизу с. Липа в Кременцях (Куличівка) В. П. Савич не погоджується з її виділенням і вважає, що індустрії верхньопалеолітичних шарів розкопаних ним стоянок типологічно і генетично тяжіють до басейну Середнього Дністра².

Останнім часом, після відкриття на цій же території стоянок Жорнів в Дубнінському р-ні та Іваничі в Ровенському, автором одержані дані, які дають можливість розглянути археологічні матеріали найбільш раннього пізньопалеолітичного культурно-хронологічного пласта дещо по-новому. Зауважимо, що справі заважають не досить чіткі відомості про геологічні умови залягання нижніх культурних шарів в Липі I, в Кременцях і в пунктах, де проводив дослідження М. І. Островський.

Стоянка Іваничі, відкрита 1985 р., знаходиться за 1 км на захід від с. Іваничі на краю виступу плато, що піднімається над заплавою сильно обмілілої тепер правої притоки р. Стубля (ліва притока Горині) на висоту до 60 м. Плато складене з поверхні лесоподібними суглинками, які залягають на валняку сарматського ярусу. Це плато простягається з півдня, з боку Мізочської височини, по правому березі Стубли і подекуди, наприклад в районі сіл Варковичі і Жорнів, розчленоване ерозією на окремі підвищення поперечними долинами. На лівому березі Стубли валняк розмитий, берег більш низький і лесові утворення лежать вже на крейді. Північніше с. Іваничі валняк теж розмитий, поверхня різко понижується, а в долині річки стають більш чітко виражені надзаплавні тераси. Іваницький валняковий виступ, затиснутий між долинами Стубли і правої притоки, яка тече субпаралельно Стублі, взагалі є крайнім північним пунктом поширення сарматських валняків в цьому районі.

Відстань стоянки до сучасної заплави притоку Стубли близько 1 км. Надзаплавні тераси на цьому перетині не простежуються.

На жаль, культурний шар стоянки знищений кар'єром. Площа,

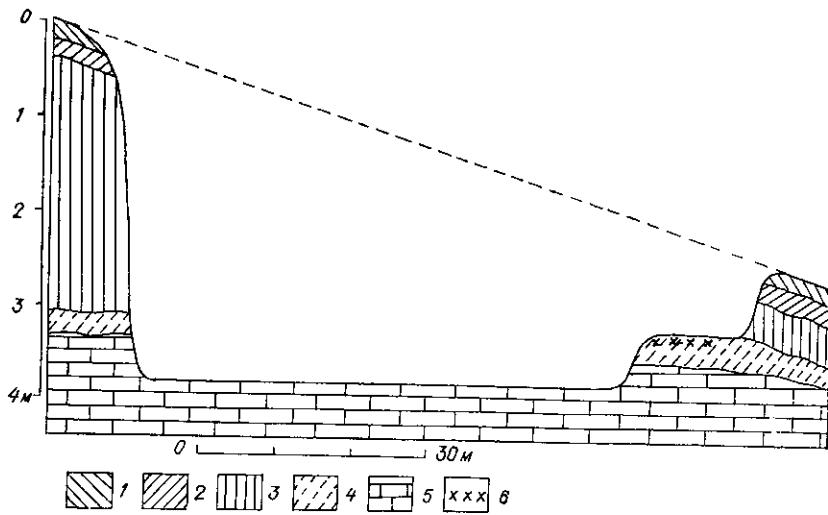

Рис. 1. Геологічні умови залягання культурного шару:

1 — голоценовий ґрунт, 2 — підгрунтя, 3 — суглинок лесоподібний, причорноморський горизонт, 4 — супісок з ознаками похованого ґрунту, дофіновський горизонт, паудорф, 5 — черепашковий вапняк, карпатський ярус, 6 — культурний шар стоянки

де він зберігається, близько 8 м². Причому, культурний шар залягає в досить чітких геологічних умовах.

В борту кар'єру, в місці, де виявлено культурний шар, простежуються такі нашарування (рис. 1). Під сучасним ґрунтом залягає брунатний суглинок — підгрунтя. Нижче відшаровується лесоподібний суглинок палево-жовтого кольору, що має тут, в присхиловій частині плато, незначну потужність — близько 0,6 м. В бік, нижче по схилу, цей шар лежить на вапняку, в ньому, в цьому виладку, відзначено валиковий щебінь. Вверх по схилу потужність шару збільшується до 2—3 м. Тут він має ознаки, типові для лесоподібних осадків причорноморського горизонту, виділеного М. Ф. Векличем³. Колір суглинику палево-жовтий, відзначається значна карбонатність, пористість, відсутність шаруватості. Під цим утворенням лежить яскраво-бурий, до червонуватого кольору супісок важкого гранулометричного складу потужністю до 0,4 м. В бік схилу він розмитий і в бортах кар'єру простежується не всюди, залягаючи у вигляді лінз. У профілі супіску відзначено деякий перерозподіл заліза, ясно виражене оглинення, понижена карбонатність, що дає підставу твердити, що маемо справу з похованим ґрунтом. За аналогією з Жорновом можна допустити, що тут не відкладалась або була розмита верхня частина цього ґрунту, де в Жорнові залягає культурний шар I.

Умови залягання під лесами причорноморського горизонту та деякі особливості похованого ґрунту дають можливість віднести його до дофіновського горизонту, який М. Ф. Веклич синхронізує з паудорфом⁴. Цей ґрунт відповідає в часі похованому ґрунту Куличівки.

На Волинській височині А. Б. Богуцький виділяє так званий дубнівський похований ґрунт. Але очевидно, що цей дослідник за дубнівський ґрунт в різних розрізах приймає два різні за віком ґрунти. Так, в розрізі кар'єру цегельного заводу в Басовому Куті (тепер — міська смуга м. Ровно) дубнівський похований ґрунт зближений з горохівським педокомплексом (за термінологією А. Б. Богуцького), тобто з прилуцьким (мікулинським) похованим ґрунтом⁵. При означені з цим розрізом виявилось, що вище так званого дубнівського ґрунту лежать слабошаруваті лесоподібні суглинки бузького горизонту (термінологія М. Ф. Веклича), а похований ґрунт, що відповідав би ґрунту Іваниц, Жорнова, Куличівки і деяким іншим стоянкам, тобто паудорфський ґрунт над цими суглинками відсутній (розмитий, або

не відкладався), і на бузькому суглинку залягає лес причорноморського горизонту. Таким чином, в Басовому Куті дубнівський ґрунт повинен відповідати витачівському. Останньому, судячи з усього, він відповідає і в узагальненій стратиграфічній схемі А. Б. Богуцького і дійсно брянському в розрізах Мезина і Брянська. Ale це не паудорф, як вважає А. Б. Богуцький⁶, бо поховані ґрунти паудорфу залягають у зовсім інших стратиграфічних умовах, про що приходилося вже писати, спираючись на дослідження М. Ф. Веклича і О. І. Москвітіна, а тепер стверджувати це, маючи і деякі власні спостереження.

А. Б. Богуцький дубнівським ґрунтом називає і похований ґрунт на стоянці Куличівка⁷. Ale там це не той за віком, що в Басовому Куті, бо він лежить безпосередньо під причорноморським лесом. За цих умов термін «дубнівський похований ґрунт» втрачає сенс.

Культурний шар Іванич залягає у верхній збережений частині похованого ґрунту (верхній частині супіску) подібно до Жорнова (пункт 3). Культурні шари обох пам'яток геологічно одночасові. Ale інвентар в Іваничах більш архаїчний із своєрідними рисами.

Лесоподібний суглинок над похованням ґрунтом в місці стоянки в Іваничах зрізаний бульдозером при розробці кар'єру. Зрізано, можливо, і 5—10 см самого ґрунту. Потужність культурного шару близько 0,1 м. Кремінь, який використовувався для виробництва знарядь, місцевий, жовновий, походить з товщі крейди.

В колекції налічується 306 предметів, з них 144 уламки кременю з слабкими слідами використання. Нуклеусів 10 екз. Вони досить аморфні, із зміною орієнтації напряму сколювання, невеликі за розміром. Відщепів 95 екз., третина з них первинні, або напівпервинні. Більшість відщепів великі і масивні, деякі можна віднести до пластинчастих. Дрібних лусок мало. Є масивні поздовжні сколи з нуклеусів. Пластин 17 екз., але справжніх, з більш правильною огранкою, лише 9. Усі вони в уламках, і говорити щось певне про їх характеристики неможливо. Можна лише вказати на їх пізньопалеолітичний вигляд.

Серед знарядь переважають так звані нуклеуси-скребки — 11 екз., виготовлені на уламках або масивних відщепах. Робочий край сформований зняттям дрібних відщепів і лусочок. Характерно, що цей край виїмчасто-зубчастий, причому виїмки і клювоподібні виступи спеціально сформовані дрібною ретушшю (рис. 2, 1—5). На деяких знаряддях цього типу помітна одна глибока «клектонська» (якщо цей термін тут можна застосувати) виїмка, якою відділено робочу частину нуклеуса-скребка (рис. 2, 1, 3, 4). Особливу увагу привертає нуклеус-скребок з чітко відділеним рильцем (носиком) (рис. 2, 3). Не чіткий цей елемент на іншому екземплярі (рис. 2, 5). До попередньої групи знарядь за формою робочого краю близькі і скребкоподібні знаряддя на широких повторних відщепах (3 екз.). Робочий край у них теж виїмчасто-зубчастий (рис. 2, 6, 7, 9). Помітна тенденція до оформлення дзьобоподібних виступів або виділення окремих робочих ділянок. В комплекс добре вписується скребок високої форми на масивному сколі (рис. 2, 15) та плічковий скребок на уламку (рис. 2, 10). Є і звичайний кінцевий скребок на пластині з бічною ретушшю (рис. 2, 8). Менш виразні відщепи з ретушшю. На одному з них оформленій дзьобоподібний виступ (рис. 2, 11). Можливо, це проколка з коротким жальцем. Потрібно ще згадати про два скobelі на відщепі (рис. 2, 12) та на уламку плитчастого кременю.

Різців 4 екз. Два з них серединні, на відщепах, досить грубі, із збитим робочим краєм (рис. 2, 13; 3, 1), у одного бічний край відретушований притуллюючою прямовисною ретушшю (рис. 2, 13). Виразний подвійний кутовий різець на уламку широкої пластини, який крім всього іншого має плоский різцевий скол (рис. 2, 14). Ще один кутовий різець звичайний за типом (рис. 3, 2). Знайдено трикутне в перетині вістря (рис. 3, 3). Скobel 3 екз. Одне з них — на масивному сколі, воно поздовжнє, опукле (рис. 3, 5), інше — на уламку, наступ-

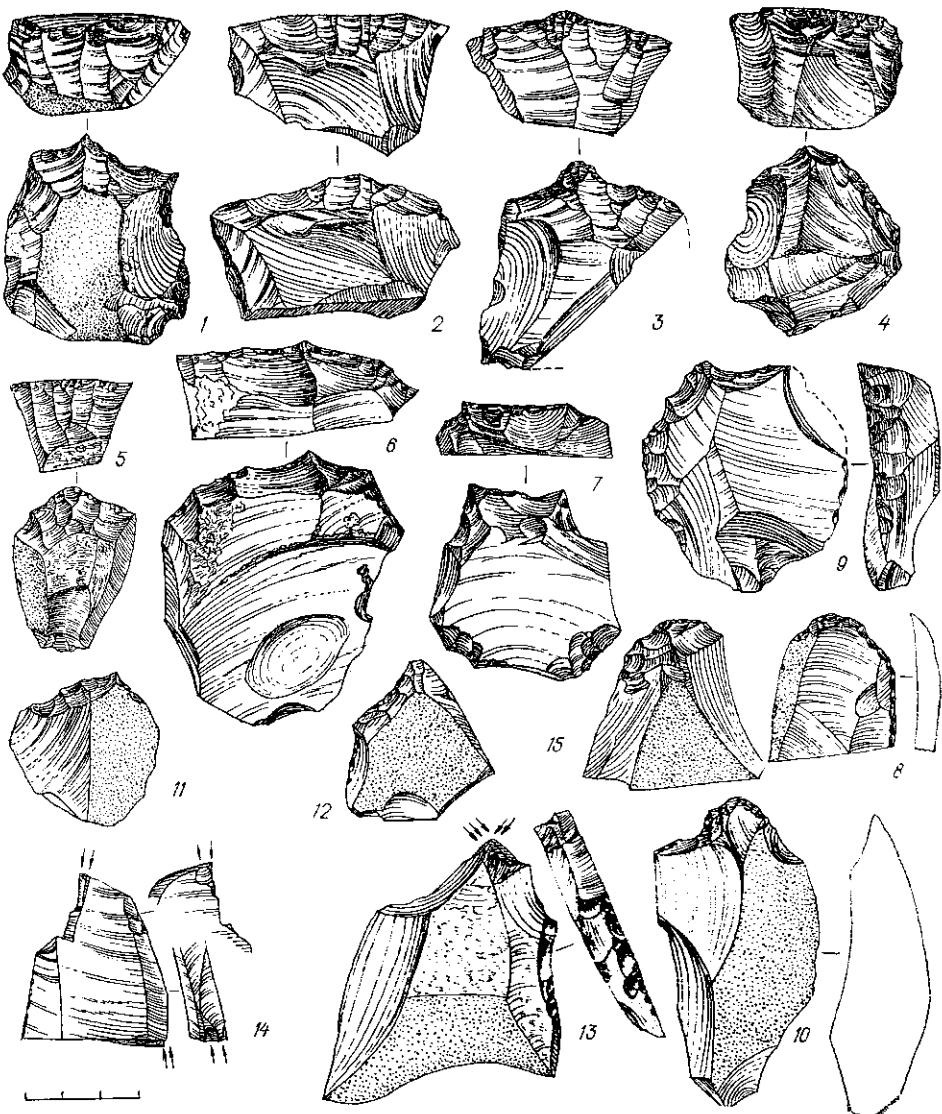

Рис. 2. Крем'яний інвентар (1—15)

не — на великому відщепі, має прямий поперечний робочий край і випуклий поздовжній, трохи пошкоджене (рис. 3, 6). Відзначимо більш дрібні скреблоподібні знаряддя на відщепі (рис. 3, 4), на плитці (рис. 3, 7), на уламку відщепа (рис. 3, 9) та уламок пластини з зазубленим ретушю краєм (рис. 3, 8).

Для індустрії характерна вже повністю сформована пізньопалеолітична техніка розщеплення кременю. Мабуть, існували і більш виразні форми нуклеусів, про що може свідчити відщеп, на спинці якого видно негативи правильних пластин (рис. 3, 10). Через те, що культурний шар майже весь знищено, в колекцію потрапило мало знарядь, але досить показових. Лице комплексу складають своєрідні нуклеуси-скребки, скребки на широких відщепах, скребок на уламку з рильцем (плічковий). Серединні різці мають архаїчний вигляд.

Більш-менш повну аналогію всьому комплексу Іванич відшукати неможливо через його неповноту. Загалом він має виразні оріньяко-подібні риси. Нуклеуси-скребки широко відомі в подібних індустріях на широких територіях. Дуже цікавий такий скребок з рильцем (рис. 2, 3). Повна аналогія для нього відома в мустьєрському шарі гроту Фе-

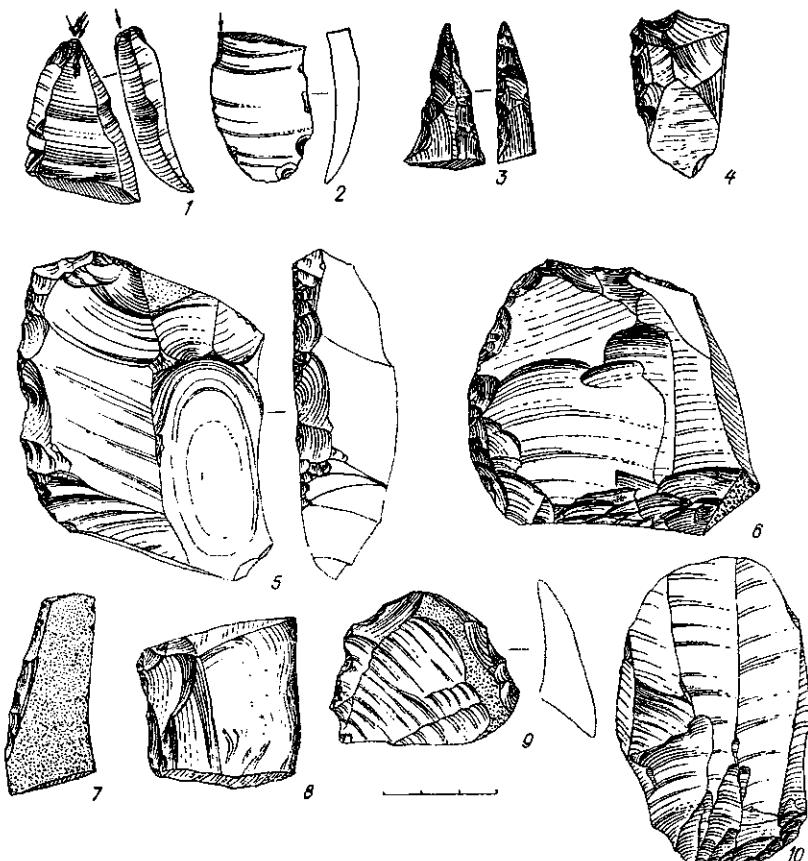

Рис. 3. Крем'яний інвентар (1—10).

стон у Франції⁸, але можна вважати, що там він є механічною домішкою з оріньядського шару, що лежить вище. Цікаво відзначити, що у власне оріньядській культурі Франції простежується така закономірність: на ранньому ступені (IA) нуклеус-скребки оформлені відщеповою технікою, тоді як на пізньому (особливо ступінь V) — технікою зняття дрібних пластиночок⁹, коли з'являються справжні кілеподібні скребки. Ця закономірність, напевно, загальна для індустрій з оріньядській рисами. Характерні для оріньядкоподібних індустрій скребки з рильцем. Для ранніх оріньядських комплексів Центральної Європи характерні і невиразні скребки на відщепах, пластини і відщепи з зазубленим краєм¹⁰. Особливості інвентаря з Іванич дають можливість віднести його до ранньої пори розвитку індустрій з подібними складовими елементами.

На жаль, поки що не досить ясним для більшості стоянок такого типу в Центральній Європі є визначення геологічного віку. Це стосується, наприклад, стоянки Кехнец I в Словакії, Кремс-Гундштейг, Аггсбах, Вілендорф II в Австрії¹¹ та ін. Але ці стоянки слід датувати паудорфом, на що вказують радіовуглецеві дати для четвертого і першого культурних шарів Вілендорфу II, — відповідно 32060 ± 250 і 30530 ± 250 рр. до н. д.¹²

Датування стоянок за допомогою альпійської схеми тепер не можна вважати задовільним, бо, як відомо, далеко незадовільне зіставлення подій вирму в Альпах з подіями за їх межами. Тепер цілком очевидно, що культурні шари цього часу, там, де вони збереглися, в лесовій зоні лежать у викопних ґрунтах. Автор дотримується думки, згідно якої між комплексами штільфрід А та В (паудорф) в лесах жодних інших виразних, регіонально поширеніх похованіх ґрунтів не-

має. Це підтверджують дослідження М. Ф. Веклича на Україні та деякі власні спостереження. Деякі поховані грути молодовських стоянок явно розшаровані, і окремі гумусні зони там, на нашу думку, не мали б стратиграфічного значення, коли б не були продатовані радіовуглевим методом. Найбільш ранні дати для орінька не опускаються за межі 35 тис. р. до н. е.¹³, а це може означати, що орінька в лесовій зоні повинен залягати в похованих ґрунтах паудорфу. Саме в ґрунті цього часу, в середній частині профілю, але все ж ближче до його верху (якщо взяти до уваги розріз Жорнова) і лежить орінькоподібна індустрія Іваничі. До речі, в Жорнові шар з цією індустрією підстелюється культурним шаром, який відноситься до фінального мустє в фазі леваллуа і перекритий шаром, що має риси, характерні для селетоподібних комплексів. Всі три культурні шари Жорнова датуються паудорфом.

Порівнямо інвентар стоянки Іваничі з інвентарем пізньопалеолітичних стоянок, відкритих в цьому районі раніше та з більш віддалених територій. Насамперед розглянемо деякі характерні елементи стоянок, що розташовані в Дубнівському р-ні Ровенщини.

На стоянці Липа-Гостра розщеплений кремінь трапився в лесоподібних суглинках на різній глибині. Максимальна глибина 1,3 м. Колекція, очевидно, описується сумарно¹⁴. Відзначимо, що тут наявні кілеподібні нуклеуси-скребки, оформлені зняттям дрібних пластинок. За умовами залягання археологічного матеріалу та типом нуклеусів-скребків можна допускати, що найбільш ранній хронологічний пласт Липи-Гострої трохи молодший за комплекс Іваничів.

Стоянка Червоний Камінь поблизу с. Майдан знаходиться вже в межах північного виступу. Матеріал зібрано на поверхні. Серединні різці грубі, багато нуклеподібних скребків з лямелярною ретушшю¹⁵. Ці скребки можуть вказувати на більш пізній час індустрії (точніше — її частини) Червоного Каменю порівняно з індустрією Іванич. На це ж вказує і наявність в Червоному Камені пластин з підтескою кінців, які аналогічні таким знаряддям сьомого шару стоянки Молодова V¹⁶, а цей шар, якщо і відноситься до паудорфу, то до його кінця¹⁷.

Культурний шар стоянки Липа I пов'язаний з дубнівським похованням ґрунтом і нижньою частиною післядубнівського лесу¹⁸. Судячи за її археологічним розрізом¹⁹, дубнівський ґрунт тут відповідає паудорфу (на відміну розрізу з Басового Кута). Цікаво відзначити, що цей ґрунт, як в Іваничах і Жорнові (в пункті 1), представлений червонуватими супісками. В Липі I є орінькоподібні різці-бюске, скребки високої форми, близькі за типом до нуклеподібних²⁰, але є й досить розвинені типи знарядь. Отже, якщо виходити з геологічного розрізу, виникає питання, чи немає на цій стоянці двох культурних шарів. Але для нашої теми важливо те, що частина знахідок Липи I лежить в паудорфському ґрунті. Потрібно думати, що там залягає саме культурний шар з орінькоподібними формами знарядь.

Не зовсім ясна стратиграфія стоянки Липа VI²¹, але все ж можна вважати, що п'ятий культурний шар досить давній, бо в ньому є все ті ж нуклеподібні скребки і різці архаїчних форм²².

I, накінець, про культурний шар з орінькоподібною індустрією стоянки Жорнов в пунктах 3 і 2. Хоча геологічні умови залягання його цілком ідентичні з культурним шаром Іваничі, інвентар має більш розвинений характер. Провідний тип нуклеусів — одноплощинні, з навскіс поставленою ударною площинкою, із зняттям пластин на вузькому боці нуклеуса (нуклеуси торцевого типу). Важко знайти аналогії для двох нуклеусів човнуватої форми, які дуже схожі на свідерські (сходжість ця, звичайно, випадкова) і разом з тим на деякі типи нуклеусів-скребків. Знайдено два нуклеуси-скребки, один з яких кілеподібний, інший — схожий на подібні з Іваничів. Великий плічковий скребок походить з пункта Жорнов 2, робочий край якого сформований лямелярною ретушшю. Крім того, в колекції є різець, близький до типу

бюске, серединний різець і боковий косоретушований. Цей комплекс в цілому можна вважати більш пізнім, порівняно з інвентарем Іванич.

На основі чіткої стратиграфії культурних шарів Жорнова і Іванич і безумовної гомогенності індустрії цих стоянок встановлюється досить ранній хронологічний пласт з оріньякоподібними рисами. Найбільш давній комплекс знахідок — із стоянки Іванич, більш молодший — Жорнова. Близький до Жорнова комплекс стоянки Липи 1, п'ятий шар Липи VI і шари з архаїчними елементами Липи-Гострої, ранні елементи Червоного Каменю. Безсумнівно, всі вони зв'язані генетично. Схоже також, що ці індустрії не мають місцевої генетичної основи і залишені автохтонним населенням.

Маючи на увазі, що культурні шари Іванич і Жорнова відносяться до паудорфу, а шари і частина інвентаря інших стоянок близькі до паудорфу за часом, порівнямо комплекси знарядь з відповідними комплексами Подністров'я. До паудорфу на стоянці Молодова V відносяться культурні шари дев'ятій — десятий, а радіовуглецевими датами для дев'ятого шару — $281\,000 \pm 1000$ і $29\,650 \pm 1230$ (ЛГ—17а, б)²³. В них виявлено лише один кареноподібний скребок, а в цілому індустрії мало схожі на індустрії Іванич та інших стоянок, які розглядаються в даній публікації. Те ж саме стосується і стоянок Молодова і Кормань IV. Кілоподібні скребки, як тепер відомо, є в нижньому шарі стоянки Бабин 1, оріньякоподібні елементи присутні і на кількох інших стоянках Подністров'я, але ранній етап верхньопалеолітичних стоянок з оріньякоподібними рисами індустрії там представлений, здається, слабо. Можна вважати, що комплекси з оріньякоподібними рисами території, археологічний матеріал якої тут розглядається, не мали генетичного зв'язку з Придністров'ям.

Іншим територіально близьким районом, де відомі оріньякоподібні комплекси, є територія Польщі (район Кракова), яка, крім того, пов'язана з Волинською височиною геоморфологічно, а Подільська височина відокремлена від Волинської тільки смугою Малого Полісся, ширина якої саме в районі, стоянки якого розглядаються, не перевищує 1—2 км.

В районі Кракова є ряд стоянок, які польські дослідники відносять до типового оріньяку: Krakow—Gora св. Bronisławi, Krakow—Sovinec, Krakow — вул. Spadzista (A, C). Стоянки лесові датуються часом міжфази арсі-штільфрід В²⁴. Деякі з дослідників тепер вважають, що шари французьких печерних стоянок Арсі-сюр-Кор (ті, що відносяться до інтерстадіалу арсі) відповідають в часі якомусь відрізу паудорфа²⁵. З цим потрібно погодитись.

Цікаво відзначити, що стоянки Польщі, як і, наприклад, Жорнов і Іванич, розміщені на лесових експонованих висотах. Для інвентаря польських стоянок не характерні дрібні пластинки (їх немає і в Іваничах). Скребки там високі, переважно кілоподібні, нечисленні скребки з рильцем, характерні серединні різці, серед яких виділяються багатонегативні, чимало кареноподібних (один такий є в Жорнові). Є там різці з плоскими негативами²⁶. Набір знарядь з польських стоянок близький до набору із стоянок, які тут розглядаються, причому інвентар Іванич випадає з цього ряду через свою архаїчність. Говорити про генетичний зв'язок паудорфських стоянок Польщі із стоянками даного району поки що передчасно, бо археологічні матеріали Жорнова і Іванич нечисленні, а знахідки з інших стоянок району, мабуть, іноді змішані з більш пізніми.

Питання генезису і розвитку оріньякоподібних індустрій східної частини Волинської височини і північного схилу Подільської можуть бути вирішенні тільки на основі детальної розробки стратиграфії місцевого палеоліту, але в цьому питанні в деяких випадках, як було показано вище, не все ясно.

Ориньякская стоянка Иванычи на Волыни**Резюме**

В статье публикуется комплекс находок, имеющий ранние ориньякоидные черты, происходящий со стоянки Иванычи в Ровенском р-не. По геологическим данным культурный слой датируется паудорфским временем.

Рассматриваются другие наиболее ранние позднепалеолитические комплексы данной территории и более отдаленных районов, приуроченные к образованиям паудорфа или близкие к паудорфу по времени. Устанавливается место стоянки Иванычи в позднем палеолите.

- ¹ Островский М. И., Григорьев Г. П. Липская палеолитическая культура // СА. — 1966. — № 4. — С. 3—13.
- ² Савич В. П. Пізньопалеолітичне населення Південно-Західної Волині. — К., 1975. — С. 119, 125.
- ³ Веклич М. В. Стратиграфия лессовой формации Украины и соседних стран. — Киев, 1968. — С. 57. — Рис. 28 и др.
- ⁴ Там же. — С. 210.
- ⁵ Богуцкий А. Б., Величко А. А., Нечаев В. П. Палеокриогенные процессы на западе Украины в верхнем и среднем плейстоцене // Проблемы палеогеографии лессовых и перегляциональных областей. — М., 1975. — С. 82, 84. — Рис. 2.
- ⁶ Путеводитель экскурсий V Всесоюзного совещания по изучению краевых образований материковых оледенений. — Киев, 1976. — С. 18—20.
- ⁷ Богуцкий А. Б., Савич В. П., Татаринов К. А. Природа и развитие первобытного общества на территории юго-западной Волыни // Первобытный человек и природная среда (Материалы Всесоюзного Симпозиума, организованного Институтом географии АН СССР и Комиссией по изучению четвертичного периода АН СССР в марте 1973 г.). — М., 1974. — Ч. 1. — С. 144.
- ⁸ Григорьев Г. П. Начало верхнего палеолита и происхождение *Homo sapiens*. — Л.: 1968. — Табл. XV, Б.
- ⁹ Там же. — Табл. XX, А—Г.
- ¹⁰ Смирнов С. В. Пізньопалеолітична стоянка Берегове I на Закарпатті // Археологія. — 1974. — № 13. — С. 39.
- ¹¹ Григорьев Г. П. Указ. соч. — С. 48, 57, 58, 60.
- ¹² Долуханов П. М. Хронология палеолитических культур // Проблемы абсолютного датирования в археологии. — М., 1972. — С. 22.
- ¹³ Монгайт А. Л. Археология Западной Европы. Каменный век. — М., 1973. — С. 129 (таблица радиоуглеродных дат), 134.
- ¹⁴ Островский М. И., Григорьев Г. П. Липская палеолитическая культура. — С. 45.
- ¹⁵ Там же. — С. 7, 8. Рис. 2, 4, 6, 8.
- ¹⁶ Там же. — С. 7.
- ¹⁷ Черніш О. П. Наслідки стратиграфічного вивчення палеолітичних пам'яток Прикарпаття // Археологія. — 1978. — № 27. — С. 9, рисунок.
- ¹⁸ Богуцкий А. Б., Савич В. П., Татаринов К. А. Природа и развитие... — С. 144.
- ¹⁹ Савич В. П. Пізньопалеолітичне населення Південно-Західної Волині. — С. 37, рис. 8.
- ²⁰ Там же. — С. 46, рис. 13, 6—8; С. 48, рис. 14, 23—26.
- ²¹ Там же. — С. 52, рис. 16.
- ²² Там же. — С. 60, рис. 20; С. 63, рис. 21, 1—23, 25, 26.
- ²³ Черніш О. П. Вказ. праця. — С. 9.
- ²⁴ Kozłowski J. K., Kozłowski S. K. Epoka Kamienia na ziemiach polskich. — Warszawa, 1977. — S. 21, tablica.
- ²⁵ Григорьев Г. П. Указ. соч. — С. 108.
- ²⁶ Kozłowski J. K., Kozłowski S. K. Op. cit. — S. 119, 120, tabl. 8—12.

Ю. В. КОСТЕНКО, О. М. ТИТОВА**Неолітичні пам'ятки на р. Трубіж**

Всебічне вивчення шляхів розвитку неолітичного населення Середнього Подніпров'я, його контактів і подальшої долі неможливе без ретельного обстеження усього ареалу поширення місцевознаходжень цього часу. Протягом понад 25 років Ю. В. Костенко здійснював розвідки в середній течії р. Трубіж, одного з лівих притоків Дніпра, в межах Баришівського та Переяслав-Хмельницького р-нів Київської обл. На 30-кілометровому відрізку ріки виявлено 14 місцевознаходжень неолітичної епохи (рис. 1). Як правило, вони розташовані серед торфовищ у за-

плаві ріки на невисоких піщаних мисах, підвищеннях, дюнних масивах. Останнім часом ці пункти активно розорюються, що сприяє розвіюванню культурного шару. Деякі з них знищені піщаними кар'єрами.

Складність культурно-хронологічного визначення пам'яток неолітичного часу на Трубежі полягає в тому, що вони багатошарові. На них зустрічаються матеріали від часів мезоліту до Київської Русі. До того ж в умовах Полісся, Лісостепу, на що справедливо вказує Л. Л. Залізняк¹, на неолітичних місцезнаходженнях кераміка часто не зберігається, в руки дослідників потрапляє лише крем'яний інвентар, типологічно близький до мезолітичного. Слід зазначити, що в повідомленні не розглядається кремінь, який чітко пов'язується з енеолітом та більш пізнім часом.

Найбільш цікавою з виявлених є стоянка поблизу с. Борщів в уроч. Кут на невисокій піщаній гряді в заплаві ріки (рис. 1, пункт 1). На краю розорюваної щороку гряди, на 50-метровій її ділянці, подекуди зафіковані виходи кременю і неолітичної кераміки.

Колекція кременю стоянки нараховує 1925 екз., у тому числі 836 (43,4%) — вироби з повторною обробкою. Сировиною для виготовлення знарядь служив гальковий кремінь сірого і жовтого кольорів. Значну кількість їх виготовлено з деснянського крейдяного кременю сірого кольору з білими вкрапленнями.

Більшість нуклеусів (21 з 28) становлять аморфні, багатоплощинні. Є також конічні з прямую (3) або косою (3) площинкою (рис. 2, 1). В цілому нуклеуси невеликі, шість з них за формою і характером знятих пластин і відщепів типово мікролітичні, а один, висотою 1,8 см, олівцеподібний (рис. 2, 2). Нуклеподібних уламків 23, чотири з них — мікролітичні.

Основним типом заготовок для знарядь служили відщепи, на яких виготовлено 46,4% всіх виробів. Трапляються поздовжні і поперечні сколи з нуклеусів (26,6), а також сколи із знарядь, заполірованих від тривалого вживання (2). Пластин, їх уламків та перетинів, що служили заготовками для знарядь, 195. З них великих, широких (понад 1,4 см) — 16, середньошироких (0,8—1,4 см) — 105, малих (до 0,8 см) — 40. Ребристих пластин — 32.

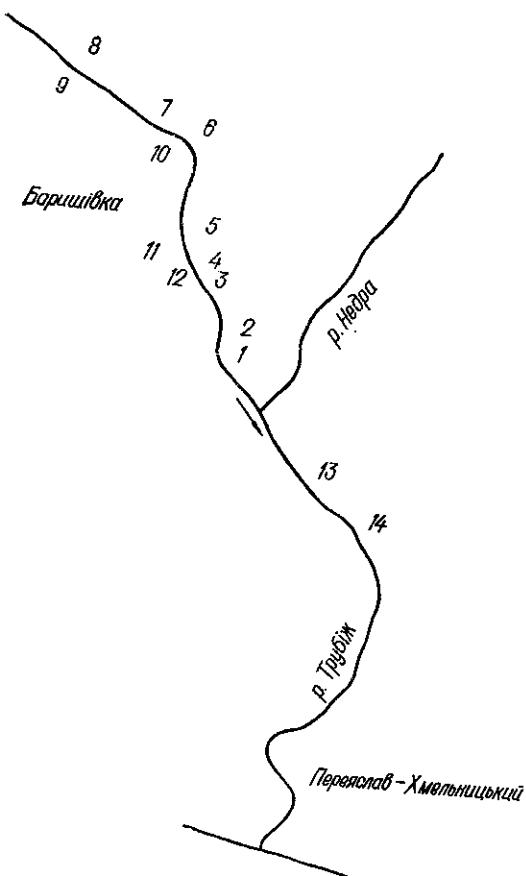

Рис. 1. Схема поширення пам'яток неолітичного часу в середній течії р. Трубеж:

1, 2 — с. Борщів, урочища Кут, Кленове; 3—5 — с. Коржі, урочища Рябці, Панський Кут, Бирки; 6 — хут. Хлопків, уроч. Кибал'чиця Левада; 7 — с. Селище, уроч. Бирки; 8, 9 — с. Гостролучча, уроч. Остролівка, біля Ляшенкового гаю; 10 — Барщівка, уроч. Острів; 11, 12 — с. Волошинівка, урочища Кут, Черняків Острів; 13 — с. Пристроми, уроч. Товарячий Гай; 14 — с. Вовчків, уроч. Великий Баличин

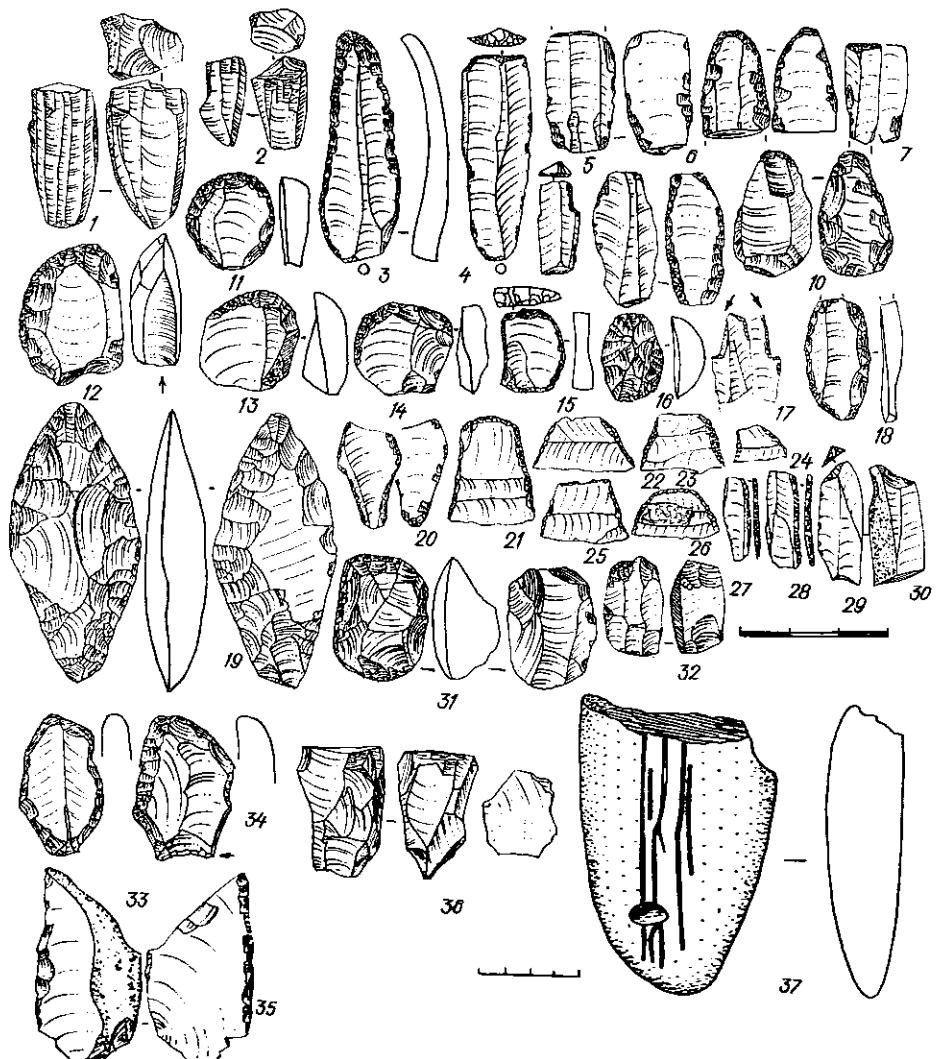

Рис. 2. Вироби з кременю та каменю з неолітичної стоянки біля с. Борщів, уроч. Кут (1—37)

Пластини з ретушшю в переважній більшості правильно ограновані. З 268 пластин, їх уламків та перетинів лише 15 належать до ребристих. Ретуш на знаряддях часто несистематична, інколи вони мають мікроретуш. Серед правильно огранованих пластин більшість становлять середньоширокі — 154, великих, широких — 24, малих — 21 (рис. 2, 7, 8). Досить численну групу знарядь (16) складають вкладиші з підтесуванням на черевці, кукрекського типу (рис. 2, 5, 6) і заполіровані від вживання вкладиші, можливо для серпів (3). До них тяжіють й оброблені по краях несистематичною ретушшю перетини пластин, часом — із заокругленими кутами. Ножі на пластинах, як правило, середніх розмірів, мають бічну загострюючу ретуш на одній чи двох поздовжніх гранях (рис. 2, 3, 4, 9). окремі з них мають пильчастий край, скребкоподібний або гострий кінець. Трапляються пластини з віймками. Досить велику кількість відщепів з несистематичною ретушшю (127) використовували як ріжучі знаряддя.

Численними в колекції є скребки на відщепах середніх розмірів. Пластинчастих — лише 15,6% всіх скребків (243). Серед відщепкових скребків виділяються такі типи: округлі (рис. 2, 11); напівокруглі з

ретушшю на одному або двох бічних краях, з кінцевобоковою ретушшю (рис. 2, 13); напівкруглі з ретушшю на три чверті обвода знаряддя (рис. 2, 14); неправильних обрисів. Досить часто скребки мають пологий, майже ріжучий край, що, на думку Л. Л. Залізняка, є характерною ознакою скребків пізнього неоліту Києво-Житомирського Полісся². Окрему досить численну групу (40) становлять малі й мініатюрні скребки діаметром 1—1,8 см (рис. 2, 15, 16). Більшість з них округлі та півокруглі з ретушшю на три чверті обвода знаряддя. Близько третини знарядь цієї групи виготовлені на коротких пластинах. Уламків скребків — 30. Скребла, великі неправильно огранені скребки, як правило, виготовлені на відщепах. Скobelі також переважно відщепкові.

Різців небагато (8). Переважають кутові. Два — на відщепах: плоский з виїмкою (рис. 2, 12) і масивний з кіркою жовна на спинці. Три на пластинах, один з них на мікролітичній (рис. 2, 17). Два різці серединні відщепкові, один боковий також на відщепі.

Вістря до стріл поділяються на три групи. Перша (3) — виготовлені на пластинах асиметричні вістря з чітко виділеним черешком (рис. 2, 20). Ретуш, як правило, несистематична. Друга (7) — листовидні пластини з крутою крайовою ретушшю (рис. 2, 18). Третя (3) — двобічно оброблені сплощаючою ретушшю відщепкові знаряддя підтрикутної форми з випуклою основою. Вістря спису видовжене, довжина його 5,6 см, ширина 2,5 см, мигдалеподібної форми, двобічно ретушоване сплощаючою ретушшю (рис. 2, 19).

Різчиків десять, чотири з них нуклеподібні, два пластиначасті, інші — відщепкові. Ретушшю оформлені лише ріжучий робочий край заготовок. Різаки на відщепах мають пряме (2) і дугоподібне (9) лезо. Один — трапецієподібної форми.

Геометричних мікролітів на стоянці небагато. Трапецій на пластинах — 29. Вони, як правило, симетричні, середньовисокі (23), трапляються й видовжені (5), високі (1), (рис. 2, 21—23, 25). Три з середньовисоких — мініатюрні, висотою 0,7—0,9 см (рис. 2, 24). На семи трапеціях, включаючи видовжену і високу, є крайова ретуш і на верхній основі, завдяки чому в ряді випадків вони сегментоподібні (рис. 2, 26). На видовженій пластинці виготовлено сегмент висотою 0,8 см.

Косих вістер на видовжених пластинах три. Пластиноч із скошеним краєм три, на одній ретушшю підправлені протилежні скошеному краї пластини, що створює своєрідний держачок знаряддя (рис. 2, 29). Спинників 4, два з них бондарихінського типу — із затупленою спинкою і краями (рис. 2, 27, 28).

У колекції є кілька сокироподібних знарядь на відщепах, робочі грані яких сформовані широкими сколами (рис. 2, 31). Виявлено також боковий скол з леза сокири—різака.

Серед інших типів знарядь варто згадати тесла. Одне відщепкове з дещо притуплюючою з боків і двобічною по лезу ретушшю, два виготовлені з нуклеусів (рис. 2, 36), одне з нуклеподібного уламка. Стамесок чотири. Одна з них мікролітична, виготовлена на короткій, досить високій пластинці. Її робоче лезо сформоване загострюючою ретушшю, черевце по краях підтесане з обох боків (рис. 2, 32). Є також знаряддя типу рабо. Свердло виготовлене на пластиначастому відщепі неправильних обрисів. Робоча частина проколок (6) на відщепах і пластинах має в перетині підтрикутну форму (рис. 2, 30, 35). Одна з розгорток виготовлена на невеликій пластинці, друга на великому відщепі з кіркою жовна. Ретушерів II, у трьох випадках для них використовувалися спрацьовані відщепкові скребки, ще у трьох — пластиначасті відщепи. Одне знаряддя зроблено на відщепковому трапецієподібної форми різаку з випуклим лезом. Відбійниками (7) звичайно служили спрацьовані багатоплощинні нуклеуси. Один з них великий, довжиною 5 см, ширину 3,2 см.

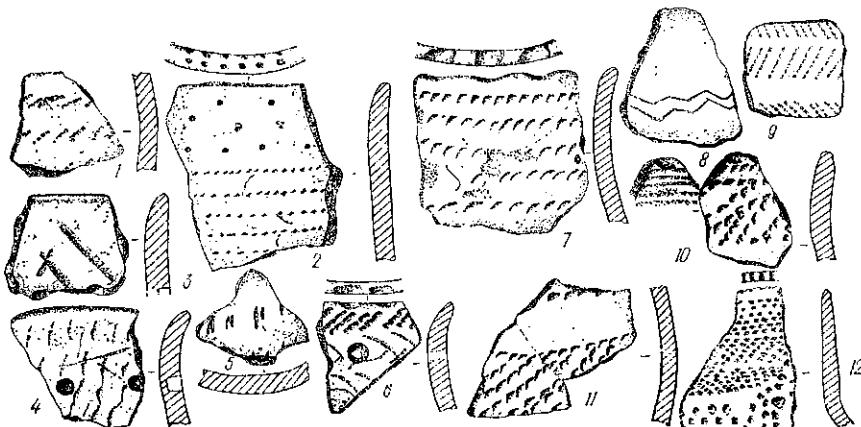

Рис. 3. Кераміка з неолітичної стоянки біля с. Борщів, уроч. Кут (1—12)

Досить численними є комбіновані знаряддя (18). Найчастіше це комбінація скребка і скобеля (6), скребка і вістря (4). Трапляються також: кутовий різець — різачка, різак — долотоподібне знаряддя. Часто поєднується і більше двох типів знаряддя — скребок, скобель і різачка (3). На широкому пластинчастому відщепі виготовлено скребок, скобель і кутовий різець, робоча грань якого утворена скоблено-дібною виїмкою (рис. 2, 34). Широка пластинка листоподібної форми була заготовкою одночасно для скребка, скобеля і ретушера (рис. 2, 33).

Серед скупчення кременю і кераміки знайдено половину талькового «човника». Він зламаний по глибокому поперечному жолобку. Довжина частини, що залишилась, — 10,5 см, висота 2,9 см. В розрізі він напівовальний, по центру орнаментований трьома глибокими поздовжніми борізdkами (рис. 2, 37). Це другий «човник», виявлений на Трубежі. Перший відомий з уроч. Загай біля колишнього с. Козинці³.

Зібрано 243 фрагменти кераміки. Переважною більшістю це стінки посудин, вінець лише 19, фрагменти дна не виявлено. За складом керамічного тіста можна виділити такі чотири групи.

1. Крихка, пориста, тонкостінна (0,6—0,9 см) кераміка червонуватого кольору з домішками нерозмочалених рослинних волокон, піску, інколи — зерен кровавику. Поверхня загладжена, з середини простежуються гребінчасті розчоси. З 41 фрагмента, що становить 16,8% усієї кераміки, 23 орнаментовані гребінцевим, переважно дрібнозубчастим штампом (рис. 3, 1), кілька — прокресленими перехресними лініями.

2. Щільна, порівняно з попередньою більш товстостінна (0,8—1,1 см) кераміка з домішками у великій кількості нерозмочалених рослинних волокон, а також піску, інколи — кровавику, переважно живутувато-бурого кольору. Поверхня загладжена, інколи — підтискована. З 70 фрагментів (28,8%) 31 належить одній посудині, орнаментованій горизонтальними рядами недбало виконаних відбитків гребінцевого дзвозубчастого великого косопоставленого штампу (рис. 3, 4). 13 фрагментів прикрашені прокресленими, часто — широкими, паралельними або перехресними лініями (рис. 3, 3). Зустрічається також орнамент у вигляді рядів підтрикутних наколів різного розміру, відбитків дрібнозубчастого, у тому числі «в ялинку» штампу, псевдогребінки, подекуди — комбінації окремих елементів орнаменту (рис. 3, 5). Під вінцями (а виявлено сім уламків) посудини мають один або два ряди глибоких, дрібних чи великих, здебільшого циліндричних за формує ямок. У ряді випадків вінця зверху, а інколи і по внутрішньому краю прикрашені відбитками розмочаленої палички (рис. 3, 2). Кераміка цієї групи належить великим, широко відкритим слабопрофільзованим

горщикам з прямими або дещо відігнутими назовні, потовщеними по краю, округлими чи зрізаними в середину вінцями.

3. Щільна, тонкостінна (0,6—0,9 см) червоно-буого кольору кераміка, часом з великими домішками піску, інколи — зерен кровавику. Рослинних волокон в тісті менше ніж в кераміці попередньої групи, інколи вони подрібнені. Поверхня загладжена. З 60 фрагментів (24,6%) 34 орнаментовані рядами гребінчастого дрібнозубчастого штампу, переважно «в ялинку» (рис. 3, 9). 17 фрагментів прикрашені горизонтальними і вертикальними рядами трикутичних наколів різного розміру (рис. 3, 7). Трапляється псевдогребінка. Привертає увагу уламок стінки посудини, прикрашений двома прокресленими паралельними лініями у вигляді зигзагу (рис. 3, 8). Під вінцями (5) зустрічаються глибокі наколи, по їх зрізу — рідкі видбитки розмочаленої палички (рис. 3, 6). Кераміка належить великим широко відкритим слабо-профільованим горщикам з відігнутими назовні округлими потоншеними вінцями.

4. Щільна, тонкостінна (0,6—0,8 см) кераміка з домішками в тісті піску, дрібного шамоту, інколи — зерен кровавику. Поверхня загладжена, з середини має широкі гребінцеві розчоси. Колір бурій, в нижній частині посудин — червоно-бурій. Орнамент 72 фрагментів (29,6%) складний, двох типів: горизонтальні смуги під кутом розміщених трикутичних густих наколів (рис. 3, 11) і зони густих дрібних наколів лопаточкою, горизонтальних рядів відбитків розмочаленої палички (рис. 3, 12). Вінця (8), як правило, прикрашені пальцевими ум'ятинами з двох боків по краю або густими насічками зверху, завдяки чому вони мають гофрований вигляд (рис. 3, 10, 12). Посудини цієї групи представлені більш розвинутими формами — великими горщиками з відігнутими назовні, часом широко, потовщеними чи зуженими вінцями, чітко виділеною шийкою.

Як уявляється, маючи багато спільногого між собою, вказані групи кераміки в той же час дають певну хронологічну характеристику стоянці в уроч. Кут. За складом тіста, орнаментацією, формами посудин аналогії другій і третій групам кераміки слід шукати в кераміці першого, другого типів з Микільської Слобідки, Віти-Литовської, другої групи — з Вишенько. Перша група типологічно дещо раніша за другу й третю. Четверта — найлінішіша для цього пункту і близька до пізньої кераміки дніпро-донецького типу з Пустинки, Вишенько.

Загальновизнаним є той факт, що серед знарядь раннього періоду дніпро-донецької культури, в тому числі в районі Київського Подніпров'я, важливу роль відіграють мікролітічні форми⁴. Виходячи з цього, до раннього етапу існування стоянки в уроч. Кут, певною мірою умовно, можна віднести знаряддя, що зберігають мезолітичні риси: пластинки з притупленою спинкою (спинники) і скощеним краєм, трапеції, мікроскребки і мікропластини, вкладиші кукрекського типу. З цією категорією знарядь можна пов'язувати першу групу кераміки. Більшість знарядь за аналогією з іншими пам'ятками Подніпров'я характерна для другого розвинутого періоду цієї культури і пов'язується з другою і третьою групами виявленої на стоянці кераміки. На заключному етапі перебування неолітичного населення в уроч. Кут (четверта група кераміки) більш типовими знаряддями були трапеції низької форми, великі правильні пластини, масивні округлі скребки на відщепах, підтрикутні вістря стріл з двобічним ретушуванням.

Ше один пункт з матеріалами неолітичного часу, Борщів, уроч. Кленове, виявлено за 300 м на схід від уроч. Кут, через невеликий гай, на протилежному розорюваному краю цієї ж піщаної гряди (рис. 1, пункт 2). Тут зібрано 20 кременів, 5 з них з повторною оббивкою. Відщепів 9, один нуклеподібний уламок, деякі з 6 пластин мають несистематичну ретуш. Цікава трапеціеподібна в перетині пластина з підтесуванням по черевцю (рис. 4, 1). Скребки кінцевобокові, на високому відщепі з кіркою живна і на пластинчастому відщепі (рис. 4, 2).

Пилка виготовлена також на пластинчастому відщепі, її робочий край утворений двобічною сплощаючою ретушшю (рис. 4, 3).

Фрагментів кераміки 36. Вони досить чітко поділяються на дві групи. Перша, 32 фрагменти, відповідає третій групі кераміки з уроч. Кут, але крім характерних для неї домішок в тісті трапляється товчений граніт. Переважає орнамент у вигляді рядів дрібнозубчастої гребінки, інколи — комбінацій елементів орнаменту, наприклад, під вінцями — перехресних відбитків гребінцевого штампу, а нижче — рядів навскіс поставленої дрібнозубчастої гребінки (рис. 5, 1) або відбитків гребінцевого штампу і прокреслених ліній. Зустрічаються відбитки великоузубчастого штампу «в ялинку» (рис. 5, 2). Друга група, 4 фрагменти, близька до четвертої групи кераміки з уроч. Кут. В її тісті майже повністю відсутня рослинна домішка, проте є шамот і подрібнена черепашка. В орнаментації повторюються мотиви описаної вище кераміки першої групи: горизонтальні ряди чи «в ялинку» відбитків дрібнозубчастого штампу. З середини стінки посудин мають розчоси.

Майже за 40 м на схід від цього пункту, більше до автотраси Київ—Харків, через неглибоку долинку, на краю піщаного підвищення, на невеликій (5 на 5 м) площині зібрано крем'яні знаряддя праці та неолітичну кераміку. Крем'яні вироби представлені вістрям стріл на пластинці (рис. 4, 4), уламком великого вістря, грані якого сформовані двобічною ретушшю, ретушером на спрацьованій пластинці довжиною 3,3 см з виїмкою і підтесуванням на черевці (рис. 4, 5), сколом з леза клиноподібної сокири, що повторно використовувався як скobel'я, кінцевим скребком на нуклеподібному уламку. Фрагментів кераміки 21. Вона аналогічна посудинам першої групи з уроч. Кленове з тією лише різницею, що відбитки дрібнозубчастого штампу насосились не тільки горизонтальними рядами, а й вертикально, під кутом (рис. 5, 3). Один фрагмент стінки щільний, майже без домішок рослинності в тісті, з середини і ззовні з слідами гребінчастих розчосів, орнаментований горизонтальними рядами двузубчастої гребінки.

Тривалий час збиралася кремінь за 3 км вище по Трубежу від уроч. Кленове на краю піщаного підвищення серед торфовища лівого берега ріки в уроч. Рябці поблизу с. Коржі (рис. 1, пункт 3). Спочатку на окремих видувах, потім на останцях піщаного кар'єра і нині на розорюваній низькій частині колишнього підвищення зібрано 2 668 кременів. Майже всі вони, 2 547 екз., походять з невеликої, розташованої у південній частині підвищення, ділянки площею близько 150 м². Цей пункт вже відомий в літературі як мезолітичний⁵, і аналіз зібраних на ньому матеріалів не входить в завдання даного повідомлення. Варто лише уточнити, що процент пластин тут досить високий — 22,4, мікролітичних пластин 18,3. Поряд з наконечниками стріл на пластинах, виконаних у постсвідерській та постаренсбургській техніці, вістрям типу Ставинога—Кудлаївка, середньовисокими, включаючи асиметричні на відщепах, трапеціями, виявлені косі вістря, пластини зі скосінним краєм. Привертає увагу наявність пластин з підтесуванням по черевцю та різців з плоским сколом, що може свідчити про певний вплив кукрекських традицій обробки кременю. Останні, а також вістря стріл з двобічною оббивкою, трапеції з підтесуванням, скребки з пологим ріжучим краєм, очевидно, синхронні виявленім тут окремим фрагментам неолітичної кераміки з домішкою рослинності в тісті і орнаментом у вигляді відбитків дрібнозубчастого штампу.

На відстані 1 км від уроч. Рябці, вище по Трубежу, на південносхідній околиці с. Коржі, в уроч. Панський кут (рис. 1, пункт 4), на чотирьох ділянках піщаного мису серед торфовища також збиралася типовий для мезолітичного часу кремінь. А. П. Савчук відносить цей пункт до ранніх на Потрубіжжі, на яких переважають мікропластини кудлаївського типу⁶. В той же час на більшій до нинішнього русла

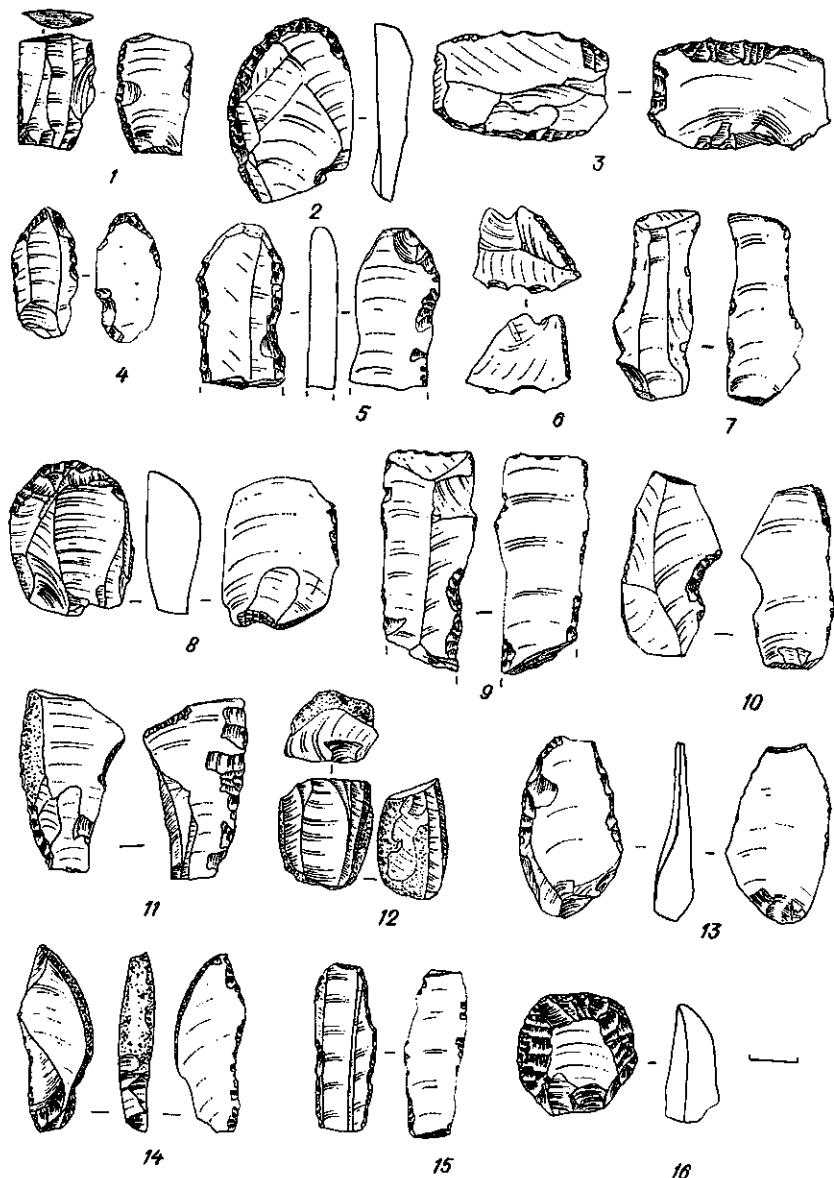

Рис. 4. Крем'яні вироби з неолітичних місцезнаходжень в поріччі р. Трубіж:
1—5 — с. Борщів, уроч. Кленове; 6—7 — с. Коржі, уроч. Бирки; 8—9 — хут. Хлопків,
уроч. Кибальчишина Левада; 10 — с. Гостролуччя, уроч. Остролівка; 11 — с. Гостролуччя,
урочище біля Ляшенкового гаю; 12—14 — Баришівка, уроч. Острів; 15 —
с. Волошинівка, уроч. Кут; 16 — с. Волошинівка, уроч. Черняків Острів

ріки дюні виявлено п'ять фрагментів стінок неолітичної посудини товщиною 0,8—1,0 см, що мають в тісті у значній кількості домішки нерозмочалених рослинних волокон, дрібної черепашки, подекуди цілих екземплярів, а також піску і зерен кровавику. Поверхня шерехата, світло-коричневого кольору, без орнаменту, випал слабкий. Ще на одній ділянці знайдено невеликий фрагмент стінки неолітичної посудини з орнаментом у вигляді глибоких дрібних ямок. Хоча в колекції з цього урочища є чимало крем'яних знарядь, зокрема виразні пластини з притуленим краєм, вістря стріл на пластинах, невеликі округлі високі скребки, певних підстав пов'язувати їх з описаною керамікою немає.

Південно-західна околиця с. Коржі, уроч. Бирки, до недавнього часу являла собою гряду високих дюн. 1971 р. при будівництві другої

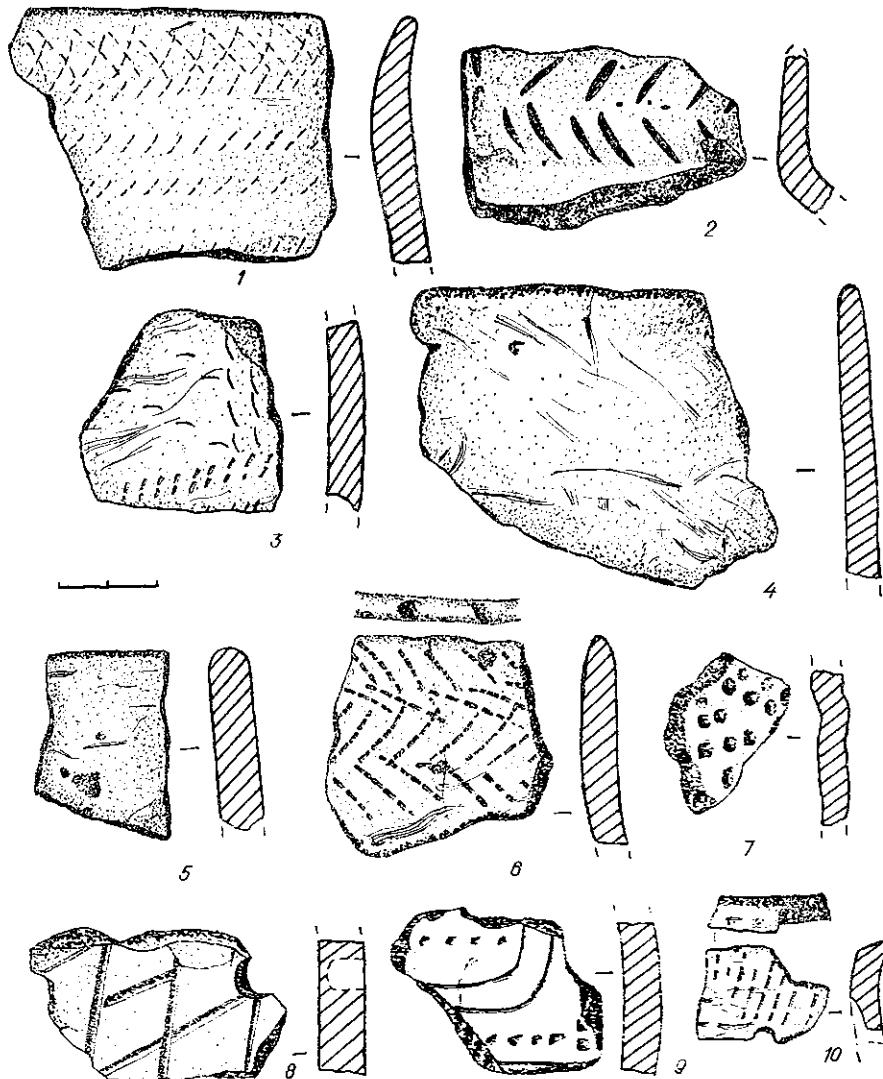

Рис. 5. Кераміка з неолітичних місцезнаходжень в поріччі р. Трубіж:
 1—3 — с. Борщів, уроч. Кленове, 4—5 — с. Коржі, уроч. Бирки, 6 — с. т. Хлопків, уроч. Ки-
 бальчиціна Левада, 7 — с. Гостролуячя, уроч. Остролівка, 8 — с. Волошинівка, уроч. Кут,
 9 — с. Вовчків, уроч. Великий Баличин, 10 — с. Вовчків, уроч. Великий Баличин

колії залізниці на ділянці Баришівка — Березань це місце було зни-
 щене піщаним кар'єром (рис. 1, пункт 5). Культурний шар з фраг-
 ментами неолітичної кераміки і кременем лишився на вузькій смужці
 низького краю підвищення, що перекривається шаром торфу. На краю
 однієї з колишніх високих дюн, близької до Трубежа, зібрано 97 фраг-
 ментів кераміки, з яких — 7 вінець. Їх можна розділити на дві групи.
 Перша — 45 фрагментів, крихка, тонкостінна (0,5—0,9 см) кераміка
 переважно коричневого, бурого кольорів. Поверхня загладжена, інколи
 підлощена. В тісті має у великій кількості нерозмочалені волокна рос-
 линності, черепашку, часом великі її уламки, пісок, зерна кровавику.
 В той час, коли зовнішня поверхня неорнаментована, внутрішня часто
 покрита глибокими розчосами гребінкою. Друга група, 51 фрагмент,
 відрізняється від першої щільністю черепка за рахунок зменшення
 кількості рослинності і черепашки і збільшення піску в тісті, хоча
 окремі фрагменти і мають значні їх домішки. Глибокі гребінцеві роз-
 чоси наносились не лише на внутрішню поверхню, а й інколи на шере-
 кату зовнішню. Крім того, два фрагменти орнаментовані рядами від-

битків дрібнозубчастої гребінки. Один фрагмент стінки посудини дещо щільніший і крашого випалу, ніж попередні, прикрашений паралельними рядами навскіс поставлених глибоких наколів. Уламки посудин першої і другої груп належали широкогорлим горщикам з прямими вінцями. Але якщо для першої край їх потоншений (рис. 5, 4), то для другої — просто закруглений (рис. 5, 5).

Очевидно, обидві групи кераміки з цієї ділянки стоянки в уроч. Бирки слід віднести до ранніх на Трубежі. Кераміка другої групи близька до струмельської на заключному етапі її розвитку.

Разом з керамікою тут виявлені конічний косоплощинний нуклеус, трапеціеподібні пластини, інколи асиметричні (рис. 4, 6), пластинки з притупленим краєм, пластини з ретушшю та їх уламки (рис. 4, 7), скребки кінцеві та на аморфних відщепах.

Три фрагменти кераміки з домішкою рослинності і черепашки в тісті, близької до першої групи, виявлені на краю іншої високої дюни в уроч. Бирки, у видуві на місці землянки воєнного часу. А. П. Савчуком опубліковані крем'яні знаряддя, зокрема трапеції, одна з них злегка підстругана, мініатюрна двобічно-оброблена сокирка з жолобчастим лезом⁷.

Вверх по Трубежу, за 5 км від с. Коржі до хут. Хлопків, тягнеться величезний дюнний масив, ширина якого досягає в окремих місцях 1,5 км. У 1905 і 1929 рр. він засаджений сосною, і тому спостереження велись лише у заплавній його частині. Свідченням того, що у неолітичний час людина перебувала і на цій ділянці берега ріки, є знайдені біля залізничної платформи «Коржі», на місці нинішнього садового кооперативу «Трубіж», окремі фрагменти кераміки з домішкою рослинності і черепашки в тісті і розчосами по внутрішній поверхні.

Єдиний пункт в межах Трубежа, де матеріали неолітичного часу виявлені на краю чорноземного плато, це уроч. Кибалъчишина левада біля хут. Хлопков (рис. 1, пункт 6). Тут досліджено цікаве поселення черняхівської культури⁸. Кремінь і кераміка концентрувались на невеликій площі по краю плато. Виявлено багатоплощинний аморфний нуклеус, кінцевий (рис. 4, 8), кінцевобічні скребки на відщепах (інколи енеолітичного виду), пластини (рис. 4, 9) та їх уламки, долотоподібне знаряддя на відщепі, комбіноване знаряддя скребок—скobel’ — відбійник. Тут же знайдено три фрагменти, очевидно однієї посудини, два з них — уламки закруглених, дещо потоншених по краю вінець (рис. 5, 6). В тісті є домішки рослинності, пісок, зерна кровавику. Поверхня загладжена, світло-коричневого кольору, уламки орнаментовані густими відбитками дрібнозубчастого штампу «в ялинку». По зразу вінець розмочаленою паличкою нанесені рідкі відбитки так званої котячої лапки. На відстані 3,5 см від краю вінець зроблено глибокі ямки. Уламки цієї посудини, як і крем'яні знаряддя, близькі до матеріалів третьої групи з с. Борщева (уроч. Кут).

В уроч. Бирки біля с. Селище (рис. 1, пункт 7) на краю великого дюнного масиву, засадженого у 60-і роки сосною, на трьох ділянках зібрано колекцію з 577 кременів, з яких 179 знарядь (31%). Скребків, у тому числі невеликих високої форми, більше, ніж пластин з ретушшю. Трапляються також пластини з притупленим краєм, трапеції, переважно асиметричні, іноді — на відщепах, вістря постсвідерського типу, проколки, ретушер. В цілому цей комплекс — типово мезолітичний. Як і на стоянці поблизу с. Коржі, уроч. Панський кут, тут не виявлено крем'яних виробів, які можна було б напевно пов’язувати із знайденим поодиноким фрагментом неолітичної кераміки.

На захід від с. Гостролуччя в уроч. Остролівка (рис. 1, пункт 8) на підвищенні серед торфовища вздовж дренажної канави зібрано 9 фрагментів стінок кількох неолітичних посудин. Сім з них (товщиною 0,7—0,9 см) крихкі, обкатані, червоно-бурого кольору, мають в тісті нерозмочалені рослинні волокна, пісок, інколи — дрібно товчений граніт, зерна кровавику, неорнаментовані. Один обкатаний

фрагмент (товщиною 0,6 см) більш щільний, домішок рослинності в тісті менше, прикрашений рядами зубчастого штампу. Привертає увагу фрагмент з характерним ямковим орнаментом (рис. 5, 7). Ямки нанесені недбало. Внутрішня поверхня горбкувата від негативів ямок. У тісті рослинність не простежується. В цілому кераміка з цього пункту близька до кераміки першої групи з уроч. Кут біля с. Борщів. Зібраний тут кремінь переважно енеолітичний. З цією керамікою можна розглядати лише пластину з ретушшю і виїмкою (рис. 4, 10).

На правому березі р. Трубіж навпроти с. Гостролуччя біля Ляшенкового гаю (рис. 1, пункт 9), на невеликому підвищенні вздовж дренажної канавки серед торфовища зібрано 13 фрагментів неолітичної кераміки. 10 з них крихкі, тонкостінні (0,5—0,8 см), жовто-бурого кольору, з домішкою нерозмочалених рослинних волокон, піску, черепашки, зерен кровавику в тісті. Черепок трьох фрагментів більш щільний, на відміну від названої кераміки, без черепашки, але з більшою кількістю піску в тісті. Один з них орнаментований рядами відбитків розмочаленої палички. На цьому пункті знайдено пластину з ретушшю, що могла використовуватись як пилка (рис. 4, 11), уламок кінцевого скребка з пологим ріжучим краєм. Розглянуті матеріали, як і з уроч. Остролівка, близькі до першої групи кераміки з уроч. Кут поблизу с. Борщів.

Біля шлюзу № 8 на р. Трубіж, на повороті ріки, на розорюваному піщаному підвищенні за 2 км на північ від Барішівки, в уроч. Острів (рис. 1, пункт 10) зібрано невелику колекцію (37 екз.) кременю, який можна вважати неолітичним. Нуклеус (рис. 4, 12) невеликий, призматичний, однобічний, косоплощинний. Нуклеподібних уламків 2, відщепів 8, уламків кременю 2. Серед знарядь переважають пластини та їх уламки (13), 7 з них з ретушшю (рис. 4, 13). Скребки (2) невиразні, неправильних обрисів. Відщепів з слідами утилізації 3. Вістря стріли на пластині виконано у постсвідерській техніці (рис. 4, 14). Ще одне вістря зроблене на пластинчастому відщепі, для відбійника використано спрацьований скребок.

Виявлено три фрагменти стінок і вінець неолітичних посудин. Стінки без орнаменту, черепок їх щільний з домішками нерозмочалених рослинних волокон, піску, зерен кровавику, один з них має розчохи на внутрішній поверхні, а зовнішня підліскована. Фрагмент відігнутого назовні потоншеного по краю вінця має складний орнамент: по краю — пальцеві вдавлення, під вінцями — вертикально поставлені відбитки зубчастого штампу; в 2,2 см від краю — широкі і глибокі ямки. Ця кераміка близька до кераміки третьої групи з уроч. Кут поблизу с. Борщів.

На південній околиці с. Волошинівка на лівому березі р. Ільті (притоці Трубежа) в уроч. Кут (рис. 1, пункт 11), на краю піщаного підвищення виявлено два фрагменти стінок неолітичних посудин. Один з них товстостінний (1 см), черепок щільний, в тісті має великі домішки рослинності, а також пісок, зерна кровавика, поверхня загладжена, світло-коричневого кольору, орнамент — у вигляді сітки з широких прокреслених ліній (рис. 5, 8). Другий — тонкостінний (0,6 см), обкатаний, жовто-коричневого кольору, з домішками рослинності та піску, орнаментований відбитками гребінчастого штампу. Тут же знайдено ножеподібну пластину (рис. 4, 15), скребок-скобель на відщепі.

У 700 м від цього пункту при впадінні р. Ільті в Трубіж в уроч. Черняків Острів (рис. 1, пункт 12) на підвищенні зібрано 15 кременів, 4 з яких — з повторною оббивкою, зокрема скребки на відщепах, — округлий з ретушшю на три чверті обвода і пологим ріжучим краєм (рис. 4, 16), кінцевий неправильних обрисів, бічний підокруглий, невелике долотоподібне знаряддя. Слід відзначити, що 1974 р. А. П. Савчуком зібрано на цьому пункті близько 100 кременів, як він вважає, мікролітичного типу, серед них 7 трапецій, 30 скребків⁹. Проте, оче-

видно, саме до такого типу кременю, а не до пізнього, тяжіє фрагмент стінки посудини товщиною 0,9 см, щільний, з нерозмочаленою рослинністю і піском в тісті, із загладженою поверхнею бурого кольору і складним геометричним орнаментом у вигляді паралельних тонких прокреслених хвилястих ліній і рядів підтрикутних наколів біля них (рис. 5, 9). Аналогії такого типу посудин відомі на пам'ятках бугодністровської культури, зокрема на поселенні Базьків Острів біля с. Скибінці.

І далі вздовж правого берега ріки інколи трапляються окремі фрагменти неолітичної кераміки. Зокрема, неподалік автотраси біля с. Борщів разом з невиразними відщепами кременю виявлено фрагмент стінки посудини з орнаментом у вигляді паралельних рядів наколів.

В уроч. Товарячий Гай поблизу с. Пристроми на краю невеликої, ледве помітної серед торфяного поля, дюни А. П. Савчуком зафіксований ще один пункт (рис. 1, пункт 13) з фрагментами неолітичної кераміки і крем'яними знаряддями, серед них — двобічно оброблений наконечник дротика наближено листоподібної форми¹⁰.

1962 р. в уроч. Великий Баличин на одній з невеликих дюн серед торфовища біля с. Вовчків (рис. 1, пункт 14) виявлено 5 фрагментів стінок і одні вінця тонкостінної (0,7 см) посудини з загладженою поверхнею сіро-коричневого кольору з домішкою нерозмочалених рослинних волокон, піску в тісті. П'ять з них орнаментовані відбитками дрібнозубчастого штампу, часом «в ялинку», Відігнуті назовні вінця (рис. 5, 10) прикрашені відбитками такого ж навскіспоставленого штампу, його край — відбитками розмочаленої палички. Характерно, що у великій колекції кременю мезолітичного виду¹¹, зібраний А. П. Савчуком в цьому урочищі, виявлено і «підстругану» трапецію¹².

Розглянуті вище матеріали з 14 місцевонаходжень в середній течії р. Трубіж свідчать про інтенсивне заселення цієї території в неолітичний час. Як в цілому в Київському Подніпров'ї, тут неолітична культура дніпро-донецького типу формувалась на місцевій мезолітичній основі, зокрема на основі пам'яток таценки-кудлаївської культури. На 7 пунктах (с. Коржі, уроч. Рябці, Панський кут, Бирки; с. Селище, уроч. Бирки; с. Волошинівка, уроч. Черняків Острів; с. Пристроми, уроч. Товарячий гай; с. Вовчків, уроч. Великий Баличин) виявлені мезолітичні і неолітичні шари. Слід вказати, що на відомих нині як мезолітичні місцевонаходженнях з переважанням геометричних мікролітів (с. Коржі, уроч. Рябці, Бирки; села Волошинівка, Пристроми, Вовчків) зафіксовано виразні неолітичні форми знарядь та кераміку, інколи у великій кількості. В той же час досить відчутним було проникнення на досліджувану територію південних культур — кукрекської (с. Борщів, уроч. Кут, Кленове; с. Коржі, уроч. Рябці) та бугодністровської (с. Волошинівка, уроч. Черняків Острів). Мав місце також вплив пам'яток типу Струмеля і, можливо, лисогубівської культури (с. Коржі, уроч. Бирки).

Значна кількість виявлених місцевонаходжень існувала на розвинутому етапі неоліту, а на двох пунктах — с. Борщів, урочища Кут і Кленове — вони відомі і на заключному пізньому етапі розвитку неоліту.

Крем'яний інвентар розглянутих пам'яток типологічно єдиний і характеризується мікролітізмом, нерозвинutoю макролітичною технікою. Дефіцит сировини визначає значну утилізацію кременю. Кераміка, за виключенням виділеної в найпізнішу типологічно групу, в тісті мала домішку нерозмочалених волокон рослинності, піску, інколи черепашки, зерен кровавику. Найпоширенішим видом орнаменту були горизонтальні ряди чи «в ялинку» відбитків дрібнозубчастої гребінки, трикутних наколів, прокреслених ліній.

В цілому комплекс крем'яних виробів і кераміки неолітичних місцевонаходжень середньої течії р. Трубіж слід відносити до пам'яток

дніпро-донецького типу, а саме до виділеної останнім часом києво-черкаської культури дніпро-донецької етнокультурної області.

Описана група пам'яток цікава тим, що її матеріали дають змогу на основі типологічного зіставлення між собою і з опорними поселеннями Київського Подніпров'я виділяти етапи існування неоліту даної території. Досить чітко простежується переходний від пізнього мезоліту до раннього неоліту інвентар, комплекси раннього, розвинутого та пізнього неоліту. Слід підкреслити, що розглянуті матеріали мають деяку специфіку порівняно з раніше відомими комплексами Київщини. Насамперед це стосується більшої різноманітності форм крем'яних виробів, невеликого процента накольчастої орнаментації посуду, появи перехресних відбитків зубчастого штампу під вінцями горщиків. Така своєрідність викликала, очевидно, існуванням культурних контактів з неолітичними племенами Подесення та Сіверського Дінця.

Ю. В. КОСТЕНКО, Е. Н. ТИТОВА

Неолитические памятники на р. Трубеж

Резюме

Авторы статьи вводят в научный оборот новые неолитические памятники Киевского Поднепровья, дают их культурную интерпретацию. На основании типологического анализа они приходят к выводу, что комплекс кремневых изделий и керамики неолитических местонахождений среднего течения р. Трубеж следует относить к бытовавшим на памятниках днепро-донецкого типа выделенной в последнее время киево-черкасской культуры. Формирование ее в этом районе проходило на основе памятников таценки-кудаевской культуры. В то же время ощутимым было влияние курекской и буго-днестровской культур, а также памятников типа Струмеля.

- ¹ Зализняк Л. Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья. — Кіев, 1984. — С. 19.
- ² Зализняк Л. Л. Неолітичні пам'ятки р. Здвиж // Археологія. — 1979. — № 31. — С. 59.
- ³ Сікорський М. І., Савчук А. П. Знахідки в с. Козинці Переяслав-Хмельницького р-ну // Там же. — 1971. № 4. — С. 66.
- ⁴ Археологія Української РСР. — Т. 1. — К., 1985. — Т. 1. — С. 161—162; Зализняк Л. Л. Неолітичні пам'ятки р. Здвиж. — С. 61.
- ⁵ Савчук А. П. Нові мезолітичні стоянки в Київському Подніпров'ї // Археологія. — 1974. — № 18. — С. 49—50; Савчук А. П., Костенко Ю. В. Дослідження археологічних пам'яток у Барішівському р-ні Київської обл. // Там же. — 1977. — № 22. — С. 106—107; Телегін Д. Я. Памятники епохи мезоліта на території Української СРР. — Кіев, 1985. — С. 161.
- ⁶ Савчук А. П. Нові мезолітические памятники в Среднем Поднепровье // СА. — 1975. — № 4. — С. 93—94, 97.
- ⁷ Савчук А. П. Нові мезолітичні стоянки... — С. 50—51.
- ⁸ Костенко Ю. В. Пам'ятки I тис. н. е. в поріччі р. Трубіж // Археологія. — 1978. — № 28. — С. 99—112.
- ⁹ Савчук А. П., Слюсар В. И. Мезолитические стоянки на р. Трубеж // АО 1975. — М., 1975. — С. 350.
- ¹⁰ Савчук А. П. Нові мезолітичні стоянки... — С. 49.
- ¹¹ Телегін Д. Я. Памятники епохи мезоліта... — С. 154.
- ¹² Савчук А. П. Нові мезолітичні стоянки... — С. 49.

М. П. ОЛЕНКІВСЬКИЙ

Сергіївка II — неолітична пам'ятка у Північному Присиваші

Вивчення Присиваші розпочалось у 50-х роках, розвідками під керівництвом Ю. Г. Колосова¹, в результаті яких було відкрито перші пам'ятки кам'яного віку, представлені неолітичними пунктами. О. А. Щепинський² та М. П. Тельнов продовжили дослідження пам'яток кам'яного віку в цьому районі. Особливу увагу привертають мустьєрські

місцезнаходження, виявлені О. А. Щепинським³. Дослідження проводились у Південному Присиваші, на кримському узбережжі.

Північне Присиваші тривалий час лишалося однією з недосліджених ділянок степів Північного Причорномор'я. У 60-х роках розвідки проводив О. М. Лесков. 1976 р. співробітниками Херсонської експедиції ІА АН УРСР зібрана нечисленна (135 кременів) колекція мезолітичних та неолітичних виробів біля с. Сергіївка Новотроїцького р-ну Херсонської обл.⁴ З 1977 р. цей район вивчався автором даної публікації⁵, внаслідок чого було виявлено, вперше у Присиваші, пам'ятки пізнього палеоліту та цілого ряду мезолітичних та неолітичних пунктів, серед них — Сергіївка II.

Пам'ятка Сергіївка II відкрита 1979 р. за 0,2 км на південний захід від села. Культурний шар пам'ятки повністю розмитий водами Сивашу. Крем'яні вироби та дрібні уламки кісток зібрано на дні Сивашу, де вони були спроектовані після розмиву берега, а також частково на поверхні конусу виносів балки. Загальна площа зборів археологічного матеріалу становить близько 100×250 м вздовж берега Сивашу та навпроти лівого мису впадаючої в нього балки.

Зібрана колекція крем'яних виробів налічує 1458 екз. Більшість кременів патинізовано. Сировиною був високоякісний кремінь, переважно сірий, а також у значній мірі чорний.

Техніка розщеплювання характеризується такими показниками:

пластини (у тому числі вироби з повторною обробкою)	— 568 (39%)
відщепи — “ ”	— 805 (55%)
нуклеуси (у тому числі сколи та уламки)	— 13 (1%)
відходи (у тому числі луски, уламки, сколи)	— 72 (5%)

Типологічно колекція поділяється на такі групи:

нуклеуси	— 4
одноплощинний торцевий на відщепі	— 1
одноплощинний призматичний	— 1
двоплощинний	— 1
плоский	— 1
вироби з повторною обробкою (у тому числі на пластинах	— 172;
на відщепах — 93)	— 265 (18%)
трапеції	— 9
сегменти	— 4
ромб	— 1
вістря	— 6
пластиинки та мікропластиинки з притупленим краєм	— 10
пластиинки зі скошеним кінцем	— 11
пластиинки з поперечною ретушшю	— 3
пластиинки з віймками	— 8
відщепи з віймками	— 2
пластиинки з ретушшю по двох краях та краю	— 4
пластиинки з зустрічною сплощаючою ретушшю по краю	— 2
пластиинки з підтескою	— 3
вироби з підтескою кінців	— 3
наконечники з двобічною обробкою	— 10
свердо-розвертка	— 1
скребки	— 53
різці та псевдорізці	— 7
пластиинки з ретушшю	— 79
відщепи з ретушшю	— 46
вироби з слідами спрацьованості (ретушери?)	— 3
пластиинки	— 396 (27%)
вужчі 8 мм	— 39
8—15 мм	— 324
ширші 15 мм	— 33
відщепи	— 712 (49%)
луски	— 33
осколки	— 29
уламок плитки	— 1
реберчасті сколи	— 7
різцеві сколи	— 2

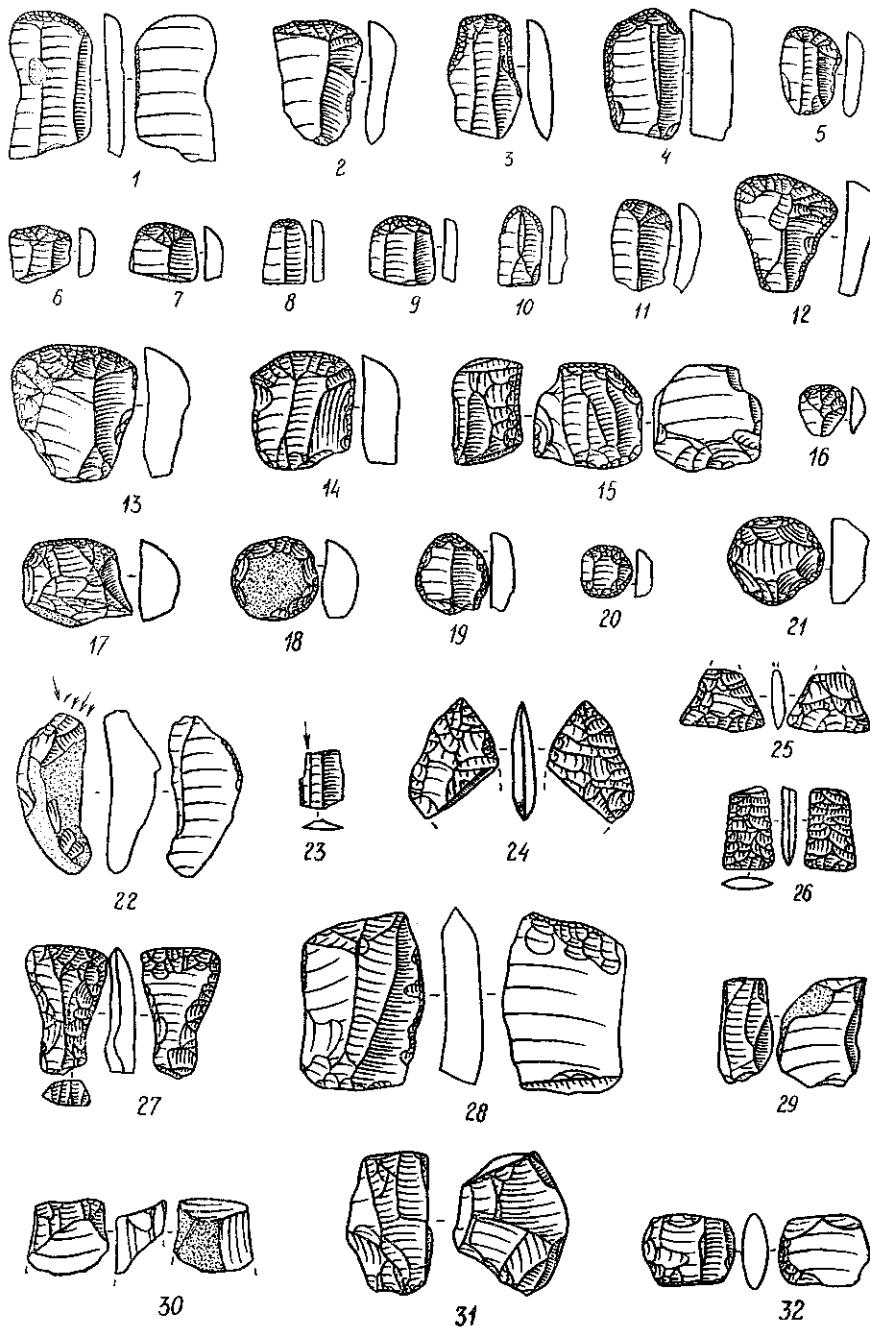

Рис. 1. Крем'яний інвентар:

1—21 — скребки, 22, 23 — різці, 24—26 — наконечники, 27, 28 — рублячі знаряддя, 29—32 — нуклеуси

Нуклеуси нечисленні, але різноманітні (рис. 1, 29—32). Серед них є одноплощинні (рис. 1, 29, 30), двоплощинні зі скошеними площадками (рис. 1, 31), плоский (рис. 1, 32).

Характерною рисою комплексу є геометричні мікроліти, представлені сегментами, трапеціями та ромбом. Сегменти усі середньовисокі. Типологічно вони різноманітні — один оброблений дрібною ретушшю по дузі (рис. 2, 1), два оброблені крутою високою ретушшю (рис. 2, 2, 4), і ще один — сплошуючою ретушшю по вершині (рис. 2, 3).

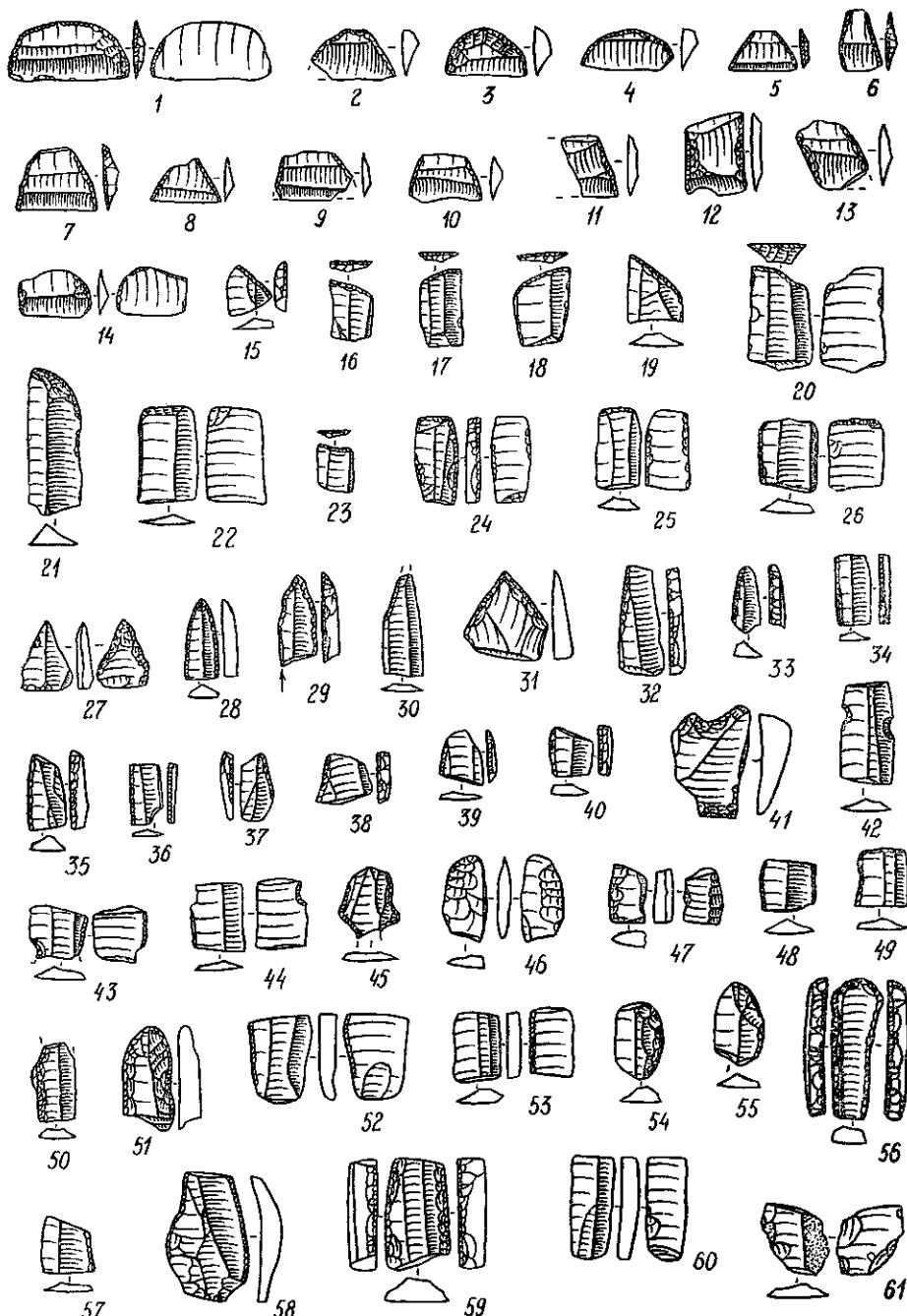

Рис. 2. Крем'яний інвентар:

1—4 — сегменти, 5—12 — трапеції, 13 — ромб, 14—21, 55 — пластинки зі скосеним кінцем, 22—23 — пластинки з поперечною ретушшю, 24—26, 56 — пластинки з ретушшю на двох краях та на кінці, 27—31 — вістря, 32—40 — пластинки з притупленим краєм, 41 — відщеп з війкою, 42—45 — пластинки з війками, 46, 47 — пластинки з зустрічною сплошуючою ретушшю по краю, 48—54, 57—59 — пластинки з ретушшю, 60, 61 — пластинки з підтескою

Трапеції майже виключно оброблені крутою ретушшю (рис. 2, 5—11). Лише 1 екз. має краї оброблені сплошуючою ретушшю (рис. 2, 12). Сім трапецій — середньовисокі, переважно симетричні, дві — високі. Ромб невиразний, представлений уламком (рис. 2, 13).

Пластинок зі скосеним ретушшю кінцем (рис. 2, 14—21, 55) досить багато. Дещо переважають серед них екземпляри з округлоско-

шеним кінцем. Є у комплексі пластинки з поперечною ретушшю (рис. 2, 22, 23), а також з ретушшю по двох краях та на кінці (рис. 2, 24—26).

З шести вістер (рис. 2, 27—31) п'ять виготовлені з пластинок і одне з відщепа. Одне вістря косоретушоване, інші — симетричні з обробкою двох країв. Досить численною категорією знарядь несподівано для даного комплексу виявилися пластинки з притуленим краєм (рис. 2, 32—40). Їх виявилося більше, ніж пластинок з віймками (рис. 2, 42—45). Є у колекції два відщепи з віймками (рис. 2, 41). Цікаві два своєрідних вироби, у яких зустрічно сплощаючою ретушшю пригострений один з країв (рис. 2, 46, 47). Численні у комплексі пластинки (рис. 2, 48—54, 57—59) та відщепи з ретушшю. Є також три пластинки з підтескою черевця (рис. 2, 60, 61), що нагадують вкладиші кукрекського типу.

Скребки (рис. 1, 1—21) — одна з найчисленніших та найвиразніших категорій знарядь у комплексі цієї пам'ятки. 27 з них виготовлені на відщепах та 26 на пластинках (7 з них на цілих та 15 на перетинах і уламках). Достатньо численні кінцеві скребки на відщепах (10 екз.) та безформні на відщепах (9 екз.). Серією представлені підокруглі скребки, з яких 6 виготовлено з відщепів та 2 з пластинок.

Різці нечисленні та невиразні (рис. 1, 22, 23). Вони складаються з таких категорій — серединні (3), бічні (2) та на куту пластинки (2).

Великою кількістю представлені наконечники з двобічною обробкою (рис. 1, 24—26). Цілі екземпляри серед них відсутні. Особливий інтерес представляє уламок листоподібного наконечника (рис. 1, 24). Решта уламків належить підтрикутним виробам або невизначені.

Цікавий факт наявності у комплексі трьох «рублячих» знарядь (рис. 1, 27, 28). Два з них виготовлені з великих пластин, один з відщепа. Крім перерахованих категорій знарядь знайдені також свердловозвертка та 3 ретушери.

Етнокультурна інтерпретація Сергіївки II не викликає особливих труднощів. Аналіз комплексу крем'яних виробів дає можливість зробити висновок, що це типова кримська неолітична пам'ятка. Цей висновок передусім ґрунтуються на наявності у комплексі таких виробів, як сегменти (у тому числі з плоскою вершиною), пластинки з віймками, плоский нуклеус, переважанні кінцевих скребків на пластинках⁶ та інших даних. Дещо незвичним для неоліту Криму є значний процент пластинок з притуленим краєм. Як аналогію можна навести матеріали комплексу верхнього шару стоянки Олексіївка I з степів Східного Криму⁷. Певна схожість з комплексом Сергіївки II простежується серед матеріалів стоянок Таш-Аїр I (VI шар)⁸, Аджі-Коба II⁹ та інших у гірському Криму. Можливо, близька до цього кола пам'яток і стоянка Зуя I у передгірському Криму¹⁰.

Складніше вирішити питання з датуванням Сергіївки II. Періодизація кримських пам'яток з мікролітичними комплексами ще остаточно не вирішена та потребує уточнення. Комплекс Сергіївки II у цілому має ранньонеолітичний вигляд. Тому при його інтерпретації можна було б піти традиційним шляхом — вважати пам'ятки ранньонеолітичною, а двобічно оброблені наконечники віднести до більш пізньої домішки (енеоліт — доба бронзи). Але факт наявності підібних наконечників і в аналогічних комплексах інших пам'яток (Олексіївка I, шар I; Аджі-Коба II) насторожує. На користь одночасовості сергіївських наконечників всьому комплексу може вказувати також залягання їх по усій площі зборів, виготовлення їх з тієї ж сировини, що й інших виробів, аналогічна патинізація та, нарешті, що немаловажно, наявність лише їх уламків. Таким чином, можливі й інші висновки відносно інтерпретації Сергіївки II. По-перше, пам'ятки цього типу можуть датуватися пізнім неолітом (а не раннім, як вважають деякі дослідники). Цей висновок може бути правомірним, якщо враховувати консерватизм у розвитку мікролітичних культур Криму протягом довгого періоду¹¹. По-друге, на заключній стадії раннього неоліту

Криму могли вже використовуватись двобічно-оброблені наконечники. Правомірність одного з цих трьох висновків може бути підтверджена тільки у результаті подальших досліджень.

Сергіївка II — перша пам'ятка гірсько-кримської неолітичної культури — відкрита за межами кримського півострова. Її матеріали можуть у подальшому допомогти вирішенню проблем взаємозв'язку населення материкового Північного Причорномор'я та Криму. Особливу увагу у цьому плані викликає наявність у комплексі значної кількості пластинок з притуленим краєм, більш характерних для степового неоліту, що, можливо, є наслідком контакту населення.

Н. П. ОЛЕНКОВСКИЙ

Сергеевка II — неолитический памятник в Северном Присивашье

Резюме

Северное Присивашье до сих пор является одним из наименее изученных в археологическом плане районов Северного Причерноморья. В 1979 г. автором публикации среди других памятников открыта стоянка Сергеевка II. На основании анализа коллекции кремневых изделий сделан вывод, что это типичный неолитический памятник горно-крымской культуры. Поставлен вопрос о необходимости дополнительных исследований для решения проблем хронологии этого и аналогичных ему памятников. Высказано предположение, что некоторые особенности комплекса изделий могут указывать на контакты между неолитическим населением Крыма и степного Северного Причерноморья.

- ¹ Колосов Ю. Г. Разведки памятников неолита и бронзы в степном Крыму // КСИА АН УССР. — 1956. — Вып. 6. — С. 22—26.
- ² Щепинский А. А. Работы Северо-Крымской и Крымской охранно-археологической экспедиции // АО 1970. — М., 1971. — С. 232—233.
- ³ Щепинский А. А. Палеолитические местонахождения крымского Присивашья // Исследование палеолита в Крыму. — Киев, 1979. — С. 172—181.
- ⁴ У колекцію, вірогідно, об'єднані матеріали із зборів на різних пунктах. Складність та, можливо, змішаність колекції відзначалась також авторами публікації матеріалів цього пункту. Кубышев А. И., Станко В. Н. Следы мезолита и неолита в Присивашье // Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья. — Киев, 1981. — С. 85—91.
- ⁵ Оленковский Н. П. Работы на Сиваше и Нижнем Днепре // АО 1979. — М., 1980. — С. 314—315.
- ⁶ Даниленко В. Н. Неолит Украины. — Киев, 1969. — С. 20.
- ⁷ Мацкевич Л. Г. Мезолит и неолит Восточного Крыма. — Киев, 1977. — С. 97—99.
- ⁸ Крайнов Д. А. Пещерная стоянка Таш-Аир I как основа для периодизации последней палеолитических культур Крыма. — М., 1960. — С. 91—98, 150—154.
- ⁹ Яневич О. О. Нові дослідження стоянок Аджі-Коба в Криму // Археологія. — 1984. — Вип. 46. — С. 97—100.
- ¹⁰ Векилова Е. А. Неолитическая стоянка Зуя I под Симферополем // КСИА АН СССР. — 1964. — Вып. 97. — С. 33—38.
- ¹¹ Даниленко В. Н. Неолит Украины... — С. 20.

Д. Я. ТЕЛЕГІН

Кераміка раннього енеоліту типу Засухи в Лісостеповому Лівобережжі України

В степовому і лісостеповому межиріччі Дніпра і Сіверського Дінця відомий час відомо ряд груп пам'яток, які характеризуються особливим складом кераміки. В нижньому Подніпров'ї після зникнення неолітичних могильників типу Маріуполя з'являються пам'ятки нижньомихайлівського типу, а дещо північніше — поселення і могильники середньостогівської культури. Крім того, тут поширювались своєрідні поховання в кам'яних ящиках і могильники, виділені нами в окремий новоданиїлівський тип (Новоданиїлівка, Петро-Свистунове, Чаплі, Яма, Ворошиловград, тощо) ^{1—5}.

У процесі польових досліджень останнього десятиріччя, зокрема експедиції «Дніпро—Донбас» в басейні рік Орелі (ліва притока Дніпра) і Береки (права притока Сіверського Дінця) стало очевидно, що на межі степу і лісостепу Лівобережжя України може бути виділена ще одна група пам'яток із своєрідною керамікою типу Засухи.

Поселення в уроч. Засуха поблизу селища Перещепине Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл. на Орелі виявлено розвідкою 1971 р. Тут під керівництвом автора і І. В. Кравець у 1973—1975 рр. проведені стаціонарні розкопки; розкрита площа поселення — близько 250 м².

Поселення займає невелике відокремлене підвищення в заплаві лівого берега р. Орелі. Висота місцезнаходження над літнім рівнем ріки 3—5 м. Для стратиграфії поселення характерна наявність гумусного шару товщиною до 1,2—1,3 м, що залягає на супішаному материкову світлого кольору. В нижній частині гумусу простежується прошарок сіrozольного кольору товщиною до 50 см. Знахідки виявлено в гумусному шарі і сіrozольному прошарку. Всього на поселенні зібрано близько 2 тис. знахідок, насамперед керамічних. Серед останніх переважає особлива гребінцева кераміка, яку тут ми виділяємо в окремий тип, а також деяка кількість фрагментів пізнього етапу сурської культури. Стратиграфічне положення гребінцевої засухської і сурської кераміки визначається досить добре. Остання залягає в основі гумусного шару, на глибині 0,9—1,3 м, в сіrozольному прошарку. Засухська гребінцева кераміка лежить вище — в середній частині гумусної товщі на глибині 0,4—0,9 м. Крім окремих фрагментів цієї кераміки, тут же зафіковано залягання близько десяти розвалів посудин цього ж типу.

Крім того в гумусному шарі, головним чином у середній його частині, виявлено деяку кількість фрагментів кераміки ямково-гребінцевого типу і середньостогівської з домішкою черепашки в тісті.

На жаль, нашарування поселення в багатьох місцях були порушені при спорудженні тут пізніше ям для поховань зрубного часу.

В даній статті спробуємо охарактеризувати кераміку засухського типу та показати її культурно-хронологічне місце серед матеріалів пізнього неоліту — раннього енеоліту Лісостепового Лівобережжя України.

Всього на поселенні виявлено понад 500 фрагментів кераміки засухського типу і п'ять розвалів горщиків. Для цієї кераміки характерна значна товстостінність посуду. Звичайно, товщина стінок сягає близько 1—1,2 см, хоча є певний процент черепків більш тонкостінних, товщина їх 0,5—0,6 см. В уламках тонкостінних горщиків дещо більше домішки трави, ніж у товстостінних, які мають мало видимих домішок. Тісто посуду типу Засухи вимішано недбало. Маса черепка грудкувата. Поверхня посуду темно-сірого або червонуватого кольорів, на внутрішньому боці помітні сліди розчісування гребінцем. Злам черепка темний.

Основною і єдиною формою посуду є високий широко відкритий горщик з гострим дном. В комплексі виділено також три плоских невеликих денець. Вінця відведені назовні, їх зріз округлий або рівний, по зразу часто є насічки або край вінць трохи гофрований. По шийці майже завжди наносився ряд глибоких ямок, рідше тут є «перлини» (рис. 1).

Горщики орнаментувались по всій поверхні досить складним візерунком. Серед елементів орнаменту — гребінцевий штамп, прокреслені лінії, ямки і наколи. Гребінець звичайно короткий, багатозубний, зігнутий (рис. 2, 2, 4; 3, 3, 8, 11, 13), лінії вузькі, врізані (рис. 3, 6; 7, 12), рідше — широкі прогладжені (рис. 2, 1, 3; 3, 10). Ямки різних обрисів (рис. 2, 1, 3; 3, 10) неглибокі, за винятком згадуваних вище ямок під вінцями. Наколи підтрикутної форми або мають округло

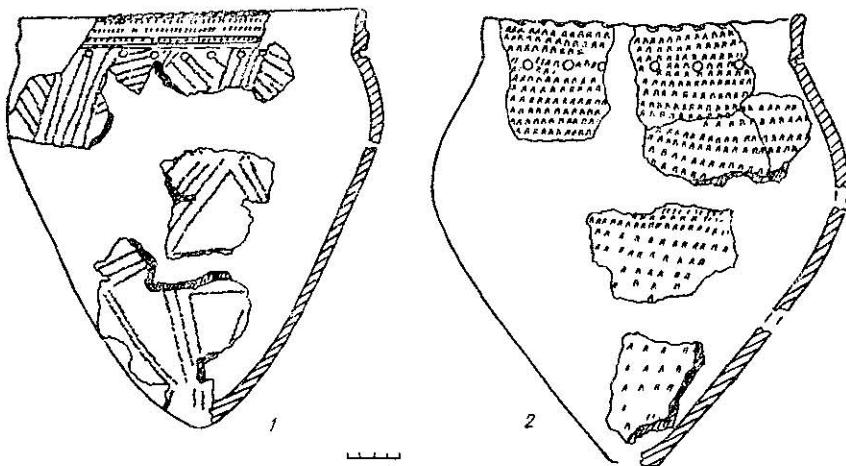

Рис. 1. Горщики з поселення Засуха (1—2)

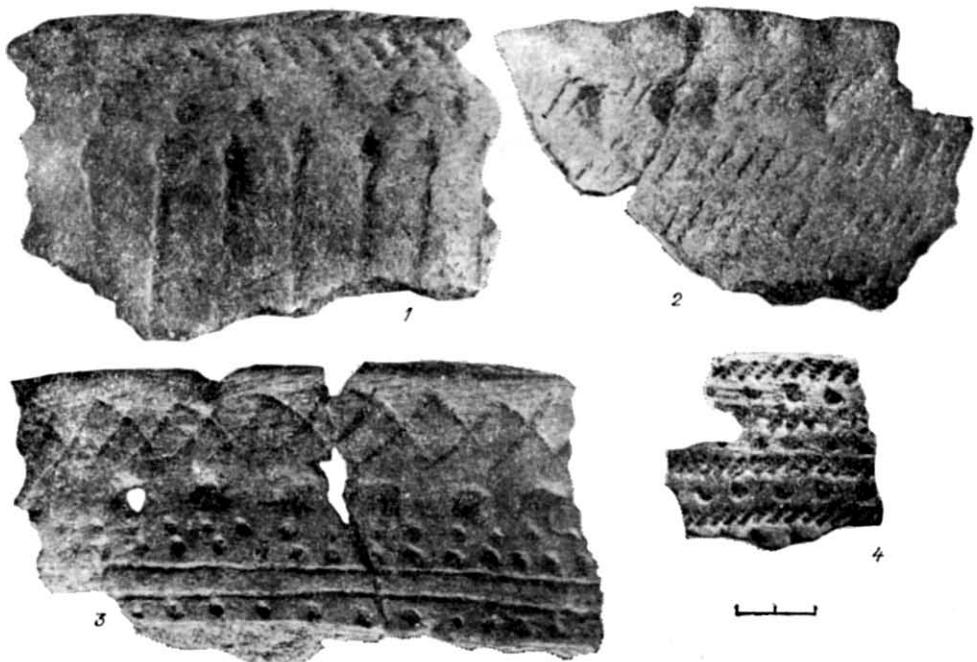

Рис. 2. Засуха, фрагменти кераміки (1—4)

продовгуваті обриси (рис. 2, 1, 3; 3, 1, 10). Перші наносились, очевидно, кутом зламаної крем'яної пластини, а другі — паличкою.

Мотиви візерунку включають прямолінійні і геометричні композиції, в тому числі горизонтальні ряди, заштриховані горизонтальні і діагональні смуги, підтрикутні фігури тощо (рис. 1; 2). Горизонтальні ряди виконувались навскіс поставленим гребінцем або наколами (рис. 1, 2; 3, 1). Ряди відтисків гребінця наносились з нахилом орнамента в правий бік (рис. 2, 4; 3, 11) або створювався мотив «ялинка» (рис. 3, 3). Рідше відтиски гребінця чи прокреслені лінії створюють вертикальні композиції (рис. 3, 7, 12). Відзначається також і горизонтальна постановка багатозубого прямого гребінця, коли виникав мотив «пунктирних ліній» (рис. 3, 4). У кількох випадках застосовувався мотив «крокуючого гребінця». Однаметальні смуги звичайно прямолінійні, зустрічається зигзаг (рис. 3, 5, 8, 11). Часто різні елементи

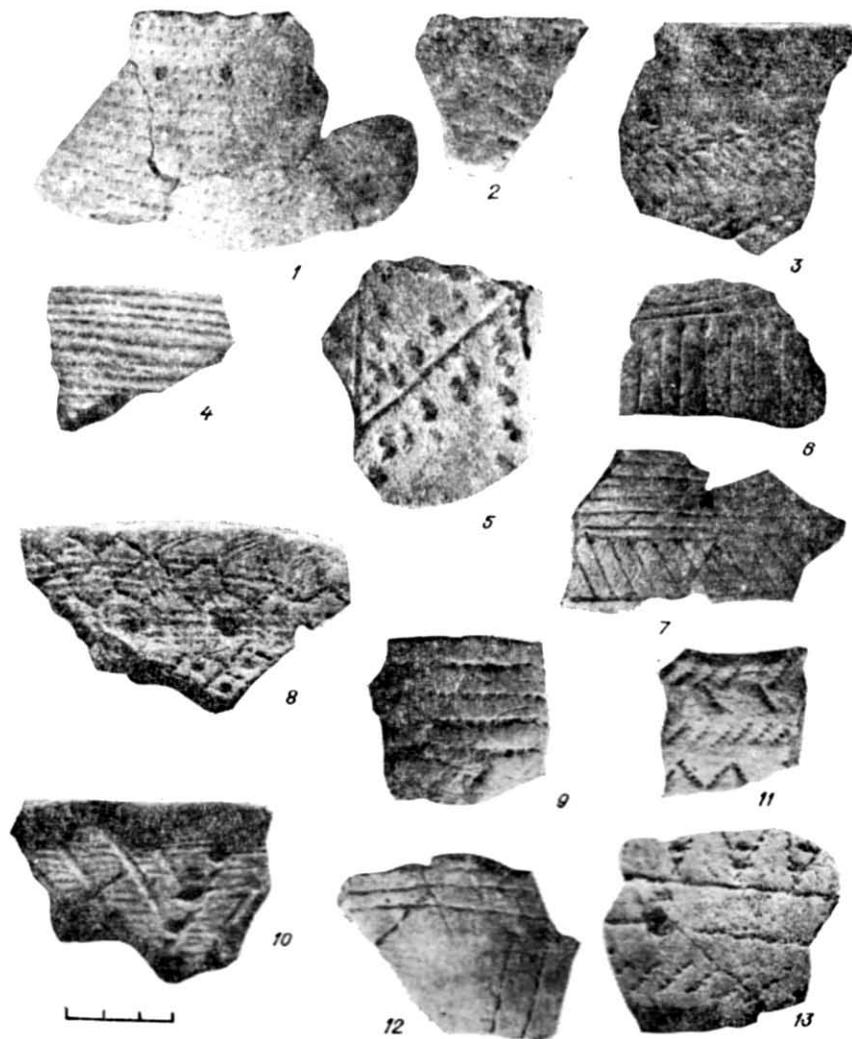

Рис. 3. Засуха, кераміка (1—13)

орнаменту поєднуються в одному візерунку, наприклад, лінії з ямками чи гребінцем (рис. 2, 1, 3; 3, 5, 10). В десяти випадках горизонтальні ряди відтисків гребінця чергуються з рядами неглибоких ямок-наколів (рис. 2, 4). Своєрідним штрихом у створенні візерунку слід вважати мотив, де прокреслені лінії кінчаються ямками (рис. 3, 6, 12).

Загальний склад елементів і мотивів орнаменту наведено в таблиці.

Для повноти уявлення про характер кераміки типу Засуха опишемо коротко реконструйовані горщики.

1. Великий товстостінний (0,8 см) горщик видовжених пропорцій, округлодонний з округлим черевцем (рис. 1, 1); тісто горбкувате, на поверхні слабі сліди від вигорілої домішки трави; добре загладжений, лише трохи помітні сліди розчісування. Колір жовтувато-червонуватий. На зламі черепка товста чорна серцевина. Вінця невисокі, плавно відхилені назовні; по зрізу пальцево-нігтеві ум'ятини. По шийці ряд глибоких циліндричних ямок, з середини черепка — випуклини. Орнамент складається з горизонтальних рядів наколів підтрикутної форми.

2. Великий гостродонний широко відкритий горщик; найбільший його діаметр у верхній третині висоти (рис. 1, 2). Вінця слабо відігнуті назовні, в нижній — трохи потовщені. По зрізу відтиски палич-

Склад елементів і мотивів орнаменту на кераміці стоянки Засуха

Елементи орнаменту	Мотив							Всього	
	Горизонтальні ряди, в тому числі «ялинка»;	пунктирні строчки	колонки, діагональні смуги	зигзаг кошик хрест	геометричні фігури	крохуочний гребінець	криволінійні мотиви	без орнаменту	фрагменти
Гребінець	175	6	11	16	1	3	—	212	38,7
Ямки	56	—	17	—	6	—	—	79	14,4
Лінії	37	—	23	2	7	—	5	—	13,5
Відступаючі на коли	28	—	21	—	—	—	—	49	8,9
Без орнаменту	—	—	—	1	—	—	—	134	24,5
Всього	296	6	72	18	14	3	5	134	548
%	54	1,1	13,1	3,3	2,6	0,5	0,9	24,5	—
									100

кою, по шийці ряд циліндричних ямок з випуклинами з середини. Зовнішня поверхня добре загладжена, з середини — сліди дрібного гребінцевого загладжування. Товстостінний (0,9 см). Маса горбкувата, помітні сліди вигорілої трави. Колір темно-жовтий, з середини — сірий. На зламі черепка — товста чорна серцевина; місцями ззовні маса черепка пропалена більше, ніж на половину його товщини. Орнамент накольчастий, виконаний кінцем гострої палички. Система візерунку складна: по вінцях три ряди нерегулярних наколів, по плічках до зламу форми і в районі черевця діагональні смуги із рядів відступаючих наколів. У нижній частині горшка ті ж ряди, але орнамент розріджений, є великі трикутні поля без орнаменту.

3. Великий товстостінний горщик (до 1 см), широко відкритий (рис. 4, 1). Край вінець гофрований, під зрізом глибокі ум'ятини. Маса горбкувата, в тісті помітні сліди трави. Добре загладжений, без розчосів. Поверхня жовтувата, з середини теж. На зламі — товста чорна серцевина. Оздоблені горизонтальними рядами навскіс поставлених відтисків гребінця, виготовленого із черепашки.

4. Товстостінний (11—12 мм) горщик, реставрована верхня частина (рис. 4, 5); глина горбкувата без помітних домішок. Поверхня темно-жовта; на внутрішньому боці розчісування. Вінця відхилені назовні. Зріз сплющений. По краю косі насічки. Візерунок складний і цікавий. Під зрізом вінець фриз Х-подібних фігур із відтисків гребінця. Нижче — ряд ямок-ум'ятин, далі — фриз із рядів горизонтальних ліній з ямками, ще нижче прокреслений кососітчастий мотив.

5. Товстостінний горщик, за формуєю і глиною аналогічний попередньому. По зрізу сплющений вінець — насічки. Верхня частина горщика покрита рядами горизонтальних насічок, коротких і більш видовжених (рис. 4, 2).

Стратиграфічне становище кераміки в розкопі Засухи дозволяє ставити її хронологічно після сурської і відносити до найпізніших етапів неоліту — раннього енеоліту Подніпров'я. Залаягання в цій же частині шару окремих фрагментів середньостогівської і ямково-гребінцевої кераміки, очевидно, вказує на синхронність цих керамічних типів. Зіставлення середньостогівських фрагментів стоянки з іншими пам'ятками культури Середнього Стогу дає підставу датувати їх раннім дошнуровим періодом середньостогівської культури, тобто приблизно другою половиною IV тис. до н. е. за некалібриваними датами.

Названа вище кераміка відома і на інших поселеннях лісостепового Лівобережжя України. Значна її кількість зібрана, наприклад, на розкопаному автором енеолітичному поселенні Олександрія на Осколі, де вона виділена нами в окремий керамічний тип, який ми тоді вва-

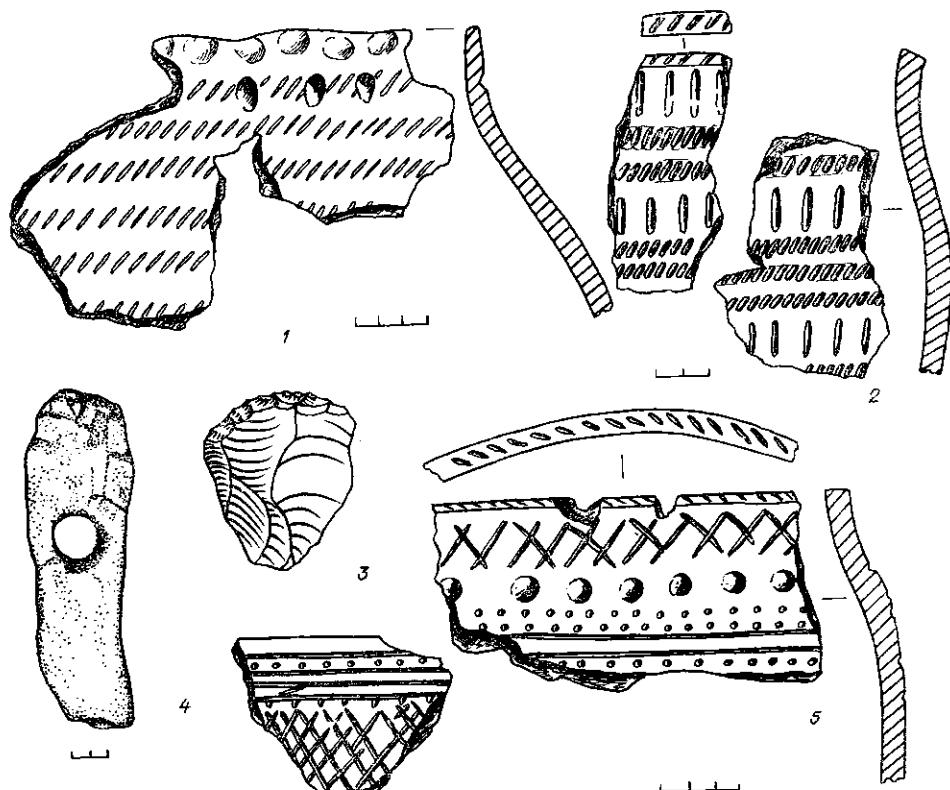

Рис. 4. Засуха, кераміка (1, 2, 5), рогова мотика (4) і скребок з кременю (3)

жали складовою частиною (клас В) середньостогівського керамічного комплексу. Говорячи про генетичні корені цієї групи кераміки з Олександрії, ми пов'язували її походження з дніпро-донецькою культурою, що після розкопок в уроч. Засуха знайшло своє нове і більш повне обґрунтування.

Всього в Олександрії виділено близько 1000 фрагментів кераміки типу Засухи, із яких вдалося реконструювати кілька форм, у тому числі слабопрофільовані горщики (рис. 5, 1, 2, 4—6), а також кілька мисок (рис. 5, 3, 7). Цей керамічний комплекс вже досить повно опублікований. В Олександрії помітно більше, ніж на поселенні Засуха, представлений зубчастий (понад 50%) і лінійний (28,8%) орнаменти і, навпаки, черепків з ямковим візерунком дещо менше (6,9%). Дуже мало тут неорнаментованих фрагментів (2,1%), що вказує на більш повне покриття поверхні посуду візерунком, ніж це мало місце в комплексі Засуха. Є в Олександрії крім того в невеликій кількості (1,4%) і гусеничний орнамент, що на поселенні Засуха відсутній зовсім.

Хронологічна позиція вказаної кераміки в Олександрії визначається досить певно, виходячи з двох обставин: вона залягала в одному шарі з типовою середньостогівською керамікою, в якому також виявлена деяка кількість фрагментів цього типу з явними слідами впливів середньостогівської керамічної технології.

Крім Засухи і Олександрії кераміка типу Засухи зібрана на інших поселеннях у басейні Сіверського Дінця. Вона, наприклад, добре представлена в колекціях із стоянки Верховине 14 в гирлі р. Берека, на Ізюмській п'ятій стоянці на середній течії Сіверського Дінця; зустрічається вона на Петрівських стоянках трохи вище місця впадання р. Берека в Сіверський Дінець. Ці знахідки, зібрані Л. В. Сібільзовим, зберігаються у фондах Інституту археології АН УРСР і Київського історичного музею, де їй були вивчені автором. За складом

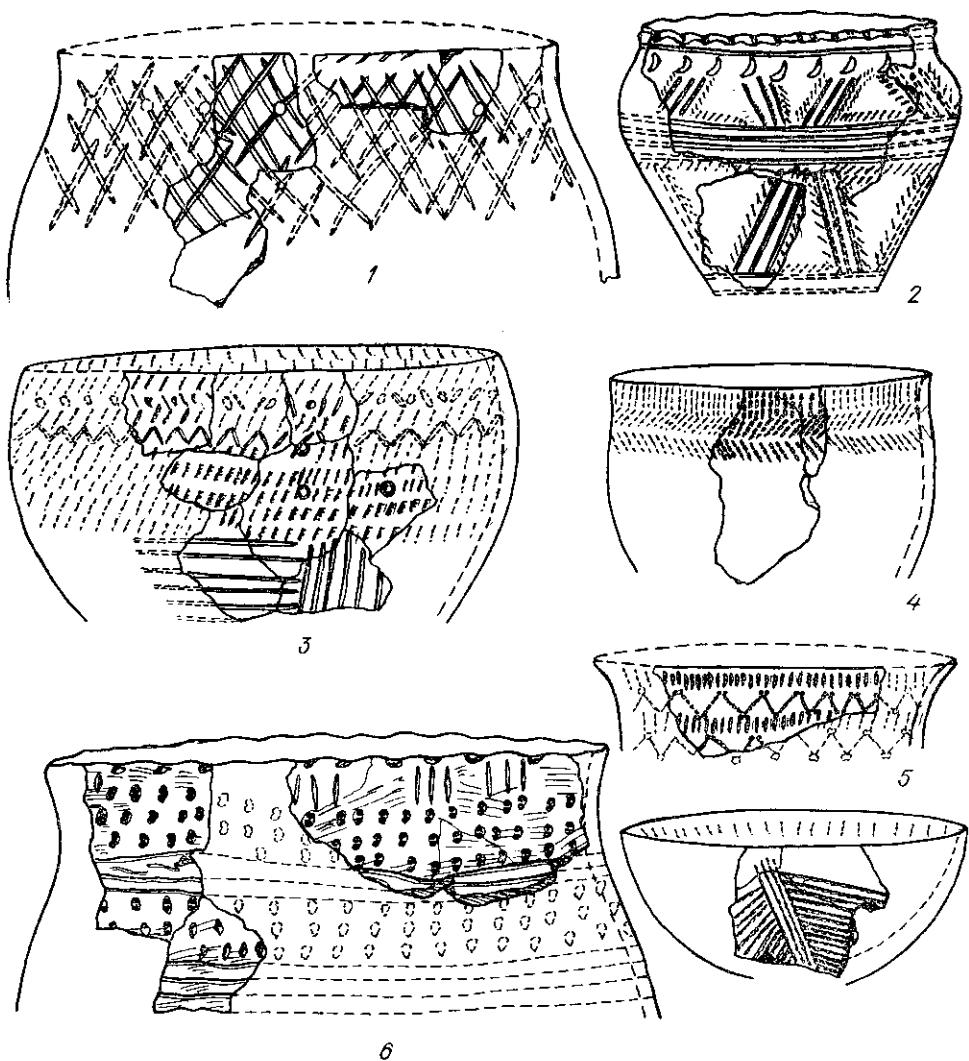

Рис. 5. Олександрія. Кераміка типу Засухи (1—6)

тіста, формами вінець і орнаментом ця кераміка повністю аналогічна знахідкам із Засухи і Олександрії. Фрагменти із Вербовкіного 14, Ізюма 5 і Петрівської 4 прикрашені дрібнозубим гребінцем (рис. 6, 1—3, 5, 8, 9), а на черепках із Ізюма 5 цей елемент поєднується з прокресленими лініями насічками і «перлинами» (рис. 6, 6, 7).

Фрагменти товстостінного посуду, типологічно близького до Засухи, є в колекції розкопаного нами поселення Бузьки на Черкащині; уламки великого товстостінного горщика, прикрашеного широкими прогладженими лініями і насічками цього ж типу, знайдені І. О. Післарієм біля с. Макухівка на Ворсклі. До цього ж типу, очевидно, слід віднести і горщик із Сомівки на Орелі, що зберігається в Харківському історичному музеї, а також невеличкий давно відомий горщечок із с. Остап'є на Пслі (рис. 6, 4). На поширення кераміки типу Засухи в долині Сіверського Дніця вказують виявлені В. О. Городцовим черепки поблизу с. Хайлівщини Червоноколиманського р-ну Донецької обл., що за орнаментом близькі до засухських⁶. Кераміка цього типу є в колекції із стоянки Сердюкове, Змієвського р-ну, Харківської обл.⁷

Таким чином, тепер на Лівобережжі Дніпра і в басейні середньої течії Сіверського Дніця відомо понад 10 пунктів з керамікою типу За-

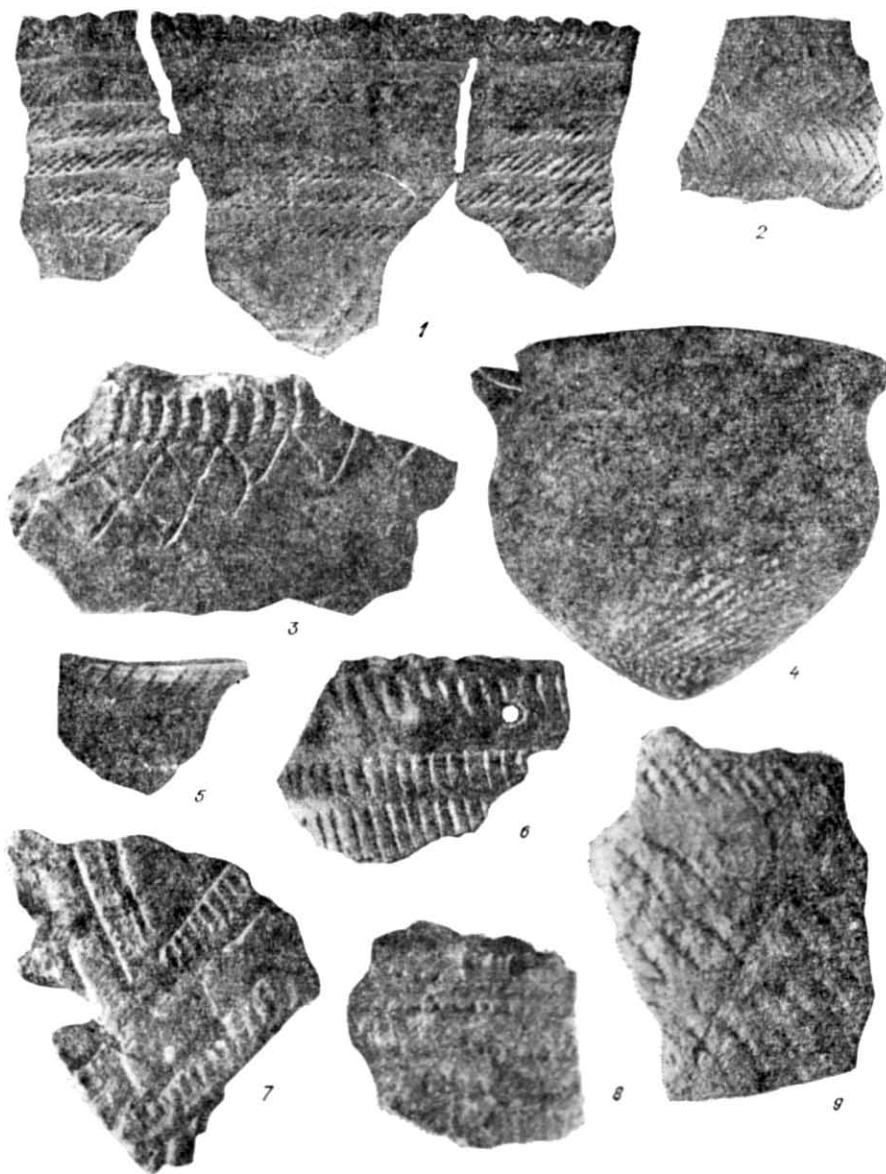

Рис. 6. Кераміка типу Засухи з поселень Верьовкино 14 (1, 2, 5), Ізюм 5 (3, 6, 7); Остан'є (4), Петрівське (8, 9)

сухи (рис. 7). Для останньої, як це видно із складу колекції Олександрії, характерна наявність двох основних форм — широковідкритих горщиків і мисок. Посуд товстостінний, тісто горбкувате, відзначена слаба рослинна домішка. Горщики переважно гостродонні, хоча зустрічаються і невеликі плоскі денця. Миски округлодонні. Вінця прості без потовщення, частіше трохи відхилені назовні. Орнамент, як правило, покриває всю поверхню посуду складним візерунком, виконаним відтисками гребінця, наколами, ямки або прогладженими лініями.

В хронологічному плані засухська кераміка, судячи за даними стратиграфії поселень Засуха і Олександрія, зіставляється в цілому з періодом існування середньостогівської культури, очевидно заключними фазами раннього дошнурового періоду цієї культури і початком другого шнурового або дерейського. В абсолютних датах цей період другої половини IV — початок III ст. до н. е. за некалібриваними датами. Дуже можливо, що цей керамічний тип в своєму розвитку про-

йшов ряд етапів, які зараз визначити ще не вдається. Можна лише відзначити, що знахідки із поселення Засуха, мабуть, будуть дещо давнішими, ніж на поселенні в Олександрії, поскільки в останньому випадку в комплексі виявлені вже миски і тут є шнурова орнаментація, чого немає ще в комплексі Засухи.

Як видно з наведеного вище, кераміка типу Засуха в цілому зовсім інша, ніж досі була відома на Подніпров'ї і Лівобережжі в другій половині IV тис. до н. е., зокрема в нижньомихайлівському, середньостогівському і новоданилівському комплексах. Характеристика останніх в археологічній літературі дана досить повно⁸. Нагадаємо лише що нижньомихайлівська і новоданилівська кераміка, на відміну від посуду типу Засуха, майже повністю позбавлена орнаменту (рис. 8, 1—5). Тут лише в окремих у вигляді рядів насічок, зигзагу чи шишечок. Зовсім інший в названих типах кераміки склад тіста, де у значній кількості використовувалась товчена черепашка чи інколи вапняк. Цей посуд звичайно більш тонкостінний, ніж засухський. Для нижньомихайлівської кераміки властиві кілька форм посуду, переважно плоскодонного: кулясті амфори, горщики, миски, у тому числі на ніжках, тощо. Цей посуд темного, майже чорного кольору, поверхня добре загладжена, без розчісування гребінцем, часто підліскована.

Іншими, ніж засухський, рисами характеризується і середньостогівський глиняний посуд, де виділяється також кілька форм — горщики, кубки, глечики і миски (рис. 8, 6—11). Характерною рисою горщиків і кубків є їх високогорлість; нерідко відзначається роздутість їх горловини. В глиняному тісті — дрібно товчена черепашка. Орнамент зосереджується лише в верхній частині посуду. Дещо більше спільногоміж керамікою Засухи і Середнього Стогу відзначається в елементах орнаменту, але й тут кількісні показники різні. Для наочності наведено склад елементів орнаменту на поселенні Дереївки, де опрацьовано тисячі знахідок: гребінець і насічки (44,9%), скоба і двозубий штамп (6,2%), шнур (9%), ямки, наколи (6,2%), лінії (2,5%), гусеничка (0,5%). В комплексі Засухи шнур і гусеничка, скоба відсутні зовсім, а кількісні показники інших елементів часто не співпадають з середньостогівськими. Багато відмінного між керамікою Засухи і Дереївки і в мотивах візерунку.

Виходячи з наведеного порівняльного аналізу, ми вважаємо, що керамічний комплекс Засухи й інших місцезнаходжень, про які говорилось вище, становить окремий керамічний тип другої половини IV — початку III ст. до н. е.

Для більш повного розуміння місця кераміки типу Засухи в історичному процесі раннього енеоліту України, безперечно, важливо було б визначити відношення цього керамічного типу до інших проявів матеріальної і духовної культури цього часу, зокрема знарядь праці. На жаль, зробити це зараз нелегко. На поселенні Засуха і в Олександрії крім названої кераміки в шарі були присутні й інші керамічні типи, що, безумовно, також супроводжувалися крем'яними та кістяни-

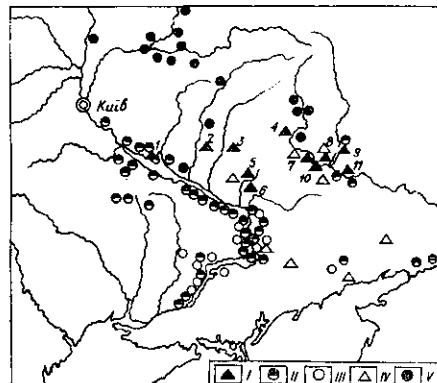

Рис. 7. Карта поширення кераміки типу Засуха (I) та інших неоенеолітичних типів Подніпров'я і лісостепового Лівобережжя:

середньостогівського (II), нижньомихайлівського (III), новоданилівського (IV) та культури ямково-гребінцевої кераміки (V). 1 — Бузьки, 2 — Остан'є, 3 — Макухівка, 4 — Сердюкове, 5 — Сомівка, 6 — Засуха, 7 — Петрівка, 8 — Ізюм, 9 — Олександрія, 10 — Верховине, 11 — Хайлівка

випадках зустрічається візерунок. Він розміщується лише по вінцях і плічках посудин. Зовсім інший в названих типах кераміки склад тіста, де у значній кількості використовувалась товчена черепашка чи інколи вапняк. Цей посуд звичайно більш тонкостінний, ніж засухський. Для нижньомихайлівської кераміки властиві кілька форм посуду, переважно плоскодонного: кулясті амфори, горщики, миски, у тому числі на ніжках, тощо. Цей посуд темного, майже чорного кольору, поверхня добре загладжена, без розчісування гребінцем, часто підліскована.

Іншими, ніж засухський, рисами характеризується і середньостогівський глиняний посуд, де виділяється також кілька форм — горщики, кубки, глечики і миски (рис. 8, 6—11). Характерною рисою горщиків і кубків є їх високогорлість; нерідко відзначається роздутість їх горловини. В глиняному тісті — дрібно товчена черепашка. Орнамент зосереджується лише в верхній частині посуду. Дещо більше спільногоміж керамікою Засухи і Середнього Стогу відзначається в елементах орнаменту, але й тут кількісні показники різні. Для наочності наведено склад елементів орнаменту на поселенні Дереївки, де опрацьовано тисячі знахідок: гребінець і насічки (44,9%), скоба і двозубий штамп (6,2%), шнур (9%), ямки, наколи (6,2%), лінії (2,5%), гусеничка (0,5%). В комплексі Засухи шнур і гусеничка, скоба відсутні зовсім, а кількісні показники інших елементів часто не співпадають з середньостогівськими. Багато відмінного між керамікою Засухи і Дереївки і в мотивах візерунку.

Виходячи з наведеного порівняльного аналізу, ми вважаємо, що керамічний комплекс Засухи й інших місцезнаходжень, про які говорилось вище, становить окремий керамічний тип другої половини IV — початку III ст. до н. е.

Для більш повного розуміння місця кераміки типу Засухи в історичному процесі раннього енеоліту України, безперечно, важливо було б визначити відношення цього керамічного типу до інших проявів матеріальної і духовної культури цього часу, зокрема знарядь праці. На жаль, зробити це зараз нелегко. На поселенні Засуха і в Олександрії крім названої кераміки в шарі були присутні й інші керамічні типи, що, безумовно, також супроводжувалися крем'яними та кістяни-

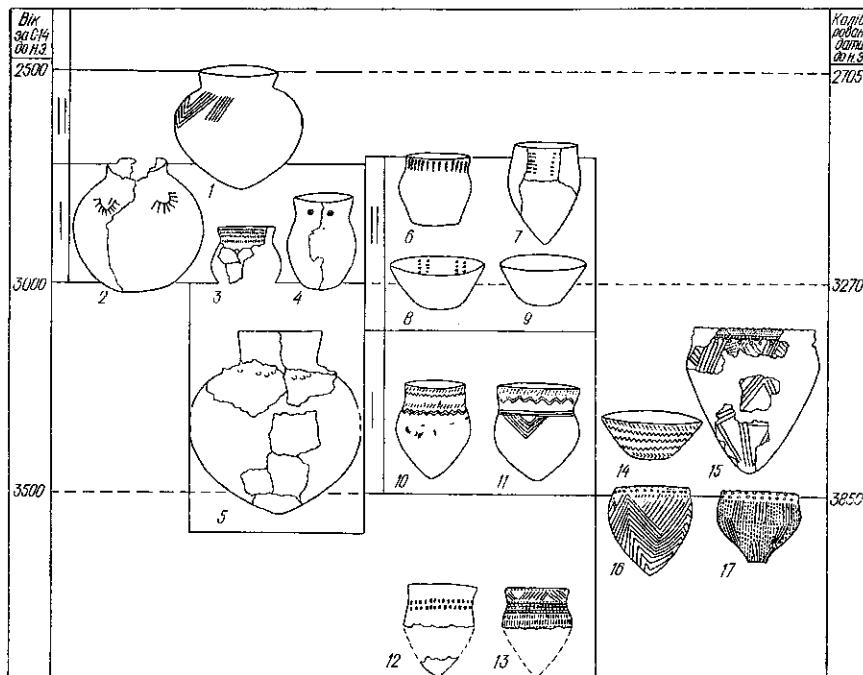

Рис. 8. Синхроністична таблиця керамічних типів неоліту і раннього енеоліту лісостепового лівобережжя України: нижньомихайлівського (1—4), раннього (I) і пізнього (II) етапів; новоданилівського (5), середньостогівського (6—11) першого (I) і другого (II) етапів; сурського (12, 13), засухського (14—15) і черкаського варіантів дніпро-донецької культури (16—17)

1 — Широке, 2 — Михайлівка — курган, 3, 4 — Михайлівка — поселення, 5 — Новоданилівка, 6 — Молюхів бугор, 7—9 — Дерейівка, 10 — Квітіана, 11 — Ігрень, 12 — Виноградний, 13 — Сурський, 14 — Олександрія, 15 — Засуха, 16, 17 — Бузьки

ми виробами. Кремінь енеолітичного шару Олександрії — великий пластинчастий — це великі ножі на пластинах, скребки, вістря стріл з двобічною обробкою. На поселенні Засуха зібрано понад 200 крем'яніх виробів, у тому числі 75 знарядь — ножі на пластинах, великі скребки на відщепах, підтрикутне вістря дротика з двобічною оббивкою, одна трапеція із струганою спинкою та ін. (рис. 4, 3; 9, 2—7). Є всі підстави пов'язувати переважну більшість цих виробів з керамікою типу Засухи в одному культурно-історичному комплексі. Про це якоюсь мірою свідчить той факт, що для другої (сурської) керамічної групи поселення, судячи за даними Надпоріжжя, де сурських стоянок досліджено багато, крем'яні вироби носять інший, мікролітичний характер.

Певною своєрідністю культурного шару Засухи є те, що тут виявлено місце, де, очевидно, відбувалося виготовлення кістяних знарядь. На це вказує скupчення тут розчленованих трубчастих кісток великих тварин, у тому числі кілька обрізаних, і кістка з кільцевою нарізкою поблизу одного з її кінців (рис. 9, 1). В розкопі крім того знайдено рогову мотику — молот з отвором для держака і кістяне тесло (рис. 9, 4; 10, 1—2). Найближчі паралелі цим виробам ми бачимо в комплексі Дерейівки.

Намагаючись уточнити культурно-історичне місце кераміки типу Засухи, ще раз відзначимо, що остання на підставі сказаного вище не може бути генетично пов'язана ні з нижньомихайлівською, ні з середньостогівською, ні з новоданилівською. Немає вона спільних коренів із поширення в цей час (друга половина IV—III тис. до н. е.) на північному сході України ямково-гребінцевою керамікою.

На нашу думку, цей керамічний тип виростає на місцевій базі пізніх пам'яток дніпро-донецького типу Середнього Подніпров'я і Лі-

віобережного Лісостепу. Особливістю багатьох спільніх рис простежується між керамікою типу Засухи і посудом черкаського локального варіанту дніпро-донецької культури⁹. В Бузьках, Мутихах, Успенці й на інших поселеннях Середнього Подніпров'я панують ті ж форми гостро-доних горщиків, що і в Засусі, близькі елементи і мотиви орнаменту (рис. 8, 16—17). Багато спільногого у кераміці типу Засухи і з одною керамічною групою стоянки Гирло Осколу і на Сіверському Дінці, що відрізняється товстостінністю і наявністю гребінцевого і накольчастого орнаменту¹⁰. На подібність кераміки типу Засухи і дніпро-донецької вказує і високий індекс спорідненості (64,2) комплексу Засухи і поселення Бузьки, виведений методом «складання ознак»¹¹ елементів і мотивів орнаменту. Подібність кераміки типу Засухи до посуду поселення Бузьки інколи межує з тотожністю.

Наведені дані дозволяють нам розглядати кераміку типу Засухи і дніпро-донецьку як генетично споріднені. Разом з тим на неолітичній дніпро-донецькій кераміці ще немає таких елементів орнаменту як «гусеничка», «перлинни», «пунктирні лінії», тощо, що безперечно вказує на її більш ранній вік, ніж кераміка типу Засухи, де ці елементи орнаменту уже присутні. Треба думати, що кераміка типу Засухи в лісостеповому Лівобережжі склалася повністю на матеріалах другого етапу дніпро-донецької культури черкаського і донецького її варіантів, у генезисі якої значно менше уловлюється рис, властивих пізньому неоліту Надпоріжжя і Приазов'я, типу Середнього Стогу I і Микільського могильника, де в цей час повністю домінує накольчастий елемент орнаменту, а для посуду характерна комірцева форма вінець і виключно плоске дно. До речі, індекс спорідненості між керамікою Засухи і Микільського могильника за елементами орнаменту тільки 24,2.

Враховуючи наявність колективного поховання в Олександрії, можна припускати, що і для поселень з керамікою типу Засухи був властивий обряд випростання на спині поховань, групових чи поодиноких. Одне поодиноке випростане на спині поховання, до речі, виявлено нами на поселенні Засуха¹².

У зв'язку з виділенням кераміки типу Засухи в Лісостеповому Лівобережжі і на Сіверському Дінці можна зробити ряд цікавих і важливих висновків про історію населення IV тис. до н. е., тобто кінця неолітичного періода і раннього енеоліту на цій території. Так, до розкопок в урочищі Засуха, де ця кераміка виявлена в найбільш чистому вигляді, припускалося, що на Нижньому і Середньому Подніпров'ї та Лівобережжі України після зникнення могильників типу Маріуполя — Микільського пам'ятки другого періоду дніпродонецької культури повністю припиняють своє існування. Їх місце тут займають пам'ятки середньостогівської, а частково (на більш північних територіях Середнього Подніпров'я) трипільської культури. Знахідки кераміки, що тепер відносяться до типу Засухи, в Олександрії розцінювались нами як пряме

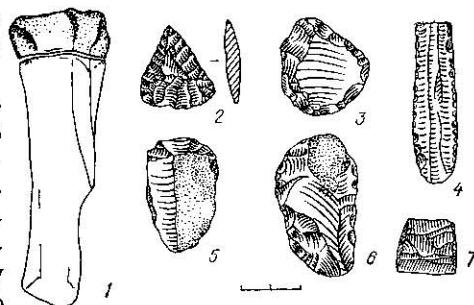

Рис. 9. Засуха. Кістка з кільцевидною нарізкою (1) та крем'яні вироби стоянки (2—7)

Рис. 10. Засуха. Мотика — молот із рогу оленя (1) та кістяне тесло (2)

свідчення асиміляції носіїв дніпро-донецької культури середньостогівськими племенами¹³⁻¹⁴. Тепер цей висновок потребує деяко-го перегляду в тому плані, що з приходом середньостогівських племен в лісостеповому лівобережжі, по Орелі і Береці, а також на середній течії Сіверського Дінця, дніпро-донецьке населення не зникає повністю, а продовжує розвивати свою культуру і протягом другої половини IV тис. до н. е., а, можливо, і пізніше.

Однак не виключена можливість, що на складання і розвиток кераміки типу Засухи певний вплив справила і керамічна технологія сурської культури, що простежується, зокрема, в поширенні на горшках Засухи мотиву паралельних ліній з крапковим чи ямковим запов-ненням (рис. 4, 5; 5, 6). Поселення з керамікою типу Засухи, таким чи-ном, репрезентує собою третій період в розвитку дніпро-донецької куль-тури на Лівобережжі України, наявність якого ми відзначаємо тільки на Дніпрі, північніше Києва (Пустинка 5).

Поселення з керамікою типу Засухи, що виростають з неолітичного дніпро-донецького середовища, однак, треба відносити до ранньо-нео-літичного часу Лівобережної України. Залишки дніпро-донецького на-селення на Лівобережжі України зберегли самобутність своєї культури. Вони продовжували селитись тут поблизу середньостогівського населен-ня і носіїв культури ямково-гребінцевої кераміки. Перші були південни-ми, а другі — північними сусідами кілька сот років.

Д. Я. ТЕЛЕГІН

Керамика раннього енеоліта типу Засухи в Лесостепном Левобережье Украины

Резюме

В последнее десятилетие стало очевидным, что на Левобережной Украине может быть выделен еще один тип керамики, получивший свое название от раскопанного в 1973—1975 гг. поселения в уроч. Засуха на р. Орель Днепропетровской обл.

Для керамики типа Засухи характерно наличие двух форм посуды — широкогор-лый горшок и небольшая миска. Посуда толстостенная, тесто комковатое, отмечается наличие небольшой растительной примеси. Горшки обычно остродонные, хотя встречаются и небольшие плоские доншки. Венчики без утолщения, отведены слегка наружу. На поверхности часто имеются расчесы. Сосуды богато орнаментированы обычно по всей поверхности оттисками короткой или длинной гребенки, наколами, в том числе отступающими, ямчатыми углублениями, проглаженными или прочерчен-ными линиями (рис. 1—5).

Всего известно уже более десяти поселений с керамикой типа Засухи (рис. 7). Этот керамический тип коренным образом отличается от глиняных сосудов иных синхронных культур Украины — среднестоговской, нижнемихайловской, новоданиловской и др. (рис. 8). Датируется она второй половиной IV тыс. до н. э. — началом III тыс. до н. э., генетически вырастает из керамики черкасского варианта днепро-донецкой неолитической культуры.

Поселения с керамикой типа Засухи репрезентуют собою третий период днепро-донецкої культури в Лесостепном Левобережье Украины. Следовательно, носители этой культуры в раннеэнеолитическое время не исчезали, как предполагалось ранее, а обитали на указанной территории одновременно с племенами среднестоговской и других культур и во второй половине IV—III тыс. до н. э.

^{1—5} Телегін Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді. — К., 1973. — С. 102—117.
⁶ Городцов В. К. Труды XII Археологического съезда. — М., 1905. — Т. I. — Табл. XVII, 4, 6.

⁷ Пузаков Е. В. Отчет о раскопках за 1967 г. // НА АН УССР. — 1963—1967 / 75. — С. 7—18.

⁸ Археология УССР. — 1985. — Т. I. — С. 305—320.

⁹ Телегін Д. Я. К вопросу о днепро-донецкой неолитической культуре // СА. — № 4. — 1961. — Рис. 3—5; Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура. — К., 1968.

¹⁰ Телегін Д. Я. Раскопки неолитических стоянок в устье р. Оскол // МИА. — 1960. — № 79. — Рис. 4; 6, 6.

¹¹ Телегін Д. Я. Опыт статистического определения индекса родственности неоли-тических комплексов по элементам орнамента // Проблемы археологии Евразии и Северной Америки. — М., 1977. — С. 59—64.

¹² Телегін Д. Я., Беляев А. С., Кравец И. В. Отчет о работе экспедиции «Днепр—Донбасс» в 1974 г. // НА АН УССР. — 1974/1. — С. 4—22.

^{13—14} Телегін Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді. — К., 1973. — С. 22.

Г. В. ОХРІМЕНКО, О. М. СЕРЕДЮК

Неолітичне поселення Коник на Поліссі

Північна частина Волинського Полісся періоду неоліту вивчена дуже слабо. Роботи, проведені В. Ф. Ісаєнком, Д. Я. Телегіним, В. К. Пясецьким, Л. Л. Залізняком¹ та авторами, — лише початок систематичних досліджень.

Дана публікація присвячена неолітичній пам'ятці хут. Коник, на якому проводились рятівні розкопки і має на меті збільшити джерелознавчу базу про неоліт Північно-Західної Волині.

Пам'ятка, виявлена О. М. Середюком 1980 р., розташована на території хут. Коник, за 4 км південніше від районного центру Зарічне Ровенської обл. на лівому березі р. Стир (права притока Прип'яті). Поселення розміщене на високій (до 5 м над заплавою) дюні, яка ближче до течії річки була найбільш високою. Дюна в давнину ніби стояла на шляху течії ріки, обминаючи її вода робила крутій поворот. За останні роки повенями край дюни протягом 20—30 м було змито. Разом з розмитою частиною дюнного горба була знищена, очевидно, велика частина неолітичного поселення, а також рештки мезолітичних стоянок, від яких лишились окремі речі (рис. 1). Вціліла частина поселення знаходиться у двох місцях: на краю теперішнього і колишнього берега, а відділена одна від одної на 35—40 м. На обох місцях є частина огороженої площаці із незначною кількістю знахідок. Невеликий рятівний розкоп закладено 1985 р. паралельно течії Стиру, приблизно по лінії північ—південь. Розкрито понад 80 м² площи. Okremi знахідки кераміки бронзового віку залягали у верхній частині підґрунтя, що мав товщину 15—30 см і перекривався гумусованим шаром у 10—15 см. Знахідки розміщувались більш-менш рівномірно в усіх квадратах середньої і нижньої частин підґрунтя розкопу.

Важливим археологічним матеріалом для вивчення поселення є неолітична кераміка. Всього зібрано 142 фрагменти, з яких орнаментованих — 25. Десять з них — частини вінець: майже всі від різних посудин. За приблизним визначенням, ці фрагменти належать 15 посудинам. Судячи за вінцями, ці вироби були слабопрофільовані та конусоподібні. Необхідно відзначити, що технологія виготовлення гончарних виробів була різною — тісто окремих уламків вміщувало чимало домішок жорстви — що може вказувати на їх різне призначення або виготовлення в різні періоди. Швидше всього, вірним є останнє припущення. Від профільованої посудини із звуженою верхньою частиною трапився фрагмент вінець з наскрізними від проривів проколами, які йшли горизонтальними рядами паралельно зразу вінець. Крім проколів горщик прикрашали відбитки гребінця (рис. 2, 1). Виріб був, ймовірно, середніх розмірів і мав гостре або шилоподібне дно. Стінки його були тонкі — 6—8 мм. Тісто вміщувало домішку трави, небагато грубого піску, вирівняну зовнішню і внутрішню поверхні. Ця особливість характерна для всієї неолітичної кераміки поселення Коник (лише окремі уламки на внутрішній поверхні мають сліди горизонтального загладжування віхтем). Домінуючою ознакою є також домішка трави та невелика кількість піску. Вся кераміка коричневого кольору, лише внутрішня її частина, що видно на свіжому зламі, темна.

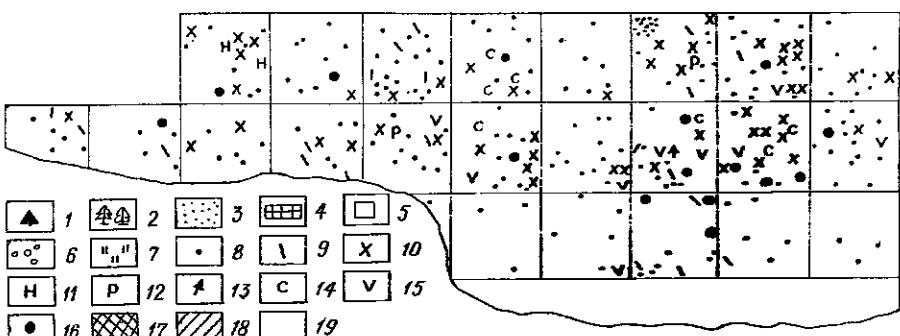
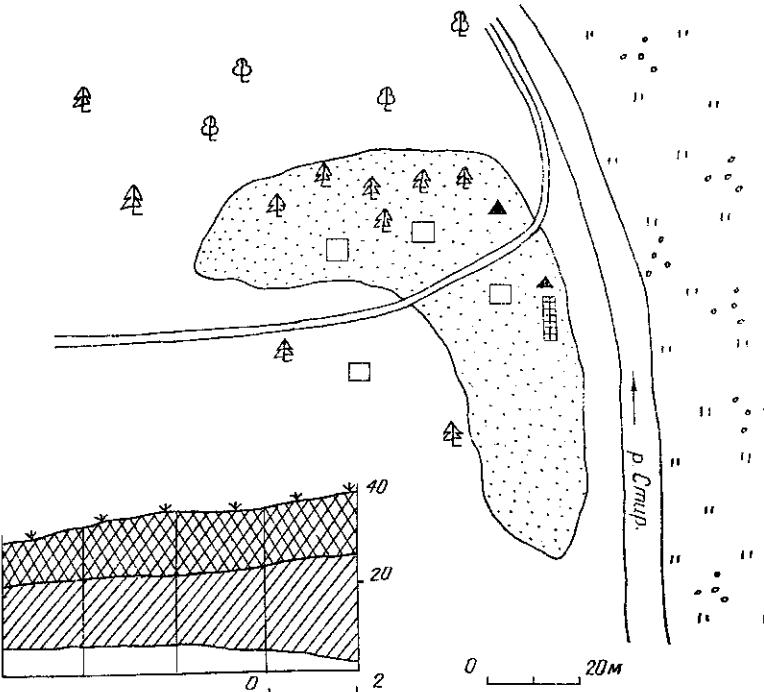

Рис. 1. Плани розміщення неолітичного поселення Коник та розкопок на ньому:
1 — поселення, 2 — ліс, 3 — дюна, 4 — розкоп, 5 — двір, 6 — чагарник, 7 — луг, 8 — відщеп, 9 — пластина, 10 — кераміка, 11 — нуклеус, 12 — різець, 13 — наконечник, 14 — скребок, 15 — пластина з ретушшю, 16 — відщеп з ретушшю, 17 — грунт, 18 — підгрунтя, 19 — материк

Вінця горщиків конусоподібної форми були рівно зрізані, ледве закруглені (рис. 2, 2, 3). Під зрізом вінець не наскрізні проколи були, мабуть, їх єдиним орнаментом. Діаметр вінць міг становити, наприклад, 26 см. Багато орнаментованим був фрагмент невеликої посудини (рис. 2, 4), під рівним зрізом вінець і нижче вм'ятин якого ішли паралельні ряди косих насічок (під кутом близько 30°). З середини проколи робились нахиленою паличкою наскрізь, а ззовні — не глибоко. Своєрідним і рідкісним є орнамент з рядів круглих неглибоких ямок, що наносився на верхній і нижній частинах посудини (рис. 2, 5). На міцному фрагменті від конусоподібної посудини, що мала в тісті помітну домішку жорстви, цей орнамент поєднувався з рядом горизонтальних проколів під краєм вінць. Крім жорстви тут в тісті була ще домішка шамоту і трави. Ще один уламок вінць посудини із стягнутими до середини потоншеними краями мав неглибокі проколи ззовні, що давали на внутрішньому боці не дуже помітні перлини (рис. 2, 6). Інший — уламок легко профільованого горщика більш товстоствінного,

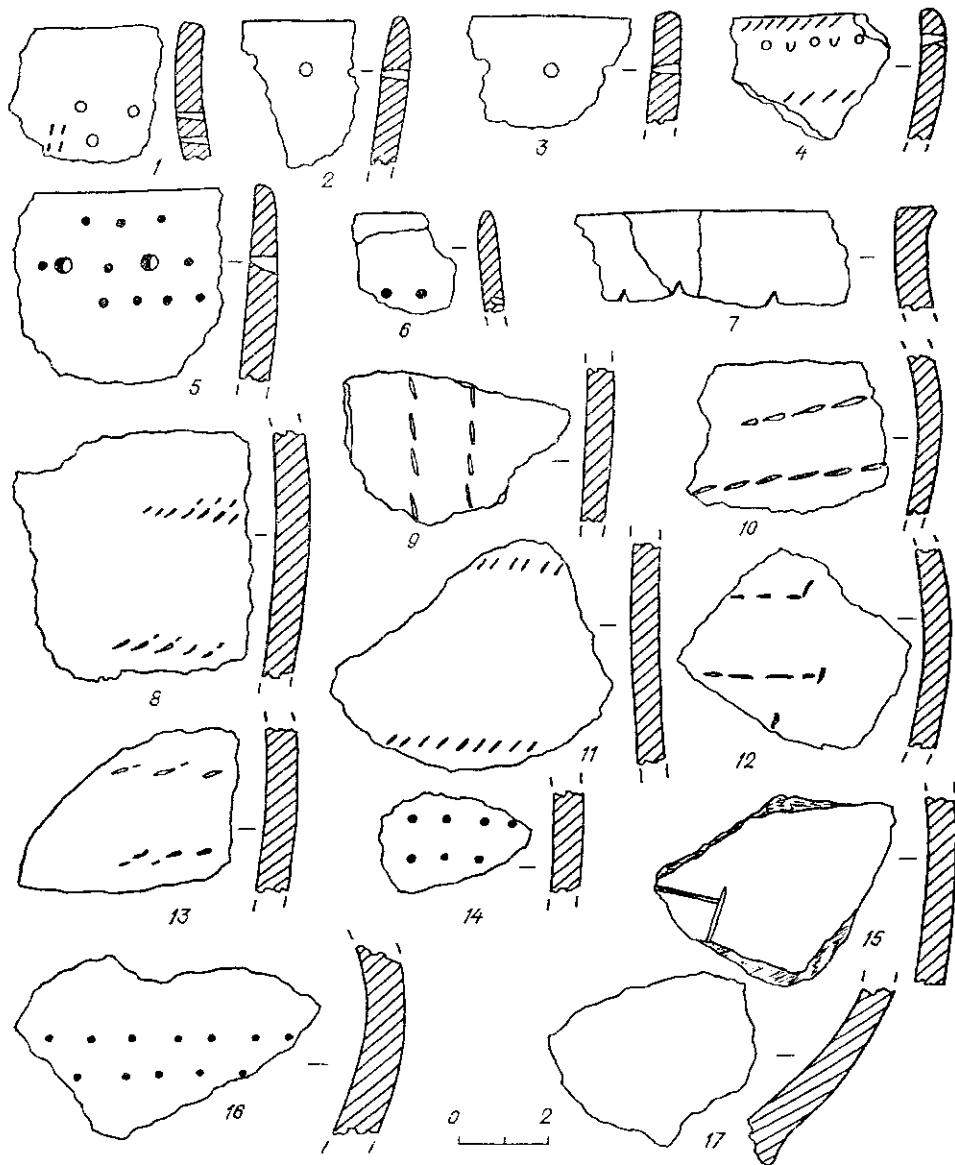

Рис. 2. Хут. Коник. Неолітична кераміка (1—17)

з потовщеним, рівно зрізаним краєм, на якому були наскрізні проколи трикутною паличкою (рис. 2, 7). Крім значної домішки трави, виріб мав у тісті жорстку та пісок. Серед кераміки переважає орнаментація вертикальними та горизонтальними рядами насічок (косо поставлені або зовсім нахилені) (рис. 2, 8—13). Ряди цих насічок були переривисті і часто на краю лінії мали вертикальну риску, яка ніби замикала ланцюг (рис. 2, 12). На окремих фрагментах був орнамент з ліній, який міг наноситись у вигляді сітки (рис. 2, 15). Інший фрагмент гостродонного виробу, прикрашений переважно горизонтальними рядами паралельних ямок, був більш товстостінним (до 1 см товщини), що не характерно для кераміки цього поселення (рис. 2, 16). У розкопі знайдено частину шипастого dna горщика з слідами розчосів на внутрішньому боці (рис. 2, 17).

Відносячи переважну більшість кераміки до більш раннього періоду і беручи за критерій наявність у її тісті значної рослинної домішки,

Крем'яні вироби з поселення Коник

Назва виробу	Кількість
Нуклеуси одноплощинні	4
Нуклеуси двоплощинні	2
Нуклеподібні уламки	3
Пластини та їх уламки	112
Відщепи	357
Вироби з повторною обробкою:	
свідерські наконечники	2
яніславицькі наконечники	2
мікрорізці	1
трапеції	1
пластини з ретушшю	69
відщепи з ретушшю	64
скребки на відщепах бічних, серединнобічних	11
сокири	2
проколки	1
Всього	651

піску та шамоту, попередньо датуємо поселення кінцем середнього періоду поліського неоліту Волині — другою половиною III тис. до н. е. Незначна кількість кераміки з домішкою жорстви належить, ймовірно, до початку II тис. до н. е. Взагалі керамічний комплекс поселення Коник — типовий для неолітичних поселень басейну Стиру. Орнамент з нахилених насічок має аналогії в комплексі кераміки поселення Оболонь (середня течія Стиру). Рідкісним є також ямковий орнамент в рядах, хоча й використовувався частіше. Він вживався на кераміці з Балахович (Стир), Віткович (Случ) та ін.

На поселенні виявлено також значний крем'яний матеріал (табл.), для виготовлення якого використовувався місцевий жовняний кремінь, можливо не найкращого гатунку, сірого, темно-сірого та темного кольорів.

На площі поселення знайдено два свідерські наконечники до стріл: один без виділення черешка (рис. 3, 1), другий з ним (рис. 3, 2). З боку черевця вони мали підправку плоскою ретушшю. До комплексу неолітичних знарядь вони відношення, очевидно, не мають. У видуві поряд з неолітичною керамікою знайдено три мікроліти, які, напевно, є характеризують культурну належність крем'яних знарядь поселення. Це уламок наконечника стріли на пластині з підретушованою основою та скошеним ретушшю краєм (рис. 3, 3), мікрорізцевий скол від подібного знаряддя (рис. 3, 4) та середньовисока правильна трапеція (рис. 3, 5). Досить рідкісним є знаряддя на короткій пластині з регулярною обробкою у верхній частині (рис. 3, 6). Можливо, воно служило наконечником дротика. Про широке використання пластин жителями поселення свідчить серія середніх і великих пластин, як правило, з регулярною обробкою або ретушшю утилізації (рис. 3, 7—15). Одна з них має скошений обробкою край з боку черевця (рис. 3, 13). Цікавою є серія масивних пластин з повторною обробкою (рис. 3, 16—20). Одна з них має суцільну ретуш по спинці та черевцю (рис. 3, 16), інша — скошений ретушшю край (рис. 3, 17). Рідкісним знаряддям є віріб на масивній пластині, оброблений з трьох боків крутою ретушшю, що нагадує вкладиш (рис. 3, 19). Певна специфіка простежується і на відщепах з ретушшю (рис. 3, 21—25), які становлять 54,2% від кількості знарядь, а пластини з ретушшю — 58,5%. Всі різці (16,9%) виготовлені на відщепах (бокові, серединнобокові) (рис. 3, 26—28). Скребки теж майже всі виготовлені на відщепах у характерному для яніславицької культури безформному стилі (рис. 3, 29—36; 4, 1—4). Нерозвинуті форми рубальних знарядь вказують, очевидно, на незначне їх використання. Всі сокири на спеціально підібраних природних

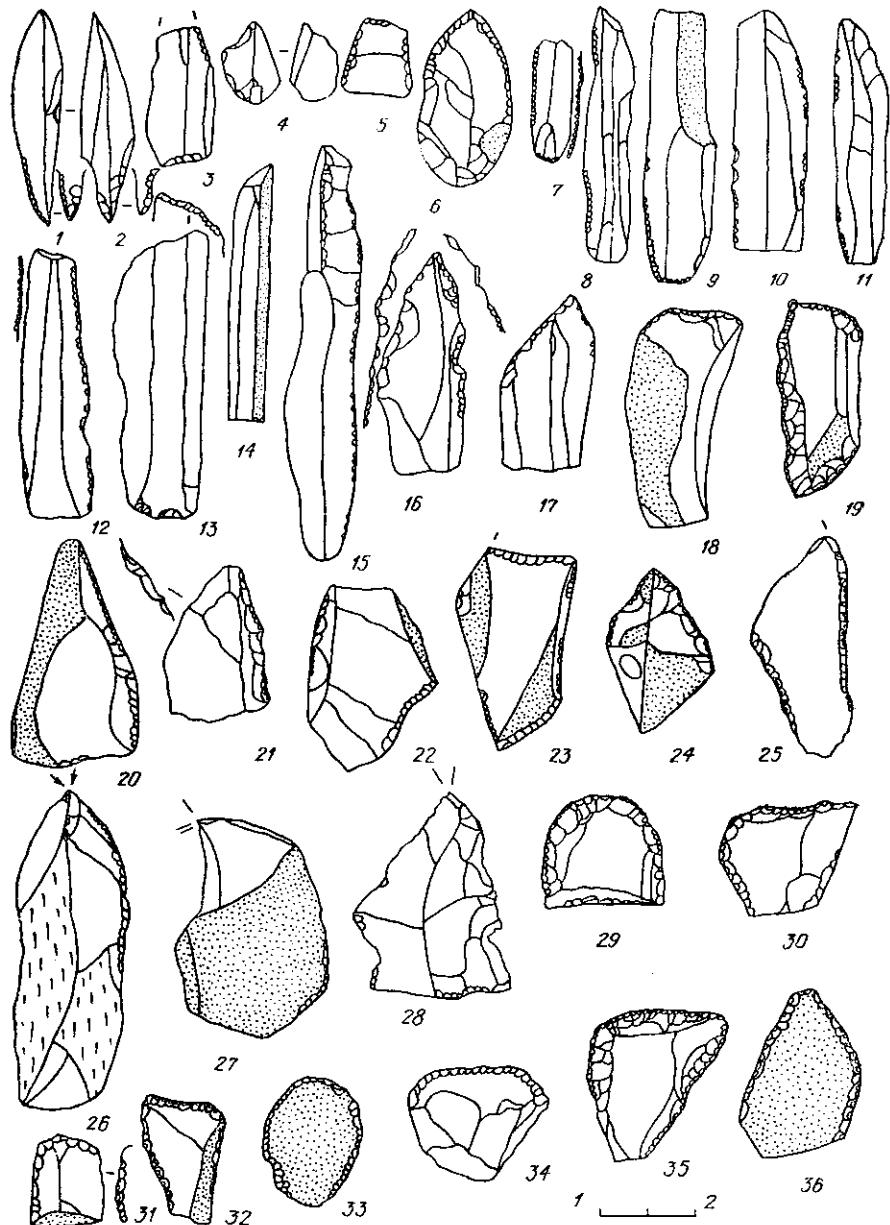

Рис. 3. Хут. Коник. Крем'яні вироби (1—36)

відщепах і оброблені грубою боковою обшивкою (рис. 4, 5—7). Робоча частина формувалася спеціальним сколом. В колекції є також про-
колка (рис. 4, 8), нукледоподібний уламок сформований був, можливо,
на поламаному рубальному знарядді (рис. 4, 9), та рівноплощинний
нуклеус (рис. 4, 10). Цей комплекс крем'яного інвентаря відносимо до
традиції яніславицької культури.

Для більш повного висвітлення особливостей матеріалів з території, що вивчаємо, розглянемо кераміку з пам'яток Нобель, Мульчиці (лівий берег Стиру), Радове (лівий берег Веселухи), Рудні (лівий берег Горині) *. Під час розкопок 1974 р. на пам'ятці Нобель трапився розвал неолітичного горщика з багатою орнаментацією: рядами
наскрізних проколів, паралельними рядами ум'ятин нахиленою палич-

* Матеріали Д. Я. Телегіна, В. К. Пясецького та Л. Л. Залізняка.

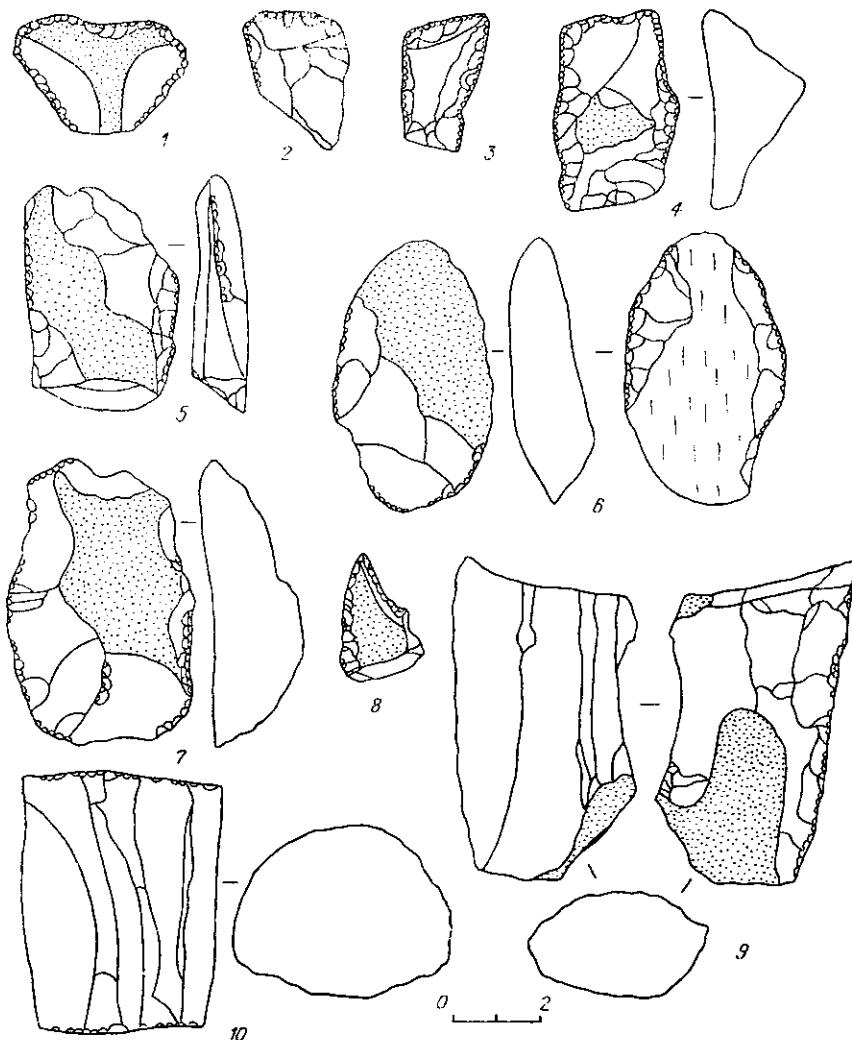

Рис. 4. Хут. Коник. Крем'яні вироби (1—10)

кою, що йшли горизонтально або нахилено, а в нижній частині — вертикально і в формі кута, а також косими паралельними лініями, які утворювали сітку (рис. 5, 1—5). Посудина мала профільовану S-подібну форму. Високі вінця розширявалися зверху і мали діаметр 15 см, дно гостре. Посудина порівняно тонкостінна, коричнева, з середини чітко помітні розчоси віхтем, в тісті рослинна домішка, трохи піску, зрідка — зерна жорстви. З огляду на багату орнаментацію та наявність багатьох отворів можна припустити його ритуальне призначення.

Біля с. Кухче (на схід) Зарічнянського р-ну зібрано небагато неолітичної кераміки, у тому числі фрагмент вінець посудини з ледве розхиленим назовні краєм, великою рослинною домішкою, незначною кількістю піску, шамоту та жорстви. Колір коричневий, зовнішня поверхня рівно прогладжувалась (рис. 5, 6). 1982 р. автори проводили розвідку в районі м. Кузнецовська. На північній околиці с. Мульчиці Володимирецького р-ну, Ровенської обл. в уроч. Гора Голуха трапився розвал великого неолітичного горщика. В наступні роки тут проводилися збори Волинської експедиції (начальник — Л. Л. Залізняк). Специфікою кераміки з цього пункту є чимала домішка в тісті трави, шамоту та піску. Орнаментованих фрагментів мало. Деякі уламки мають

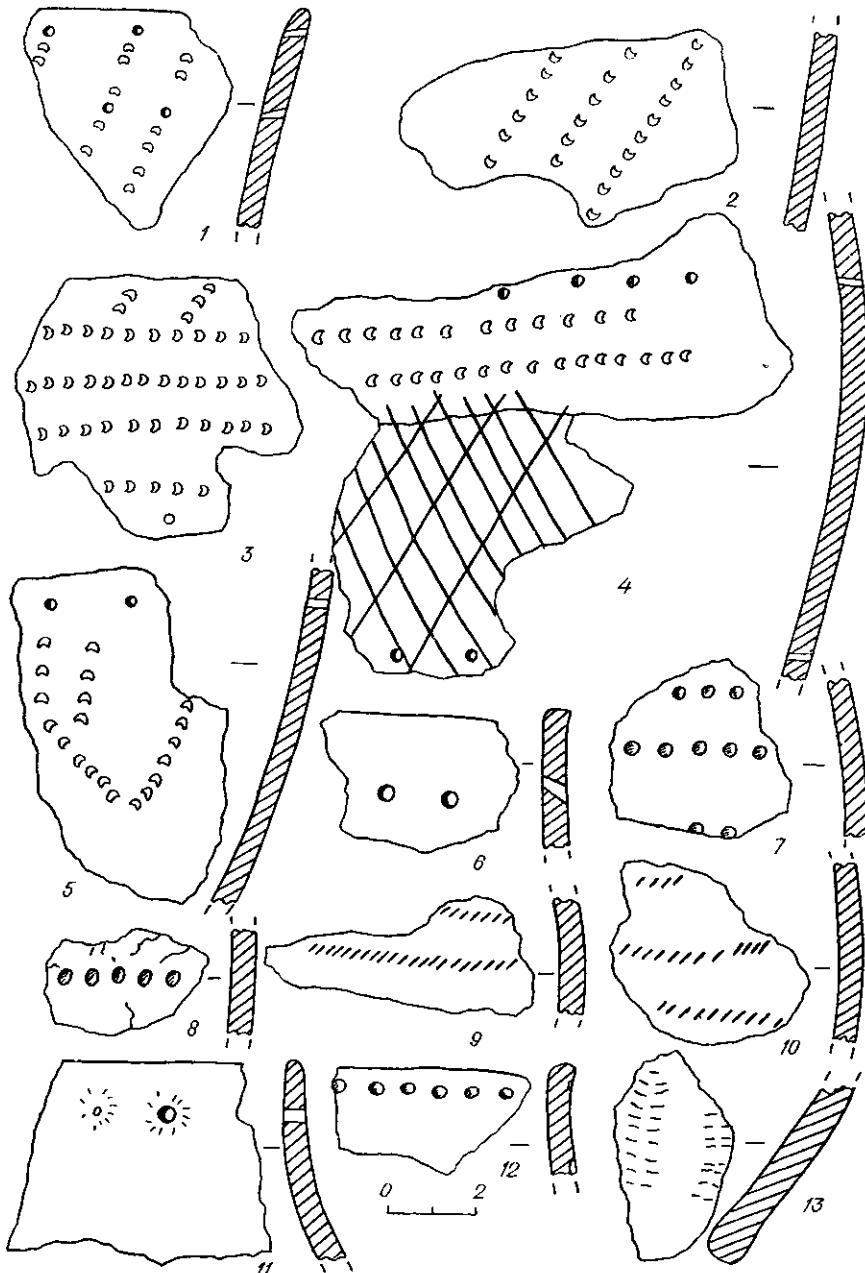

Рис. 5. Неолітична кераміка з поселень Нобель (1—5), Радова (6), Мульчиці (7—10), Рудня (11—13)

слабо помітні ум'ятини нахиленою паличкою (рис. 5, 7, 8), інші — горизонтальні, паралельні ряди нахилених насічок (рис. 5, 9, 10).

На схід від с. Рудня Дубровицького р-ну Ровенської обл. В. К. Пясецьким 1980 р. відкрито різночасову пам'ятку (на лівому березі Горині). Пізніше побували тут автори, Л. Л. Залізняк. Серед кількох десятків фрагментів неолітичного посуду є три орнаментовані (рис. 5, 11—13). Перший з них — уламок вінець великої посудини конічної форми із звуженим краєм, під яким був ряд проколів з середини. В тісті багато великих шматків шамоту і небагато трави (рис. 5, 11). На інших вінцях від тонкостінної, добре прогладженої з обох боків посудини, орнамент складався з ряду круглих ум'ятин під зрізом ві-

нець та глибоких ямок під ним (рис. 5, 12). Уламок гострого дна від тонкостінної посудини був орнаментований вертикальними рядами гребінцевого штампу (рис. 5, 13).

Волинське Полісся займає в археологічному відношенні своєрідну територію. З одного боку, цей ареал був багатий різноманітними природними ресурсами. З другого — на нього в неоліті впливало сусідство оточуючих культур: на півдні буго-дністровської (важливість якої для неоліту Полісся підкреслювали В. М. Даниленко² та В. Ф. Ісаєнко³) та лінійно-стрічкової; на сході — дніпро-донецької (до якої вона і належала, утворюючи волинську групу пам'яток). На півночі ця група межувала з спорідненою німанською культурою, на заході, можливо, теж. Правобережжя Прип'яті В. Ф. Ісаєнко вважає ареалом дніпро-донецької культури⁴, лівобережжя ж — німанської, яка, як він стверджує, з'являється, коли дніпро-донецька культура входила вже в середній період розвитку. Якщо в ранньому періоді неоліт Полісся в басейні Прип'яті був більш-менш однорідним (В. Ф. Ісаєнко), то в подальшому відмінності поглиблюються. З цими думками не можна не погоджуватись, хоча й не беззастережно, бо вже в ранній період волинсько-поліський неоліт відрізнявся відсутністю домішки товчені черепашки (як це було в Сенчицях та Камені II), тонкостінністю — товщина її в усіх періодах 4—8 мм, в той час як на лівобережжі Прип'яті вона 1 см і більше. У цьому волинська кераміка має аналогію з окремими керамічними матеріалами пам'ятки Грині на р. Тетерів (розкопки Д. Я. Телегіна)⁵. Крім того, орнамент наколами, який був характерний для ранньонеолітичного населення Камінь II і поширився, як вважає В. Ф. Ісаєнко, пізніше на схід, на Подніпров'я. На території ж північної Волині у ранньому й пізніших періодах трапляється рідко. Для того, щоб говорити про впливи розвинутих землеробсько-скотарських племен півдня, даних поки що мало. Впливи ж з півночі — німанської культури та Придніпров'я — з заходу, були, очевидно, значні. При цьому не виключені й зворотні процеси. Характерні для раннього періоду німанської культури, наприклад, неолітичні керамічні матеріали з Великого Мідська, як вважає В. Ф. Ісаєнко. Проте якщо простежити основні орнаментаційні типи кераміки, наведені в монографіях М. М. Чернявського⁶ та В. Ф. Ісаєнко⁷, і порівняти їх з системою прикрашання досліджуваного регіону, то доведеться відзначити вужчий діапазон останніх і певні особливості. Відмінності спостерігаються і в формах посуду. На нашу думку, хоча неоліт Прип'ятського Правобережжя зазнає значних впливів і, очевидно, міграції з боку сусідніх культур, все ж зберігав свою самобутність протягом всіх періодів розвитку: раннього, середнього та пізнього. Не виключаючи в цілому належності неоліту Волинського Полісся до дніпро-донецької культури, ще раз стверджуємо необхідність виділення окремої волинської групи пам'яток у межах цієї культури, тому що відмінності, наприклад в кераміці київської і волинської зон виразно помітні. При цьому північна Житомирщина могла бути своєрідною контактною зоною, що сприймала впливи з Подніпров'я і басейну Прип'яті. Пам'ятки волинської групи дніпро-донецької культури належать у переважній більшості до середнього періоду — поселення ранні та пізні поки що поодинокі.

Таким чином, крем'яний інвентар поселення Коник ми відносимо до яніславицької традиції (зв'язок з неолітом цієї культури переконливо був доведений Л. Л. Залізняком та С. А. Балакіним⁸). Керамічний матеріал відносимо до волинської групи дніпро-донецької культури (кінця середнього етапу). За формую вона близька до виробів з поселення Гирло на р. Гнилоп'ять⁹.

Неолитическое поселение Коник на Полесье

Резюме

Данная публикация ставит целью ввод в научный оборот новых материалов эпохи неолита Волынского Полесья. По мнению авторов, поселение Коник следует датировать финалом среднего периода неолита Волыни. Кремневый его комплекс носит черты яниславицкой культуры. Керамика имеет как своеобразные, так и общие черты, свойственные для памятников бассейна Стыри. Вся она коричневого цвета, тонкостенная, с примесью тонкой травы, шамота, песка и редко—дресвы. Сосуды конусовидные или профицированные, имеют острое дно. Орнамент состоит из наколов под венчиком, рядов насечек (наклоненных и горизонтальных), круглых ямок, гребенки, линий и др. Поселение Коник относится к волынскому типу памятников днепро-донецкой культуры.

- ¹ Ісаєнко В. Ф. Неоліт Прип'ятського Полісся. — Мінськ, 1976. — С. 9; Охрімененко Г. В., Телегін Д. Я. Нові пам'ятки мезоліту та неоліту Волині // Археологія. — 1982. — № 39. — С. 64—77; Плясецький В. К. Звіт про роботи на Волині, 1984 // НА ІА АН УССР. — Ф. Э. 1984/121. — № 21422. — 21 с.; Залізняк Л. Л. Звіти про розвідки в Ровенському Поліссі в 1983—1984 рр. // НА ІА АН УССР. — Ф. Э. 1984/37. — № 20825. — 68 с. — № 21503. — 39 с.
- ² Даниленко В. Н. Неоліт України. — Київ, 1969. — С. 34.
- ³ Ісаєнко В. Ф. Указ. соч. — С. 116.
- ⁴ Там же.
- ⁵ Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура. — К., 1968. — С. 93—96.
- ⁶ Черняускі М. М. Неаліт Беларускага Панямоненя. — Мінськ, 1979. — Рис. 47.
- ⁷ Ісаєнко В. Ф. Указ. соч. — С. 104, 106.
- ⁸ Залізняк Л. Л., Балакін С. А. Яніславицькі культурні традиції в неоліті Правобережного Полісся // Археологія. — 1985. — № 49. — С. 41—49.
- ⁹ Непріна В. І. Неолітичне поселення в гирлі р. Гнилоп'ять // Археологія. — 1970. — № 24. — С. 101—103.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АО — Археологические открытия
АП УРСР — Археологічні пам'ятки УРСР
БКЧП — Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода
БМИОП — Бюллетень Московского Общества испытателей природы
ДСЗП — Древности Северо-Западного Причерноморья
КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МИА СССР — Материалы и исследования по археологии СССР
НА ИА АН СССР — Научный архив Института археологии АН СССР
НА ИА АН УССР — Научный архив Института археологии АН УССР
НОСА — Новейшие открытия советских археологов
СА — Советская археология
САИ — Свод археологических источников
СЭ — Советская этнография
Тр. ГИМ — Труды Государственного исторического музея
ИНКВА — Международный союз по изучению четвертичного периода

ЗМІСТ

Статті

<i>Кротова О. О.</i> Про господарську діяльність пізньопалеолітичного населення степової зони Східної Європи	1
<i>Залізняк Л. Л.</i> Мисливці прильодовикової Європи в кінці палеоліту та на початку мезоліту	11
<i>Сорокін О. Н., Фролов Л. С.</i> Про спільні та відмінні риси пісочнорівської та ієнівської культур	21
<i>Непріна В. І.</i> Виникнення та розвиток рибальства на території України	28

Публікації та повідомлення

<i>Колосов Ю. Г., Степанчук В. Н., Чабай В. П.</i> Нові мустєрські стоянки Південно-Західного Криму	34
<i>Коен В. Ю.</i> Нижньопалеолітичне місцевонаходження Чорна Терля в Криму	45
<i>Пясецький В. К.</i> Орінська стоянка Іваничі на Волині	49
<i>Костенко Ю. В., Тітова О. М.</i> Неолітичні пам'ятки на р. Трубіж	56
<i>Оленківський М. П.</i> Сергіївка II — неолітична пам'ятка у Північному Приславщі	68
<i>Телегін Д. Я.</i> Кераміка раннього енеоліту типу Засухи в Лісостеповому Лівобережжі України	73

Охорона археологічних пам'яток

<i>Охріменко Г. В., Середюк О. М.</i> Неолітичне поселення Коник на Поліссі	86
---	----

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

<i>Кротова А. А.</i> О хозяйственной деятельности позднепалеолитического населения степной зоны Восточной Европы	1
<i>Зализняк Л. Л.</i> Охотники приледниковой Европы в конце палеолита и в начале мезолита	11
<i>Сорокин А. Н., Фролов Л. С.</i> О сходных и различных чертах песочниковской и иеновской культур	21
<i>Неприна В. И.</i> Возникновение и развитие рыболовства на территории Украины	28

Публикации и сообщения

<i>Колосов Ю. Г., Степанчук В. Н., Чабай В. П.</i> Новые мустьевские стоянки Юго-Западного Крыма	34
<i>Коен В. Ю.</i> Нижнепалеолитическое местонахождение Черна Терля в Крыму	45
<i>Пясецкий В. К.</i> Ориньякская стоянка Иванычи на Волыни	49
<i>Костенко Ю. В., Титова Е. Н.</i> Неолитические памятники на р. Трубеж	56
<i>Оленковский Н. П.</i> Сергеевка II — неолитический памятник в Северном При- сивашье	68
<i>Телегин Д. Я.</i> Керамика раннего энеолита типа Засухи в Лесостепном Лево- бережье Украины	73
Охрана археологических памятников	
<i>Охрименко Г. В., Середюк А. П.</i> Неолитическое поселение Коник на Полесье .	86

Академия наук Украинской ССР
Институт археологии
Украинское общество охраны
памятников истории и культуры

Археология

Республиканский межведомственный сборник научных трудов
Основан в 1971 г.

64

Киев «Наукова думка» 1988
На украинском языке

Редактор А. О. Золотарёва. Художний редактор С. П. Квітка.
Технический редактор Г. Р. Боднер. Коректори В. М. Семенюк, Л. Г. Бу-
зіацьїлі, Л. В. Малота.

ІБ № 9659

Здано до набору 15, 12, 87. Підп. до друку 03. 11. 88. Формат 70×108/16.
Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Ум.-друк. арк. 8,4. Ум. фарбо-
відб. 8,75. Обл.-вид. арк. 9,18. Тираж 1000 прим. Зам. 4401. Ціна
1 крб. 80 к.

Видавництво «Наукова думка». 252601 Київ 4, Репіна, 3.
Львівська обласна книжкова друкарня.
290000 Львів, вул. Стефаника, 11.

«НАУКОВА ДУМКА»